

A DEÁKMONOSTORI
XIII. SZÁZADI
ROMÁN BASILIKA.

HELY- ÉS MŰTÖRTÉNETI MONOGRAPHIA.

SZÉKFOGLALÓ BESZÉDÜL A MAGY. TUDOM. AKADEMIÁBAN

ELŐADTA MART. 5. 1860.

I POLYI ARNOLD R.

A RAJZOK ÉS FELVÉTEL

ARADI LIPPERT JÓZSEF ÉPÍTÉSztől.

A MAGY. AKAD. ÉVKÖNYVEK X. KÖT. III. DARABJA.

PESTEN.

EMICH GUSZTÁV MAGY. AKAD. NYOMDÁSZ BETŰVEL.

M. DCCC. LX.

I.

Megtisztelve az Akademia választása által, figyelmét méltóbban meg nem köszönhetem, mint ha örömhöz képest megfelelni igyekszem azon óhajtnak, melyet a választásomat jelentő értesítés az Akademia részéről irányomban kifejez: hogy méltányolva a magyar történet terén, és különösen a magyar mythologia, valamint az archaologia művelésében tanúsított igyekezteimet, egyszersmind elvárja, hogy czentül tanulmányaimat az Akademia körében is folytatni fogom.

Ezen igéynnek megfelelnem, nemzeti régiségeinkre világot és fényt derítenem, sőt a magyar archaologia teljes épületét megalakítanom, a mennyire tőlem telik és gyenge erőm megbírja, minden esetre, Tisztelt Akademia! valamint főbb vágyaim egyike, úgy annak létesítését tudományos pályám kitűnő feladatául tekintem.

Midőn hazai történetkűtfői tanulmányaim küszöbén, írói pályám zseugéjével, a „Magyar Mythológiával,” eleve őslajdamunk szellemi életének vizsgálatát megkísértettem, már akkor, ezen ködös magaslatról, nem egy kilátás nyílt előttem régiségeink országába, mint azon ígéretföldre, melyet hova-előbb bejárnom kell.

Azóta a régiségtan egyes parlagain csakugyan többször megkísértvén erőmet, mindannyiszor élénken és mellőzhetetlenül lépett előmbe vágya és szüksége régiségeink ismerete azon összes tárgyalásának, melyet *nemzeti archaológiának* nevez az újabb tudomány; beléje foglalva a köz- és magányélet régiségeit: a vallási és egyházi, a polgári és lázi, az állami, jog- és műrégiségeket. — egyszóval mindent e téren, kezdve, hogy úgy mondjam, azon hamvedény végső cseréptörredékétől, mely az elszántott sírhantrögével előgördül, egész a felhőkbe nyúló magasztos fonségű gót domnak esüesáig; s a hét vezér vérszerződésének nemzetet alkotó törvénytől, egész a nép ajkán öntudatlanul ellangzó közmondásig.

Ha ezenfölül még ily nemzeti régiségtan fontosságát mintogatnom szükségesnek tartanám — valaminthogy tesszük, midőn az új tárgyat, melylyel előlépünk, ajánlgatjuk, — megsérthetném ezen tudományos kört, melyben szólok; mert jelenleg, úgy hiszem, mindnyájunk szilárd meggyőződésévé vált, hogy valamint az emberiség fejlődésével honlokegyenest ellenkeznék a múlthoz visszatérnünk, és hogy valamint a jelennek földadata nem lehet egyszerűn a voltra hátra néznie, avagy csak a pusztá „laudator temporis acti” szerepét magára vállalnia: úgy kétség-

telen, hogy a múltnak hűveléből kell a magot kifejtetnünk, mely a jövő aratás reménye, ha a nemzeti életnek természetsszerű fejlődésnek munkálkodni szándékunk.

A „*multa renascentur, quae iam cecidere*“ úgy látszik nem csak nyelvészeti axioma, de általában az emberi természettannak egyik kétségtelen tapasztalása és törvénye. És csak az a kérdés: öntudatlan, félszegen hagyjuk-e hogy tovább is uralkodjék rajtunk, vagy hogy menetét a tudomány biztos világánál szabályozzuk? A jelenkori nemzeti fejlődésnek, hogy feltételeit megismerhesse, a nemzeti múltat minden viszonyaiban ismernie kell. — Nincs kétség benne, hogy fejlődésünk sokkal célirányosabb, szilárdabb és biztosabb leendett, ha a múltat alaposabban ismerjük minden körülményei közt: előnyeivel úgy mint hibáival. Ha azt sem nem csupán a költészet nimbusán át, csak dicsősége fényugaraiban látjuk: sem a bölcészetnek hideg vagy gögös skepsisével tekintve, annyira sötétnek le nem nézzük; sem az egyoldalú politikai történelmenek nagyobb körre ugyan, de épen azért többnyire csak a felületre intézett látesővén át nem tekintjük: vagy épen a tudatlanság miatt azt pusztán üres- és homályosnak nem véljük. Pedig ki ne tudja, hogy ezek voltak eddig nálunk őskorunk ismeretének egyedüli forrásai?!

A helyes középtű őskorunk felől uralgó balvéleményeink és tudatlanságunk távoztatására itt is csak egy: ha ezen őskor mozzanatait minden irányban alapos tanulmányozzuk.

A történelmi disciplinák közül, melyek ezen ismeret terjesztésére hivatva vannak, kevés dicsékedhetik, hogy anhak lelkiismeretes vizsgálatára s előadására hűvebben és gondosabban törekednek, s általában a múltkornak ismeretén annyit lendítene, mint épen azon tan, melyről itt szölok.

De ha van bizonyos tanulmányoknak kor- s időszerűsége, mondhatnók hogy vannak idők, midőn más tanulmányokban ismét sajátsszerű vigasz rejlik számunkra. Mert vannak idők, és tudjuk hogy olyakat élünk, midőn, ha a jelen megnyugvást nem nyújthat, s a jövőben kételkedünk, mily vigasztaló akkor ha a múlton nem csak andaloghatunk, hanem benne a jelen és jövő feltételeit is mintegy jósszemmel, a tudomány jósszemével, fölfedezhetjük.

Igy áll előttem, Tisztelt Akademia, az élet kívánságaihoz s az újabb tudomány kellékeihez alkalmazva, a nemzeti régiségtan eszméje; így: ama kimerítő terjedelemben s eme magasabb szellemben felfogva kívánom tudni azon magyar archaeológiának tervét, melynek megalakítása tanulmányainnak folytonos tárgya. De

„ars longa, vita brevis.“

És valóban, egyrészt a tárgy terjedelme és sokoldalúsága, másrészt gyöngye iszlált erőm- és tehetségemnek öntudata, józanon parancsolja, hogy szem előtt tartva bár az egészet: az általános nemzeti archaeologia eszméjét, úgy, mint azon gyílfipontot, melyben minden részleteknek találkozniok kell: még is talán előbb ezen majdnem teljesen parlagon heverő tan egyes részleteinek tanulmányozásába s

megalapításába ereszkedjem ott, hol a részletek úgy is mindannyi kiváló egészet képeznek.

Aligha volna azért valahol szükségesebb és czélszerűbb, tisztelt társak, mint éppen ezen sokfelé ágazó, katexochen nemzeti, disciplinában nálunk is a rendszeresen felosztott társas munkálkodás. De a hol az irodalomban és tudományban általában is csak ritkán sikerülhetett iskolát alapítani, ott az elkülönzött egyéni erők kénytelenek tehetségeik és vágyaik, irányaik és külső körülményeik szerint művelni a térnek egyes parlagain, a ki hogy bírja s a mint tudja.

Midőn azért őszintén megvallom, hogy részemről éppen nem merek többet ígérni: szabad legyen eleve szinte csak ily szerény részletes tanulmányok eredményével Önök elébe lépnem. Úgy hiszem azonban, hogy aligha járok távol a czéltől, ha ezzel legelől is mindjárt azon *műemlékek* felé fordítom a figyelmet, melyek mint a múlt kiváló tárgyai, ma a descriptiva archaologiajának egyik kitűnő lapját veszik igénybe minden nemzetnél. Sőt ezen emlékek leírására vélik újabban sokan, ha nem az egész archaologiai tant szorítandónak, úgy még is ennek javát, a műarchaológiát, az által befejezettnek hiszik.

Legyen ez akárhogy, annyira kétségtelen, hogy a monumentális archaologia s a monumentális statistica, mint összes műrégiségeinknek és műalkotmányainknak feljegyzése, megismertetése, leírása, egyszerűval tana, a mily érdekes, ép oly háladatos. A nemzetek nagyságának, tehetségének, hatalmának és dicsőségének legszébb, legvilágosabb jelzői minden időben a monumentális művek, a műalkotmányok voltak. Ezen emlékek képezik nemzeti múltunknak is legkitűnőbb maradványait s alkotmányait; sőt mint néma bár de élő emlékek, valamint általában a régiség, úgy különösen művelődési történetünk kitűnő s legbecesebb kútforrásaiul szolgálnak. Belőlök tanuljuk ismerni az emberi nemnek, és nálunk nemzetünknek, alkotó szellemét, annak irányát, ízlését, ennek keletét, időszakait, terjedését és divatát. Bennök kifejezve látjuk az ősök jellemét, nézeteit, eszméit és szükségzeit. És ha ezek nagyobbára csak az általános európai műveltségnek formáiba mennek is át, úgy, valamint többé-kevésbbé nemzetünk s más nemzetek egész élete is a keresztyénség felvétele által: még is mindig felette érdekes látnunk, mennyire hódítá meg magának nemzetünk ezen formákat s idomokat, mily különégeket hozott beléjük, s általában mennyire fogamzott meg köztünk az európai keresztyén művelődés azon egyik legteljesebb virága a *műépítészet*, mely a középkorban oly eszményi tökélyre fejlődött volt, hogy már valamennyi művészetek, melyek az emberiség életét nemesítik s örökítik, ha nem szolgálatában állottak, úgy legalább egyedül csak körében találhatók fel.

Ismeretes, mi több, igaz az újabb kor egyik remekírójának azon híres phrása: hogy a XVI. századig az építészet volt sajátlag az emberiség könyve, melynek kölapjaival fejezte ki alkotmányaiban nézeteit, szükségzeit, eszméit. — Valóban a kelta Menlir és Dolmen, mint az egyiptomi pyramis és obelisk, az éjszaki

rúnosziklák, a trapgangok és spindelek sajátságosan jellemzik a népet, melynek alkotmányai. Hanem nyilván, mindezen megkövült rejtelmes jegyhez és hieroglyphhez képest az oszlopok már mint megannyi betűk, az árkádok mint szótagok értelmes kifejezéssé alakulnak a műépítészetben.

De ki tud e könyvből olvasni!? Míg a classicus antikkor építményein és művein, templomaik peristyljein minden idegen formát s előállítást a végső részletekig méltányoltunk vagy majmoltunk; sőt míg legkisebb vésműveik, urnáik és hamvvedreik képeinek legrejtettebb hitregei vonatkozásaikat is megfejteni tudjuk: addig némán állunk középkori saját nemzeti műalkotmányaink, tisztos és basilikáink s magasztos dómjaink saját szerű idomai, titkos értelmű ábrái előtt. Vagy ki érti — hogy csak mindnyájunk előtt ismeretesebb példával éljek — ki érti kérdem a bécsi Sz. István portáljának, de csak a mi Vas vármegyei jáki felséges román basilikánk homlokzatának és külső falain levő dús faragványainak ábráit. Számtalan érdekesebbnél érdekesebb szobor- és dombornúi-képeit? Pedig mily értelmesen szólottak valaha ezen képek a hívek összes közönségének!

Nilván az emberiség ezen könyve tehát, mint amaz idéztem remekíró nevezi, rejtelmes értelmű elzárt könyvvé lett; mit saját szavai, midőn oktalan-morészen magyarázatához fogott, legjobban támasíthatnak. Mert a mint belőle olvasni akart, a valódi értelem helyett benne is csak saját lázképzete ábrándjait látta ¹⁾. A nagy közönség s annak irodalma természetesen osztá akkorában, mint minden-ha, az új iskola dívatos ugyan, de gyakran üres tanát. Hát a tudomány mit tett? Hallgatott; mert a rejtelmes könyvnek betűkulesá még nem bírta. Ott lappangott és bujkált ugyan a codexekben, avas és régi könyvekben, elvetett és megvetett középkori munkákban, az úgynevezett Typológiákban és Symbolikákban, a Physiologiákban és Bestiáriusokban; a monostorok könyvtár-polezain veszteglő poros pargamén-tekeresek tervrajzaiban, s a dómok kőműves-páholyainak félig meddig sem értett hagyományos jelciben, ábráiban és szabályaiban; melyek alighogy még csak jelenkezve kísértettek itt-ott egyes újabb archaeologiákban.

Belőlök az újabb kor egy új tudományt reconstruált, mely egyenjogulag léphet már az eddig egyedül, feleslegig és szellemtelenül üzött antik archaeologia mellé. Értsem a középkori *nemzeti régiség* tant, a *mű- s egyházmű-archaeologiát*, mely képes még feléleszteni e megdermített kőbetűket, megszólaltatni ezen sziklaszavakat, és feltárni értelmét őseink magasztos műalkotmányaiban rejlő világ- és hit-nézetének. — Üssük fel hát mi is e könyvet, s olvassunk belőle néhány sort,

¹⁾ Mondanom sem kell talán, hogy Hugo Viktor Notre Dame-ja ismeretes szép mondatát idéztem előbb, s ezen mondatának annál fonákabb további értelmezésére vonatkozom itt.

II.

Midőn még az Akademián kívül állottam, volt már szerencsém az Archaeologiai Bizottmány megírtatkozó fellívása következtében a „*Magyar Műemlékek*“ leírásának első részét benyújtanom. Azóta az „Archaeologiai Közleményekben“ kiadva köz belátásra áll, s egy második és harmadik rész is készüléfében van.

Ezen folytatott vizsgálataim köréből szakítok ki székfoglalólú egy tárgyat, mely jelentékenysége- és terjedelménél fogva is már külön monographiai tárgyalást igényelhet. Ez pedig a *deákmonostori XIII. századi román basilika*.

Mint a középkori keresztyén műépítészet egyik idoma s ízlése határozott példányának érdeke mindenek előtt azon egyházi műépítészeti ízlés jelentőségében áll, melynek jellegét magán viseli. Nem áll tehát tárgyunkon kívül, ha az ókeresztyén és román úgynevezett basilikai egyházműépítészeti ízlésnek megismertetését — mely nélkül tárgyunk alapérdeke nem méltányolható — főbb vonásaiban megkísértve előre bocsátom.

Az antik pogány civilisatio romjain keletkezett keresztyén műveltség, valamint erkölcsi irányban határozottan szakított az ópogány világnézettel, úgy szakított annak csupán az érzéki tökély eszményesítésére törekvő művészetével is, ellenében szellemi fönsége eszményképeit állítván fel művészete feladatául.

De hogy a keresztyén egyház még az annyira kifejlett hellen-római classicus templom-alakot sem használhatta saját istenháza idomául, az már úgy látszik nem annyira eltérő vallási iránya, mint inkább eltérő istentiszteleti szükségletei által indokolható.

Azon eszményi tökélyű classicus templomépületek, melyeknek ízletes peristylijét, oszlopesarnokos, arányos külsejét maig bámuljuk, valóban csak is a külső szépségre és hatásra voltak inkább intézve, mintsem a belső használatra. Mert benn, a többnyire szűk, ablaktalan és födetlen cellában a népnek megközelíthetlen bálványiszobor székelt csak, s legfelebb még az opisthodomos, a kineztár rejteke számára volt hely. A nép künn állott, s az áldozatoltár is a templom előtt a szabad ég alatt füstölgött.

Másképp a keresztyén egyház. Ennek építészete tervét már úgy szólván nevében: az *ekklezia*, gyülekezet, szóban találjuk kifejezve. Ezen kiváló gyülekezetnek egy elkülönzött, zárt, de tág körű hely vagyis egy ház kellett, mely a közönséget magába foglalhassa, melynek védőfödele alatt a szentély és oltár szentsége titkával fűdve állhasson, hol a köz ima és tanítás alkalmasan hangozhassék.

A római világnak azon időben, hogy a keresztyén egyház a katakombák rejtekeiből és magányházak szűk terméiből előlépett, úgy látszik csak egy köz épülete volt, mely ezen célra alkalmasnak mutatkozott, vagy csak alkalmazható mintát

adhatott. Ezen épület az úgynevezett *basilika* volt. A basilikák a római fórumon sajátlag tűzdecsarnokok voltak, melyek a kereskedelmi üzlet s mások szerint egyzersmind a törvényszék helyéül is szolgáltak.

Mondják már most erre nézve, s a tudomány erős védvei hozatnak fel ez állítás mellett, hogy a basilikai épületidom Rómába sajátlag Athenából, Athenaebe Alexandriából, Alexandriába Jeruzsálemből származott át. Mert Rómában, úgy mond, a Porcius Cato által épített nagyszerű tűzsdenevezetett Basilikának. Athenában már előbb az Archon Basilevs, azaz az élet és halál felett ítélő bírónak törvényszéki terme vagy csarnoka mondatott stoa basiliká-nek; míg Alexandriában a Palaestinából bevándorlott zsidóknak mintegy a jeruzsálemi nagy templom mintájára emelt zsinagógája vagy ellentemploma — mert valódi csak egy lehetett — nevezetik bizonyos talmudi leírásokban basilikának. Az alexandriai s még inkább a római basilikának pedig kinézését s elrendezését már leírásokból s részint emlékekből is meglehetősen határozottan ismernők. ¹⁾

De bármint legyen a dolog, ha valóban érdek nélkül nem szemlélhetjük hogy mikép maradt fön az igaz Isten tiszteletének szentelt egyetlen jeruzsálemi templomnak alakja akkor, midön belőle már kő sem állott kővön, egy római profán épületben a keresztyén egyháznak mintájául, ha mondom ezt érdekel szemlélnök, már csak azért is, hogy ebben is önkénytelen megbámuljuk az isteni gondviselés rejtelmes szálai megfoghatatlan szövődését; úgy tárgyunkra nézve mégis ha nem érdekesebb, minden esetre szükségesebb még látnunk, milyen volt sajátlag a basilika alapformája?

Képzeljünk magunknak egy hosszas négyszögű épületet. Ezen épület két vagy négy oszlopsor által hosszában három vagy öt csarnokra vagy úgynevezett hajóra osztatik. A középső tágasabb hajó vagy csarnok oszlopai felett oldalfalak emelkednek a többi csarnokok fölé; ezen kiálló falba alkalmazott ablakokon át hat be a világosság. Az épületnek keskenyebb felső oldala vagy zárfa középen félköralakú kisebb hajlék, mintegy épületfálke alkalmaztatott. Neve tribunal, apsis vagy absis, és concha volt. Ezen hajlék a római basilikában a törvényszéknek, az ókeresztyén basilikában pedig a püspökszék- s oltárnak helyéül szolgált. Míg a hajókban itt a hívek közönsége, amott pedig a formai üzérkedő s ügyfeles nép gyülekezett.

¹⁾ A basilikaépületről, annak eredetéről, alakjáról stb. meglehetősen dúsz irodalommal bírunk. Elég legyen az újabb, kimerítőbb alpmunkákat e felől idéznem, mint: Bunsen, die Basiliken d. christl. Roms 1842. Quast, Basilika der Alten 1845. Zestermann, die Antiken und christl. Basiliken. 1847. Kreuser, der christliche Kirchenbau, seine Gesch. Symbolik, Bildnerci 1851. Messmer, über d. Ursprung, die Entwicklung und Bedeutung der Basilika 1854. Weingärtner, Ursprung und Entwicklung des Kirchengebäudes 1858. Kijövőfölvén von: Hübsch, die Altchristl. Kirchen. A szövegben fönt említett nézet újabban hozatott elő Kreuser által (Mittheilungen f. E. u. E. d. Baudenkmale IV. 85.) Weingärtner előbb idézett irata következtében, ki azt ismét Prutz Mzeumában (1859-diki foly. 39.) ezáfolja. S e szerint sub indice his est. A basilikára vonatkozó itt tárgyalt egyéb adatok hasonlóan az idézett kűffökn alapszanak.

Az oszlopszatnak összeköttetése az egyszerűbb régibb alakításnál fekirányos gerendázattal eszközöltetett, az antik hellen építéset hagyományos architrávjának alkalmazása által; míg később az etrusk-római ívhajtásban kifejlődött boltozattal vagyis archivoltával s arkádokkal alakult. Az utóbbi által a falazat, mert szilárdabb, azért alkalmasabb lön a fődél viselésére, mely eleinte szinte hiányozhatott vagy csak egyszerűn fölep és padlózat nélkül alkalmaztatott ¹⁾).

Íme ezen néhány rövid vonásban előállítva bírjuk a római profán basilikából keletkezett őskeresztyén egyházépületnek azon alakját, mely a IV-dik század óta, midőn a keresztyén cultus a katakombák s magánlakok rejtékhelyeiből kilépett szabad vallásgyakorlata ezen első kezdetétől egész mintegy a X. századig a keresztyén egyházépítészetnek majdnem egyedüli mintájául szolgált. És ez az, melynek idomát *őskeresztyén basilikai ízlésnek* nevezi a műtörténet.

Az őskeresztyén basilikai ízlés mellett, s egy részt annak elemeiből, a keleten ugyan, s a keleti befolyás által néhol szórványosan a nyugaton is, egy más építészeti ízlés: az úgynevezett *bizanti* vagy *keleti káprendszeridom*, vagy teljesebben és határozottabban kifejezve, a *káprendszer- és központi köridom építéset* keletkezik. De míg ez a keleten uralkodóvá lesz, a nyugaton csekély terjedésnek örvend.

Ellenben a IX. század óta az őskeresztyén basilikai ízlés a nyugaton új irányú kifejlődésnek indul. Lényegében megmarad ugyan a basilikai alapidom, de ennek részletei mind az alaptervezetben, mind különösen a benső rendszerben művészileg teljesebben átképezetnek. Nevezetesen az ívhajtásnak és boltozatnak mind általánosabb alkalmazása által — (mert addig a basilikában nagyobbára csak az oszlopszat összekötésére szorítkozott, főlegül rendesen csupán padlózat s gerendázat, nem pedig ívezet használtatván) — az egész benső rendszer az új ívezeti alakzatok szerint képződik. Ez által már a régi classici oszloprendszer is megváltozik; helyébe a fölepnél nehezebb és súlyosabb tömegű és nyomású boltozat miatt a tömörebb, szilárdabb támszisztéma lép. Majd ismét az ívezet könnyebb, tagozott alakítása által, az úgynevezett heveder- és keresztívek szerint a tömör táмок is megíjodnak, s a támi- s oszloprendszernek egy új kombinációja, összeillesztése keletkezik. A támfal szilárd magvát egyes előszókö fél vagy negyedrészes oszloptövek élénkítik, vagy egész oszloposomagok veszik körül, melyekre a heveder- s keresztívezetnek gerincei le-lejtetnek. Elhez képest egy új irányú ornamentatio járul, az ékítmények sajátágos, majd dús és fellengző, majd ismét gyermeteg naiv vagy

¹⁾ Később az őskeresztyén basilikai építéset kifejlődésében egyes többé-kevésbé lényeges változásokat is látunk. Nevezetesen a félkörű oltárhajlék előtt a szentély vagy külön kápolna (chorus, sanctuarium) mind kifejezettebb alakot vesz fel. Ezt az át- vagy kereszthajó kifejtése követi; valamint másrészt a bemenet előtt levő csarnok (atrium vagy narthex) olykor elmarad. De itt tárgyunkra nézve a basilikának csupán leglényegesebb alakzata jő tekintetbe. Változó egyes részeiről, valamint belső rendszeréről s ékítményi részleteiről, a mennyire ezek tárgyunkba vágnak, alkalmasszerűleg a tárgyalás közben lesz még szó.

korlátlanul kicsapongó conceptiójával, mely eleinte ugyan még az antik ízlés alapformái mellett is, annak egyéb tradícióival már is szakított, s egészen önálló, majd durva majd ízletes, de mindenkor határtalan változatosságú ékítményi alakzatokat fejtett ki. — Az ókeresztyén basilikai ízlés ezen átalakítását nevezi a műtörténet *román építészeti ízlésnek*.

A mennyire azonban a román építészeti ízlés is, mint mondók, a basilika lényeges alaptervezetét: a hajó felosztását, az oltárhajlék alkalmazását és alakját teljesen megtartja, ezen ízlés egyházai is basilikáknak, csak hogy megkülönböztetésül *román basilikáknak* neveztetnek. Románnak pedig azon értelemben, mintegy a melyben a római nép- és nyelvelemekkel elvegyült európai vegynépségeket (mint az olaszt, francziát, spanyolt, oláhót) román népeknek, és nyelveket román nyelveknek mondjuk: miután ezen építészeti is, mint láttuk, hasonlóan az antik római művészetű basilika elemeiből fejlődött ki a Róma által meghódított nyugati népek nemzeti műépítészetiében.

A XII. és XIII. században a román ízlésre következett egyházi műépítészeti idomokkal — melyek nagyobbára az előbbieke elemeiből fejlődtek ismét ki, és minő előbb az úgynevezett *átmeneti*, azután a *gót* vagy esücsív, s végre a XV. XVI. században a *renaissance*, újjászületési ízlés volt — itt most tárgyunkra nézve tovább nincs dolgunk. Mert innmár tárgyunk alaprajzára (II. Tábl. 1 ábra.) mutatva, azt íme mint a *román basilikai építészeti* ízlés művét bemutathatom. Itt látjuk rajta, felső szűkebb oldalfalán vagyis a zárfalon előszökő *félkörű oltárhajlék*ot vagy *apsist*; még pedig hármasan, mind a három hajó végén, mint az így a kifejlődött román építészetben már rendesen alkalmaztatott. Látjuk továbbá a hosszas négyszöget *három hajóra*, vagyis a tágasabb középső mellett még két mellék oldalesarnokra osztva; még pedig oszlopszat helyett máris *támrendszerrel* alakítva, és *boltozva* a kifejlődött román építészeti idomában.

De mielőtt már tárgyunkon a román basilikai építészeti ízlésnek bővebb kiutatásába s egyes részletei műtani elemzésébe ereszkedem, előre kell még becsátanom azon kiváló szempontokat, melyekből a *deákmonostori*, másképp — a mi eleve megjegyzendő — művészileg épen nem kitűnő, sőt közönségesebb román basilikai műemlékünknek egyes jellemző sajátságait tekintenünk kell, mint a melyek ránk nézve kitűnő érdekét képezik.

... Miben áll tehát sajátlag műemlékünk érdeke és sajátága?

I. A magyarországi román basilikai építészeti ízlésnek, vagyis *hazánk X—XII. századi Árpád-kori egyházi műépítészetének* benne egyik legáltalánosabb, mintegy mintaszerű példányát bírjuk; mely ennél fogva igen alkalmas arra, hogy összes román-kori egyházi építészeti emlékeinkkel párhuzamosan tárgyaljuk.

II. A monostori építészet egyik nevezetes sajátságának, melyet a műtörténet eddig csak hazánkban említ, egyik legbiztosabb nyoma maradt fen benne.

III. *Hazai festészetünk egyik legrégibb, határozottan adatolható, érdekes példáját, egyházunk falfestéymaradványaiban bírjuk.*

Ezek azon pontok, melyek értekezésem tárgyát teszik. De ennél is előbb kell még, hogy a *helytörténetben, a monostor s egyház keletkezésének s építkezésének történetében* tájékozzuk magunkat. Mert kétlem, hogy sokan e helyet, de még csak nevét is, ismerjék. — Pedig úgy mutatkozik másképp is, hogy, mint látni fogjuk, maga ezen valóban classicus helynek története mivel sem csekélyebb érdekű régi helyíratunkra nézve, mint a minővel műemlékünk a múlttörténet tekintetéből bír.

III.

Hol volt tehát Deákmonostor?

Ott, hol a Kis-Duna Pozsony alatt az Öreg-Dunából kiválva, Csallóköz szigetét alakítja, s a Dudvág folyóval egyesülten Komárom felett Gutánál a Vágba ömlik, ezen három folyó, a Kis-Duna, Vág és Dudvág hosszas keskeny földközt vagy félszigetet képez. Ezen földköz, mely eredetileg úgy látszik sziget volt, a mennyire a Vágnak egyik ága Sellyénél elválva, Királyrévnél a Dudvággal egyesült, hajdan és részben legalább *Vágyöldének* vagy *Salaföldnek* nevezetett ¹⁾; maig pedig szinte a legvégső déli csúcsát képezi hazánk azon vidékének, melyet a régi és mai népies helyjelelés *Mátyusföldnek* nevez. Érti pedig e név alatt azon tért, mely hosszában mintegy Pozsonytól a Vágig, széltében pedig a Fehérhegység déli aljától egész Csallóközig terjed.

Ha a térképre tekintünk, Mátyusföldre ezen vég csúcsán, a néhány mérföldre terjedő vízközön, mely az előbb említett nagy folyamok folytonos áradásának nagyobbára alá van vetve, csak gyéren találunk néhány helységet. Legalul Nagygyed, azután Farkasd, felebb Zsigárd, Pered és Királyrév, legfelebb Szelei, Taksony, Deáki és Sellye áll. Ezentúl a tér már tágul s emelkedik. A vidék főpontja itt szemlátomást *Taksony, Deáki és Sellye*. Sellyénél érzük a Vág egyik fő átfárását, hol tehát a vidék főbb útvonalai összeponostólnak. Erre vezet újabban a Bécs és Pest közötti vaspályavonal is, mely hasonlóan Sellyénél megy át a Vágon. És nyilván ezen hely régóta egyik fő átmeneti pontját képezte a Duna-balparti róna azon természetes legegyenesebb útvonalának, mely az éjszaki Magyarországból a Dunába lefolyó nagy folyamokon, különösen a Vágon, Dudvágon, Nyitrán és Garamon átvetett.

Ezen nevezetes ponton, Sellyének tőszomszédságában áll a mai *Deáki* nevű helység. E hely, mint ritka más hazánkban, okmányilag már 1001-ben előző,

¹⁾ Lásd alább erre nézve az okiratok *Terra Vág* és *Terra Sala* kifejezését.

nemzetünk első ismeretes fenlevő okiratában. Sz. István király 1001-dik évben kelt azon okiratának, melylyel a pannonhalmi apátságot alapítja, függelékében, hol az adományozott jószágok nevei felsoroltatnak, találjuk ugyanis először Deákit vidékének akkori általánosabb „Wag“ nevével felemlítve ¹⁾. Nem csak az okirat magyarázata és a benne előjövő helynevek alkalmazása, de a későbbi rá vonatkozó oklevelek is, minden kétségen felül tanúsítják, hogy ezen Vág név alatt, mely később majd Vágföldre, majd Salára és Salaföldre, majd végre Deákira változott, a mi Deákmonostorunkat kell értenünk, s azon a helyen keresnünk, hol jelenleg Sellye mellett Deáki helység régi egyháza áll.

Íme évsorban azon okirati adatok, melyek e helyről emlékeznek.

1090-ben sz. László király okirata szerint Wagnak neveztetett, s a pannonhalmi apátságnak e helyt igen jó gyümölcsös-kertje, két tava és erdeje volt ²⁾.

1103-ban II. Paskal pápa okiratában Waga-nak mondja. E szerint a hely az esztergami érsekség területén állott, s már is Sz. Mária tiszteletére szentelt egyháza volt ³⁾.

1138-ban II. Béla király okiratában Vág-fölötti Salaföldnek nevezetik. Ezen okirat szerint a pannonhalmi apátságnak ezen sz. István által adományozott és sz. László által — úgy mond — megerősített birtokát, akkorában a pozsonyi és nyitrai szomszéd várjobbágyok és lakosok háborgatták ⁴⁾.

¹⁾ Lásd Fejér Codex Diplomat. I. 282. Ha ezen többször ismételve kétségbe vont s ismételve megvédett okiratnak eredetiségén bizonyos tekintetben netalán kételkednünk lehetne, úgy a benne előjövő helységeknek azon korból való neveit, valamint azok adományozását épen a legkevésbé lehet kétségbe vonni. A későbbi okiratok, melyek az 1001-diki okirat megerősítésére vonatkoznak, épen az által is világosan tanúskodnak egyrészt régi helynevei mellett, hogy azokat magyarázzák, valamint az itt szóban levő Vág nevünket; másrészt pedig bizonyítják, hogy azok a pannonhalmi benedeki apátságnak régi, sz. Istvántól adományozott birtokai. Tárgyunkra nézve pedig az idézett okiratnak épen csak ezen két pontot kell bizonyítania. Lásd erre nézve a következő okiratokat, valamint az 1001-diki okirat felett keletkeztetett diplomatikai vitairódmalt: (Benezur) Schreiben an einen Freund wider die Aechtheit der Stiftungsurkunde d. h. Stephan Wien 1779. Agamantis Palladii (Batthyányi) Responsa ad dubia adversus privi. S. Steph. 1779. Ganóczi Libellus castigatus, sive refutatio argutiarum adversum diploma S. Steph. M. Varad. Novák: Vindiciae diplomatice quo S. Steph. monast. S. Martini de S. Monte Pannoniae 1001. fundavit. Budae. 1780. Libelli quibus Anonymus authenticationem diplomat. de A. 1001. in dubium vocans defenditur. Viennae 1780. Ezenkívül mellékesen tárgyalva: Kollárnál Hist. diplomat., Katonánál Hist. crit. R. Hung. I. Kollárnál Hist. Episc. Quinqueecl. I. Fejér Codex Diplomaticus I. 282.

²⁾ Wag in quo loco habetur pomarium valde bonum, duo lacus et silva determinata. Fredetie a pannonhalmi főapátság levéltárában (Capsa 2. A.); honnét ezt, valamint a következő, okmánytárunkban hiányzó s részint egészen ismeretlen s kiadatlan okirati adatokat, a Főapátságnak ismeretes példányszerű tudományos liberalitásából s levéltárnoka Czínár Mór akadémiai tagtársunknak eléggé meg nem hálálható szíves készségéből bírom.

³⁾ In Archiepiscopatu Strigoniensi ecclesiam S. Mariae in Waga. Pannonhalmi levéltár Caps. 39. I.

⁴⁾ Fejér Codex Diplomat. II. 110: illa terra quam Stephanus rex in Sala super Vagum monasterio S. Martini contulit.

1175-ben III. Sándor pápa okiratában *Waganak* nevezi ismét ¹⁾.

1186-ban III. Orbán pápa oklevele egyszerűen *Wag*-nak írja, s mint az előbbi okmány felemlíti az esztergami főmegyében fekvését, valamint *Sz. Mária tiszteletére szentelt egyházát* ²⁾.

1210-ben III. Ince pápa okirata ellenben megkülönbözteti az apátságnak itt egymás mellett fekvő külön *Sala* és *Vac* nevű helységét vagy birtokát ³⁾.

1211-ben egy ítéleti okmány a pannonhalmi apátságnak itteni külön *Sala-földe* és *Vágszigeti* birtokát nevezi ⁴⁾.

Ugyanezen évről s ugyanazon ügyben egy határjárási okirat eme Salaföld és Vágsziget helyett csak egyszerűen *Salai szigetet* említ: s felhossa mellesleg a határjelelések közt az itteni *Sz. Mária kápolnát* is ⁵⁾.

1214-ben egy más határjárási okmány *Sala-földnek* nevezi, úgy látszik, az egész birtokot, melyen az apátság két faluját, *Starà* és *Odvory* (azaz Udvari) néven említi ⁶⁾.

1214-ben és 1215-ben Ince pápa okirataiból látjuk, hogy Salaföld elnevezése a mindinkább háttérbe lépő Vág név fölé kerekedik, miután ezen évi okirataiban már csupán *Salai Sz. Mária-egyháznak* neveztetik a hely ⁷⁾.

1216-ban egy újabb okiratban ugyan ismét *Vági* és *Salai Sz. Mária egyháznak* mondatik, de nyilván csak azért, hogy a hely előbbi neve használatával határozottabban legyen megjelelve ⁸⁾.

1223-ban, 1233 és 1236-ban II. András és IV. Béla királyok okirataiban azonban már kizárólag csak *Salaföldének* neveztetik, s a Vág név honi okiratainkban mindinkább eltűnik ⁹⁾.

1225-ben III. Honorius pápa levelében ellenben megint *Vág* és *Salai Sz. Mária-egyház* áll. Nyilván ezen pápai okiratok többnyire csak az előbbi okmányok

¹⁾ In archiepiscopatu Strigoniensi ecclesiam S. Mariae in Waga. Pannonhalmi levéltár Caps. 68. A.

²⁾ In archiepiscopatu Strigoniensi ecclesiam S. Mariae in Wag, cum omnibus pertinentiis suis. Pannonhalmi levéltárban az úgynevezett Liber Ruber átiratában 84. lapon.

³⁾ Dilectorum filiorum abbatís et conventus monasterii S. Martini de Pannonia receptimus questionem, quod venerabilis frater noster Strigoniensis Archiepiscopus de quibusdam villis eorum, Sala videlicet et Vac, decimas sibi vendicare nititur minus iuste. Pannonhalmi levéltár Capsa 42. Lit. Ce.

⁴⁾ Fejér Cod. Diplom. III. 1. 105 terram Sala cum silva quae in insula Vag continetur.

⁵⁾ Terra de insula Sala — — — ad capellam S. Mariae. Pannonhalmi levéltár Cap. 37. J.

⁶⁾ Terra de Sala duarum villarum Starà et Odvory. U. ott Capsa 41. F.

⁷⁾ Az 1214-diki okiratban: praedia et homines villarum spectantium ad capellam S. Mariae in Sala. U. ott Caps. 37. C. És az 1215-diki okiratban: ecclesia S. Mariae de Sala. U. ott Caps. 37. B.

⁸⁾ In Archiep. Strigoniensi ecclesiam S. Mariae cum pertinentiis suis in loco, qui dicitur Wag et Sala. Pannonhalmi levéltár Caps. 31. G.

⁹⁾ Terra in Sala. András 1223. U. ott Caps. 31. B. 1233: de terris ecclesiae S. Martini habendis a iobagionibus de Sala. U. ott Caps. 3. Aa. Béla 1236: confirmavimus terram in Sala. U. ott Caps. 2. B.

megerősítésére vonatkoznak, s azért azok szavait ismételve használják csupán mind a két nevet ¹⁾).

1228-ban azért IX. Gergely pápának e helyre nézve nevezetes azon levelében, melyben az itt újon épült egyháznak felszentelését a váci és nyitrai püspököknek meghagyja, már csak egyszerűen *Sallának* nevezetük, hol akkor ezen okirat szerint a pannonhalmi benedekieknek cellájok azaz kisebb fiókkolostoruk is volt ²⁾. Azon hely tehát, hol a régi s az újabb ekkor épült és maig fenálló egyház létezett, már Salla név alatt volt ismeretes.

1234-ben II. András király által ellenben Gergely pápának egy átvett okirata, a pannonhalmi apátság birtokait megerősítő pápai leveleknek egymást ismétlő szövege szerint, megint csak *Vág* és *Salának* nevezi helyünket ³⁾.

1238-ból Dénes nádornak ítélt levele végre meg is magyarázza ezen eltérő nevek azonosságát, mondván: hogy az *akkori Sala helység* a hozzátartozó földdel együtt sz. *István és sz. László* korában *Vágnak* nevezetett ⁴⁾.

1239-ben IV. Béla király, nádornak előbbi ítéletét megerősítván, ismétli okiratában azon magyarázatot is, hogy az *akkori Sala helység* sz. *István és sz. László* korában *Vágnak* hivatott ⁵⁾.

1241-ben azért Úriás pannonhalmi apát is panaszos folyamodásában, melyben régi jogait keresi, ismét *Vágfeletti Salai* birtoknak nevezi ⁶⁾.

Ezentúl egyszerre megszakad az e helyről szóló okiratok sűrű sora. Az utolsó évszám figyelmeztet, hogy a tatárjárás koránál vagyunk, melylyel egy időre minden, sok örökre megszakadt. Valószínűleg ezen hely is elpusztult. Mert tudomásunkra mintegy ötven évig neve nem fordul elő. Mire megint először találkozunk vele, már nevét egészen megváltoztatta, — é lehet hogy a vidék és helység képe is teljesen megváltozott — sem nem *Vágnak*, sem *Salának*, de *Deákinak*, még pedig *Monasterium Deákinak*, tehát *Deákmonostornak* vagy Deáki monostornak ne-

¹⁾ In archiep. Strigon. ecclesiam Sanctae Mariae cum pertinentiis suis in loco qui dicitur Wag et Sala — — — possessiones etiam quas habetis in villis — Sala Fejér Codex Diplom. III. 2. 34. és Theiner Vetera Monumenta historica Hungariae Sacram illustrantia. I. 56. lap.

²⁾ Közölve először Fuxhoffer Monasteriologia Hungariae Czinár által javított újabb kiadásában I. 76. Ecclesia S. Mariae de Salla una de monasteriis (t. i. S. Martini) cellis.

³⁾ In archiep. Strigon. ecclesiam Sanctae Mariae cum pertinentiis suis in loco, qui dicitur Wag et Sala. Pannonhalmi levéltár Caps. 68. F.

⁴⁾ Fejér Codex Diplom. IV. 1. 139. Super possessione Sala et terra ad quadraginta aratra sufficiente, quae tempore Sanctorum Stephani et Ladislai Regum Vag vocabatur. Mit egyébként úgy is lehetne érteni, hogy a helység nevezetett Salának, s a mellette levő egyéb földbirtok Vágnak.

⁵⁾ Cum nos causam super possessione Sala et terra ad 40 aratra (akkori 120 nagy telek vagy sessió) quae tempore S. Stephani et Ladislai Regum Vag vocabatur — — Palatino commississemus — — definivimus quod Possessio Sala et terra memorata — etc. Pannonhalmi levéltár. Capsa 31. Lít. B.

⁶⁾ Cum nostras terras et iura earundem in Sala super Vag existentium indebite vidissemus occupari. Pannonhalmi levéltár Caps. 37. H.

vezi egy 1296-diki okirat ¹⁾. Ezen régibb *Deákmonostor* névvel élhetünk tehát a mai Deáki helyett, midőn, mint itt, régi koráról szólunk, hogy hazánk más hasonló Deáki és Deákfalva helységeitől megkülönböztessük. A legközelebbi adat, melyet ezentúl még helyünkről egy 1317-diki okiratban bírunk, szinte *Diáky*-nak nevezi ²⁾, és mutatja, hogy ezen neve már is állandóvá vált.

Íme azon adatok, melyekkel helyünk nevét nem csak századról századra, de majdnem évtizedről évtizedre, sőt többször évről évre kimutathatjuk. Kezdve a magyar királyság első évétől egész a tatárjárásig hűsznál több adat szól róla, oly példátlan bőséggel, mint csak ritka más helyről hazánkban.

Foglaljuk össze ezen adatokat, és látni fogjuk, hogy a pannonhalmi főapátság mai Deáki nevű birtoka sz. István és sz. László királyok idejében Vágnak, talán a Vág melletti vagy Vág felett levő földnek, nevezetett. Így találunk már határozottabban csakugyan a következő XII-dik századi okiratokban a Vág feletti Sala földnek nevezve és magyarázva. Nyilván az egész vidék Sala, vagy mai, magyarosan mondva Sellye (mert tótul jelenleg is Salának nevezetik) főhelyétől vette nevét, épen úgy, mint előbb a határos Vágfolyamtól. Tovább, majd hol a hely történetét tárgyalandjuk, hallani fogjuk, hogy e vidéken egymás mellett több Sala nevű helység vagy csak majorság állott, melynek mindegyike saját külön névvel is bírt ugyan, de az okiratokban nagyobbára csak az egész terület gyűjtőnévével Salának nevezettek. Épen úgy, mint hazánk több vidékén, például Csallóközben, számos hasonló kis falut találunk egymás mellett, melyek a főhely nevét osztják, de e mellett külön melléknevekkel is bírnak, s ezek által csak úgy mint egy főhely külön útczái megkülönböztetvék. Így a tizenkét Karsa és több Patony nevű hely is a főnév mellett még külön meghatározó elnevezéssel bír. Ez megmagyarázhatja a helyünk nevééről szóló adatok habozását. A helytörténet fölvilágosíthatja a többi, a mi ezen adatokban tárgyunkra vonatkozik.

Deákmonostor régi emlékezetét, nevét és fekvését ezzel tehát már okiratilag meghatároztuk. Lássuk még röviden történetét. Előbb láttuk már, hogy Deáki mellett, a tőzsomszédságában levő Sellyénél van a Vág folyam egyik fő átjárata, mely a

¹⁾ Fejér Codex Diplomat. VII. 2. 196. Propugnacula et munitiones Theutonum in monasteriis Salya et Deáki extrueta e manibus eorum eripuit, et abbati Montis Pannoniae, ad quem monasteria pertinere dignoscebantur, tradidit. Itt a Salya név már nem vehető Deáki acquivocumául, minő előbb a Vág és Sala volt. Mert Salya alatt itt nyilván a Deáki mellett fekvő mai Sellye értetik, mely már akkor a premontréi rendnek birtoka volt, s hol annak szinte laka vagy fiók-kolostora lehetett, valaminthogy régi várdája is maig fönáll. Hogy az okirat ezen helyet is a pannonhalmi apátságnak tulajdonítja, nyilván ezen más okmányok kivonataiból rosszúl összeszerkesztett okiratnak hibája. Mert jól jegyzi meg már Fejér, hogy: documentum hoc e diversis diplomatibus extractum est, testante contextu sat. Másképp szerinte nem állana Fuxhoffer-Czinár Monasteriol. I. 313. lap megjegyzése: possessio Deáki sub hoc nomine anno 1317 primum occurrit.

²⁾ Fejér Codex Dipl. VIII. 2. 95. hol a pannonhalmi apátság tiltakozik a nyitrai káptalan előtt Deákinak Trenesényi Máté által történt elfoglalása ellen: possessiones Diaky, Sztara et Palota vocatas.

Bécs, Pozsony és Pest közötti Duna-balparti legegyenesebb útvonalnak mintegy központját képezi. Nyilván tehát e hely régóta nevezetes állomás, sőt hadjáratilag is a Vág-átmenetnek kitűnő stratégiai pontja volt. A Vágvonaltól jelentékenysége hazánk védelmi rendszerében ezen utóbbi tekintetben ismeretes. De ezen vonal nem nyújt sehol könnyebb s természetesebb átmenetet, mint éppen itt Sellyénél, a tág védtelen rónán, hol még a párhuzamos nagy folyamok, melyek lejjebb belé ömlenek, nem érik oly közel, hogy a nagyobb hadtestek átmeneténél akadályul volnának. S ezen tekintet kétszeres fontossággal bír itt néhány mérfölddel Komárom fölött, hol a Vág és Dunaszög főerőssége áll; másrészt pedig, mint láttuk, a főhelyek, Bécs, Pozsony és Pest között, a legegyenesebb útvonalul szolgál. Hadjáratilag előnye tehát szembevetendő. Kétségtelenül nem egy sereg itt kísért meg összpontosító átmenetét a Vág- és Garam-vidéki mindjárt határhoz eső csatákra. Csak az előbb Deáki nevénél fellelt okirat helyére utalok, mely itt a XIII. században német-osztrák hadjáratok Vág-átmeneti erőeiről és védműveiről szól ¹⁾. Az 1848-ki peredi és zsigárdi határhoz eső csaták még mindnyájunk emlékezetében élnek, s ezek is éppen itt, sajátlag a deáki határban estek és vették kezdetüket.

Az ily nevezetes pontoknak, melyek a népek és hadak folytonos természetes útját képezik, valamint jelentékenységek minden korban kétségtelen, úgy történetek is sem nem mával, sem nem tegnap óta kezdődik, nem is századokat, de mondánók ezredéveket számít. Ha mégis régi történeteket határozott adatokkal ki nem mutathatjuk, úgy ennek oka csak az ókor azon történeti homálya, melyben csupán tapogatózva tájékozhatjuk magunkat. Midőn a római világuralom végső terjeszkedései és hódításai ezen térre is legelőször vetnek világot, bármily későre esik már ez, mégis alig hogy egy kétes sugár derül ezen egész vidékre. Mert vajjon éppen erre vette-e útját, itt kelt-e a Vágon és Nyitrán át a Garamhoz mentében a Markomannokkal és Quádokkal küzdő Marcus Aurelius ²⁾? Ki határozhatná azt meg azon szűk tudósításokból, melyek e felől mindössze is Dion Cassius töredékeiből ³⁾, a bölcsész császár rövid életirataiból ⁴⁾, vagy éppen csak bölcsészeti munkája azon érdekes adatából állanak, hogy ennek egyik vég-részletét az ide néhány mérföldnyi távolságra eső Garamnál írta ⁵⁾. Pedig mindössze is, ismétlem, ezek azon egyedüli kútforrások, melyekből tárgyunkra valanút meríthetnénk.

¹⁾ Fejér Codex Diplomat. VII. 2. 196. Propugnacula et munitiones Theutonum in Salya et Deáki exstructa.

²⁾ Mint Severini (Commentatio de Veteribus incolis Hungariae 46—47. lap) nem esékely valószínűséggel gyanítja.

³⁾ Historia Rom. LXXI.

⁴⁾ Julius Capitolinus, Vitae Antonii Pii, Marci Aurelii etc. A Histor. Augustae Scriptores gyűjteményében: Marc. 29, 25.

⁵⁾ *Tā is iavrov ezimű iratában* I. 17 (edit. graec. et lat. Schulez Slesvici 1802), mit ezen szavakkal végez: *Tā is novādois pōs tō Granova*, azaz a kvádoknál Granua mellett. Hogy Granua alatt Garam folyónk értendő, lásd egyéb római itineráriumi adatok összeállításával Bischof és Möller Vergl. Würt. der Alten, Mittl. Geographie. 575.

Későbbi ugyan de határozottabb nyomnak látszik, hogy midőn a IX. század elején Nyitrán, mint az akkori Marahán uralkodás egyik főhelyén, már keresztyén püspökség keletkezett ¹⁾, a közel levő vidéknek is legalább főhelyeit, melyek közel helyünket biztos számíthatjuk, a keresztyénség új világa átlátotta. De az erről szóló adatoknak is nem ugyan annyira hiányában, mint inkább homályában, bocsánatot kell kérnem a történelmi szigortól, ha mielőtt ezen adatokat előadnám, nem annyira pótlásuk mint inkább földértésük végett szabadabb véleményzéssel, a történelmi conjecturával, egybevetéssel és combinációval élek; mi nekem itt mégis jelentékenyebbnek látszik, tekintve különösen a helyünkről alább felhozandó nevezetes adatokat, mintsem hogy azt teljesen elhallgathatnám.

Ismeretes történelmi vonás és jelenség, sőt, hogy úgy mondjam, kétségtelen helytörténeti észlelet, hogy bizonyos helységek, és különösen azok, melyek helyzetöknél fogva a vidéknek mintegy központját képezik, úgy szólván örökösek és kiüríthatlanok. Ha bár olykor az idők vészei közt annyira elpusztúlnak is, hogy ideiglenesen elhagyatva állanak, mindig ismét újra fölépülnek. Ennek oka nyilván az, hogy a régi gyarmatoknál megszállásuk helyét nem csupán az esetleg intézte, hanem kétségtelenül bizonyos földíráti föltételek és viszonyok határozták meg. Számos, gyakran jelentéktelen helységnek története azért a legrégibb korig felér. Mert azon föltételek, melyeknél fogva ez vagy amaz hely választott megszállásúl, többnyire oly mélyen gyökereznek az enberi természet szükségleteiben és kívánságaiban, hogy önkényt bizonyos helyíráti, topographiai törvényeket és szabályokat alkotnak, melyeket megszegni alig lehet, teljesen mellőzni pedig már épen lehetetlenségnek látszik. Ehez járúl azután még a létező föntartásának természetserű ösztöne, mely egyiránt kiterjed, mondanók, a legkisebb helységekre, valamint útvonalakra és ösvényekre, melyeket erőszakos változások nélkül, de sokszor ezek daczára is nem egy könnyen lehet föllagynunk.

Alkalmazzuk ezen elveket akárhol oly helyekre, melyeknek régibb s újabb története valamennyire ismeretesebb; és látni fogjuk, hogy például Budapest a mióta csak a történet bár mily vékony sugára hazánkra világít, kezdve a Pannonok és Jászok sötét korától, egész mostanig, számtalanszor elpusztúlva bár, s ismét különfélekép alakúlva, mégis mindig újra feláll, mint oly központi hely, mely felé egy egy egész földvonal gravitál. Mert a Pannonok vagy Jászok elenyészett kétes Pestjét a római korban már Aquincum pótolja. Aquincum elpusztúlt helyén, Attila Budája vagy Etelvára épül. Ennek is megszűntével a magyar elő- és középkor Óbudája és Bolgár Pestje, majd Újpesti hegye és Budavára, míg újabban

¹⁾ Alevin s utána Viehinus vagy Wiching nyitrai püspökök neveit már 826 óta okmányilag határozottan adatolva bírjuk. Sőt már jóval a püspökségnek behelyezése előtti időből való keresztyén térítésekről több kétségtelen adat szól. I. Pertz Monumenta Germ. III. 199. Fejér Codex diplom. I. 158. 213, 228—9. VII. 4. 4, 18. Salagi Status eccles. Pannon. IV. 424.

Pestje vagy Budapestje keletkezik. Ily kétezredes lét alatt sokszor azután századokig is romban hever, vagy csak jelentéktelenül vesztegelhet. De ez csak addig tart, míg a forgalom természetes útja megállapodik.

Csodálatos e tekintetben a Duna fölött, országunk határszélén álló egykori Carnuntum története. Mint a karni kelták széke a rómaiak által fenekestül feldúlattott. De nem sokára már a római Pannónia egyik főhelyévé, az imperátorok és legiók félelmes nagyszerű táborszemévé lesz. A legionáriusok téli állomását, a hiberna castra-kat egy roppant terjedelmű város: Carnuntum veszi körül. A quadok tövig elpusztítják a várost s az erősséget. A mindenfelől szorongatott avaroknak azonban nem sokára ismét erős táborhelyül szolgál, s helyén a nevezetes Vetvár épül. Alig hogy ez az avarokkal együtt elenyészett, már a IX. század óta helyünk megint új alakot ölt, a középkor sajátos burgjai alakját. Így támad föl újra, midőn a római városnak szélső villái helyén Heimo a német császár ministerialissa felépíti az erős határvéd hegyvárat: Heimburgot Magyarország ellen, s aljába a védfalakkal erősített hasonnevű város helyezkedik. Míg beljebb a carnuntumi castra hiberna és municipium helyén az altdeutschenburgi és petronelli várak épülnek ott, hol maig az e nevű kis falu és városka áll. És bennök a XII. századtól a XIV. század végéig még folyvást, ha nem a legnagyobb szerű, de oly elegans, oly fényes műépítészeti emlékek emelkednek román basilikáikban és gót domjaukban, carnariumaik- és baptisteriumaikban, hogy művészi alkatuknál fogva a műtörténetnek messze vidékre szóló egyetlen példányai, minőket hiában kerestünk gyakran első rangú fővárosokban. Ki tudná megmondani miért? Miért éppen ezen a jelentéktelen helyeken, melyekről a történet régóta már alig emlékezik. Miért támadnak fel, annyszor elpusztúlva, mindig új jelentékenységgel, látszólag pedig minden ok nélkül, s oly egészen eltérő, sőt a legellenkezőbb körülmények közt, melyek ezen helyek körül azon országok és birodalmak térképét, melyekhez tartoztak, melyeknek köz- vagy kiindulópontját képezték, mintegy ötször egymásután megváltoztatták. Mért súlyodtek az újabb korban ismét teljes jelentéktelenségre? melyből felkerekednek-e még egyszer, még hatodszor is? ki volna képes arra felelni!

Nem tudom azonban, nem felelhetne-e éppen saját tárgyunk ezen kérdésre. Mert nem hiában, de fölvilágosításúl hozom fel e példát. Helyünk is íme a Duna-balparti útvonalnak természetes Vág-átmeneti főpontja lehetett már századok előtt, és bizonyára mindaddig, míg e sík téreken vándor és nomád népek laknak, merész és könnyű lovaghadak száguldoznak. Mire azonban a hegyek aljába újabb, szántóvető, békésebb népek telepednek, kiknek nem mesterségök a foglaló és pusztító lovaghadak viselése, de gyalog védik elrekesztelt völgyeiket s megerősített hegyormaikat ¹⁾, akkor a folyók átmeneti pontjai is a róma feletti szorosokba he-

¹⁾ Lásd Schafariknál (Slawische Alterthümer I. 250—1), így Pannónia legrégibb korából Jász és a Saruata név alatti Szláv népségeit egymás ellenébe állítva.

lyezkednek, hol a feljök kinyúló halmok aljában a magasabb meredek partokról alkalmasabban védhetők.

Így alakulnak bizonyára később vidékünk rónájának sellyei átmenete felett Galgócznál és Sempténél a feljebb álló Vág-átmeneti pontok. várdákkal védett s megerősített magasabb partokon. S úgy látszik, hogy ősünk hazánkba jövet, már is így valahogy találták a Vág-vonal fölbb átmeneti pontjainak helyzetét. A Királyi Jegyzőből legalább világosan kivethető, hogy míg hadaik lejjebb feltartóztatlanul átszárguldozhattak a Vágon, addig felebb megerősített s védett átjáratait, mint Semptét és Galgóczot s még felebb Bolondóczot és Trencsént, be kellett venniök ¹⁾. Erős helyek kézre kerítése, várak bevétele, mint nevezetesebb hadi czemény történeti feljegyzésben részesül. Íme azért hallunk ezen Vág-átmeneti pontokról történetíróknál, míg a miénkről hallgat a krónika.

Magam sem szólnék talán róla, ily körülményesen legalább nem, ha alább épen oly érdekes, a mily fontos adatokkal nem találkozánk, melyek valamint minden kétségen felül helyezik azon feltevést, hogy helyünk épen a rendes Vág-átjárat főpontját képezte; úgy egyedül esakis ez által lesznek magyarázhatók: helyünk történetének pedig már magában legfőbb érdekét képezi.

De függőben hagyom ezeket, hogy az előbbickel összefüggőleg lássuk, mily elévülhetlenek az ily természetes földíratí pontok. Mert alig hogy az ily útvédelmi rendszerek s az átjáratí pontok megerősítései feleslegesek vagy csak tarthatatlanok lesznek, akár azután forgalmi, akár pedig hadjáratí tekintetben, a közlekedés azonnal visszatér az egyenes útvonalra, a legkönnyebb átmeneti pontokra. Fordításák el bár azt még egy ideig a megszakott mesterkélí útvonalok, az azok mellett keletkezett népesebb helyek, városok és piacok; előbb-utóbb, de végre is hamarabb ellagyatva találják magokat ezek, mintsem hogy a forgalom természetes útait megakaszthatnák.

Íme miért hogy helyünk Sellyénél a magyar honfoglalás után s a magyar lovag új hadtactica szerint ismét a Vág egyik főátmeneti pontjává lesz. Az erről szóló nevezetes adatot azonban, mint mondám, csak bővebb előzmény után fogom érvényesítni. Ámbár pedig a megerősített átjáratok előnyét csakhamar be kellett látnia és fel kellett használnia megtelepült nemzetünknek is, s emélfogva a Vágnak előbb látott védhetőbb átmenetei felé fordúlnak ugyan szinte az útvonalak, mind a mellett a Sellyének vezető fölbb útakról is, valamint a Vág itteni hídjáról. kikötőjéről, s az átjáratot ott védett erődökről, már az első századokban okíratí adataink is szólnak ²⁾.

¹⁾ Anonymus Belae R. Notarius 37 fejezet.

²⁾ Így Nyitra városának egy 1258-diki határjárásában említették a nagy vagy főút, azaz országot, akkori szólás szerint „hadak útja,” mely Sellyére vitt a Vághoz: ad magnum viam qua itur ad Sala. Cod. Dipl. IV. 2. 458. A sellyei Vág-átmeneti erődíről szóló helyet már az előbbi idézetből ismerjük: propugnacula et munitiones in Salya et Deák exstructa, mond

De legjobban tanúsítja ezen természetes egyenes útvonalak elévülhetetlen jelentékenységet talán napjaink azon okszerű legegyszerűbb közlekedési iránya, melyet különösen a vaspályarendszer parancsol. S fine ismét láthatjuk, miért hogy helyünk Sellyénél a vasúti Vág-átmenetnek és közlekedésnek megint egyik fő-pontjává lesz napjainkban. Épen úgy, valamint a hányszor a Duna jobb- és bal-partjani pályavonalok összeköttetése szóba jő, mindannyiszor a legtermészetesebb közbenső pontokul Komárom Szőnynyel és Németővár Petronellal jelöltetik ki átmeneti helyül. Tehát a római Bregetio és Carnuntum, vagyis azon helyek, hol több mint másfél ezredév előtt már Mark Aurél s a római imperátorok hídat verve vitték át seregeiket a Duna balpartjára a Vághoz és Garamhoz; és hol legutólszor az utóbbi negyvenkilenczediki hadjáratban megint csak úgy, mint 17 század előtt, az összeköttetési főpontok voltak. Így fölkerül jelentékenysége bizonyos természetszerűl alkalmas helyirati pontoknak, ha századokig feledve vesztegelnek is.

De a létező föntartásának ösztöne sem kisebb tényező a helytörténetben. A keresztyéniséget megilleti itt mindenek előtt azon dicsőség, hogy épen oly reményteljesen tekint a jövő felé, valamint kegyelettel viseltetik dicső múltja iránt, mint szent hagyományainak hitbizományosa. Azon helyekhez, hol a vidéken először hangzott tanítása, hol első egyházai emelkedtek, gyakran a ledöntött bálvány s oltára helyén, sokszor a kivágott pogány szent fa tövében, vagy a szent kút és forrás mellett, — mindig különös áhítattal vonzódtott. Azon földet, hol első hittérítői áldozatul estek, melyet vértanúi verejtéke és vére megáztatott, kitünőleg megszentelte. És kiirtottat bár első ültetvénye az idő fürgetegében tövestül, mire a sikernek csak parányi reménysugara pislogott elébe, visszatért megint azon helyre, honnét már egyszer és másszor is kiűzték, kiöldözték, vagy épen kiirtották.

Története folytonos tanúság arra, hogy országok és népek, birodalmak és fővárosok változása közt is az egyház rendszeren többnyire megtartja hagyományos helyeit, mint anyaegyházait, valamint elűzve, visszatér megint első telepeire. A magyar főegyház s az ország első püspökségei és monostorai mindjárt a legközelebbi s elégséges bizonyságok erre nézve. A magyar birodalomnak időnként változó fővárosai és fejedelmi lakai mellett Esztergom mindig a főegyház maradt. Valamint például Angolhonban London mellett Canterbury. Azon a helyen, hol a hagyomány szerint pannoniai Sabariában a nagy nevű szent született, épül századok múlva is megint az első egyház, és talán kétszer is egymásután; már nagy Károly alatt mondják újra, és Gejza meg sz. István által megint legelőször is sz. Márton Pannonhalmán lesz első és főmonostorrá. Keresztyén elemekkel áthatott egykori virágzó római gyarmatoknak, s a szláv-morva térítő püspökségeknek még alig hűlt helyén emelkednek első nevezetesebb püspökségeink és kolostoraink;

az 1296-diki okirat Codex Diplomat. VII. 2. 196. az itteni hídat és kikötőt egy 1252-diki okirat említi: tributum portus et pontis de Sala. Cod. Diplomat. IV. 2. 135.

Esztergom, Veszprém, Pécs, Győr, Nyitra, Szalavár, Zobor, Pécsvárad stb. Esztergom és Pécs basilikái aljában még a római őskeresztýén katakombák is ott találhatóak, jelétül, hogy nemcsak a keresztýén telt a régi helyen alakúl, de még az egyház is annyi század múltán az előbbinek helyére épül. Valóban mondhatnók, hogy a magyar keresztýén korban teljesedett II. Jenő pápa levelének, melyet már 826-ban az avar és szláv fejedelmekhez s azok térítő püspökeihez hazánkba intézett, azon óhajtása, melyben az egyház ama hagyományos elvét nyíltan kifejti: hogy főleg Pannónia azon helyein állíttassanak fel, ha alkalmasan megtörténhetik, a püspökségek, hol a régi egyházak nyomai az egykor létezett püspöki székekre mutatnak ¹⁾).

Ez volt nyilván az egyháznak mindig és mindentítt hagyományos megszentelt politikája. Mi közünk vele itt?! Már most megmondhatjuk. Valamint azon a helyen emelkedik a monostor, hol sz. Márton született, hol már előbb tiszteletre virágzott; ott alakúlnak a püspökségek, hol egykori keresztýén egyházak nyomai léteznek; — úgy misem valószínűbb, minthogy a püspökségek és monostorok első birtok-adományai is éppen oly helyekre essenek, hol még szinte előbbi egyházak állottak; talán nagyobbára elhagyatva, elpusztúlva, romban; de lehet, hogy nem egy helyütt még keresztýén közönségök is, legalább félig meddig megvolt. Ily keresztýén községek ha valahol, úgy éppen azon Nyitrának közelében levő ne-

¹⁾ Fejér Cod Diplom. I. 158. A. 826 Eugenii P. II. Epistola ad Episcopos et Principes Pannoniae, Avariae et Moraviae: maxime illis locis, si opportunitas commendaverit, ordinentur antistes, ubi indicia ecclesiarum et aedificiorum sedes pontificales olim fuisse demonstrant. — Tekintetbe jöhet erre nézve még egy más nevezetes adat is. Midőn Pilgrim lorchi püspök, nemzetünk ismeretes első térítői egyike, tudósítja a pápát térítése eljárásáról és sikeréről, leveléből a többi közt azon figyelemre méltó ténnyről értesülünk, hogy a hazánkba küldött minden rendű paptérítők életét és viselkedését (conversatio, tehát általában eljárását is) a szerint intézte el, a mint e felől az Angolok történetéből — t. i. az Angolok térítésének történetéből — értesült: (Ludewig Script. rer. Germ. II. 265. Fejér. Cod. Diplom. I. 260.) a qua Ungarorum gente multis precibus ipse invitabar venire, aut missos meos in opus evangelii illuc dirigere. Ad quos dum transmitterem satis idoneos viros ex monachis, canonicosque, presbiteros, atque de singulis ecclesiasticis gradibus clericos, et vita omni conversatione illorum sic ordinata, quemadmodum in gestis Anglorum didici. Valóban nevezetes egy nyom a magyar egyház és kereszténység történetére nézve, mely nyilván sokat megmagyarázhat. — A nem kevésbé észélyes, mint buzgó Pilgrim, alig is találhatott volna kimerítőbb és gyakorlatibb utasítást, mint a minőt a nagy Gergely pápa által intézett Angolszászok megtérítése s ennek története nyújt. Számtalan érdekes részleteiben, mint azokat Béda, s a Szász Homília megírták, mindjárt elején azon nevezetes tényt olvassuk, hogy midőn az Angolszászokhoz a térítők megérkeznek, legelől is Canterburyban az egykori keresztény Brittek romban fekvő; sz. Márton tiszteletére szentelt egyházát építik fel Ethelbert király keresztény nevének, Bertha, Charibert párisi keresztény fejedelem leányának segítségével; melyet felépítve, azlegelől adatott isteni tisztelet tartására az első térítő püspöknök Lindhamnak. Lásd Beda Historia eccl. I. c. 26. Lingard, Antiquities of the Anglo-Saxon Church. The sec. edit. Newcastle. 1810. I. 8. Akár csak rólnak szólhatna az adat. Kereszténységünk anyja Sarolta bizonyára hasonlóan buzdithatta férjét Gejzát és később fiát szent Istvánt, előbb az elpusztult vagy romban hevert pannonhalmi sabariai sz. Márton szentélynek, utóbb más egyházak és püspökségek alapítására és felépítésére; kétségtelenül s már a dolog természeténél fogva is legelől tehát ott, hol még ily keresztény egyházak sőt községek nyomai voltak.

vezetesebb pontokon létezhettek, hol a magyarok bejövetele alkalmával a püspökség épen virágzott, és hol még sz. István is nyilvános isteni tiszteletet végző kilencz kanonokra talált. Kétségtelenül tehát e vidéken a keresztyénség túlélt a magyar pogány kort; mi annál biztosabban gyanítható, ha fontolóra vesszük például a Királyi Jegyző azon nevezetes helyét, hol az ezen vidék régi birtokosainak a nemzet körébe fölveteléről és régi jogaikban való megerősítéséről szól, miután ők is hűséget fogadtak ¹⁾).

De az ily régi s a pogány berohanás által megakadt keresztyén községekre nézve az új keresztyénség feléledésével nyilván a legszükségesebb is volt az egyházi öszveköttetés felélesztése; megárvult egyházaknak papokkal ellátása, azoknak a hol lehetett egyházi birtokba átadása. Ha áll a sokat forgatott pannonhalmi 1001-diki alapítólevél, még többet zaklatott függelékének azon magyarázata ²⁾), hogy a benne az esztergomi érsek és nádor által nevezett birtokokat, melyek között mint láttuk Deáki is a Vág névvel előjő, épen az esztergomi érsek s a nádor adták volna adományban a monostoroknak, úgy helyünket csakugyan mindjárt a magyar keresztyénség kezdetétől fogva egyházi birtokban, az esztergomi érsek birtokában találhók, tehát még előbb mintsem 1001 a pannonhalmi apátság birtoka lön.

De ha ezen adatok még egy lépéssel sem vinnének a feltevések s a conjectura körén túl, úgy mielőtt előhoznám az itteni ősrégi egyházról és monostorról, de sőt egyházakról és monostorokról szóló bizonyosságokat, lássuk eleve azon adatokat, melyek e helynek még régibb, nyilván a magyar keresztyénség előtti korára utalnak.

Azon számos pörök és határjárási okmányok közt, melyeket a pannonhalmi apátságnak ezen szünetlenül háborgatott vági vagy salai birtoka szükségessé tett, — mert csakugyan úgy látszik, hogy mint valami különálló szent oázis jutott volt itt egyházi birtokba, máskép mindenfelől más kisebb birtokosok és hatalmas várbirtokok közé beékelve — előjő a többi között egy érdekes határjárati okirat, mely sajátos világot derít ezen helynek a magyar korbani legrégibb megtelepítése történetére s mint Vág-átmeneti főpontnak nevezetességére.

II. Béla király az 1138. év egyik napján Pannonhalmára utazott, hogy ott a monostorban ajatosságát végezze. David az akkori apát szerzetes társaival elébe menve panaszkodtak neki, hogy Vág-feletti salai birtokukban, melyet ők sz. István ideje óta adományban és sz. László által megerősítve bírnak, hatalmasabb szomszédai által folytonosan háborgattnak. A király legott kiküldé udvari papját Titili Lőrinczet (valószínűleg Titeli-t, és talán Titeli kanonokot vagy prépostot akar mondani az okirat), mint pristadot, hogy a jószág háborgatóit vagy lefoglalóit a király képe elébe idézze. Mire a király előtt megjelentek, s általa sze-

¹⁾ Anonym. Belae R. Notar. XXXVII.

²⁾ Lásd a fenebb idézett diplomaticai vitairódmunkákat ezen okirat felett.

mélyesen mindenféle fogásos kérdésekkel megforgattattak, feleleteikben akadoztak, s a vizsgálatból kislílt, hogy követelésüket nem voltak képesek az apátság ellen érvényesíteni. A király, hogy véget vessen az örökös pörnek, udvari káplánját Lőrinczet újra kiküldte, hogy sz. István adománylevele nyomán határjárást tartson a helyszínén ¹⁾).

Ezen határjárási okirat már, a mint a birtok határhelyeit körülményesen leírja és megnevezi, figyelemre méltó helyneveket s nem kevesebb nevezetes dolgokat említ.

Deákinak ugyanis, vagy helyesebben mondva az akkori Vág-feletti Salaföldnek, mintegy nyugat-északi határán, a Holt-Vág folyó mellett, mindjárt kéthelyütt is egymásután előjövő *pogány sírokról* tudósít. A leírás szerint ezen pogány sírok mellett azután egyfelől *Toscon*, másfelől *Villa Russorum* nevű helység állott ²⁾. Ezen *Villa Russorum*, tehát oroszok helysége, nyilván *Orosz* vagy *Oroszfalva* volna, hazánk hasonló helynevei analógiája szerint, melyek az okiratokban gyakran így latinositva fejeztetnek ki. Jelenleg azonban e helyt ily nevű helység nyomát hasztalan keressük, és lehet hogy más név alatt lappang, valamint az okirat is talán inkább lakosai, mintsem neve említésével jeleli. Ellenben a kevésbbé értelmes *Toscon* helynév alatt nyilván a maig Deáki szomszédságában létező *Taksony* helységet kell értenünk. Nevének ezen változását alább több okirati adat fogja kimutatni. Taksony határán pedig épen úgy maig előjönnek pogány sírhalmok, valamint a deáki határban, *Gelenze* és *Palócz* nevű pusztái és erdeje felé. Ezen utóbbi *Palócz* helynév, melyet jelenleg a taksonyi és deáki határban egy erdő és pusztá visel, mint azonnal észrevehetjük, semmivel sem jelentéktelenebb akár a Taksony, akár pedig ama *Villa Russorum* vagyis *Oroszfalva* helynévénél. Sőt a mennyire mai magyar *Palócz* nevű népségünknek neve és eredete az oroszsláv *Polowci* népség névvel és származással magyaráztattott, amaz *Oroszfalvával* azonos is lehetne ³⁾. De ezen állítást, fentartva a *palócz* népségünk magyar eredetéről szóló véleményt, itt abban hagyhatjuk. A mi ránk nézve ebben érdekel bfr, helyünk őskora adatolásának tekintetéből, az mindenekelőtt abban áll, hogy Deáki határán *Orosz* és *Palócz*, meg *Taksony* ősnépségi és pogány személynéveinkkel, sőt az utóbbiban nemzeti fejedelmünk egyikének nevével találkozunk, még pedig a mi több, *pogány sírok* kíséretében, melyek maig nagyobb részt épen úgy fennmaradtak, mint ezen érdekes helynevek.

Ha ugyanis Deáki és Taksony helységek északra érintkező határai sík ró-náján szerte járnak, a határ szélén álló *Palóczerdőnek* aljától *Gelenze* pusztán át

¹⁾ Fejér Codex. Diplomata. II. 110.

²⁾ *Dimissis metis villae Buren incipit habere vicinitatem cum terra civilium de villa Toscon, vadit per medium vallis — usque ad viam quae ducit ad villam Russorum. Inde vadit ad sepulchra paganorum, inter quae est meta. Et inde extra lacum cuius mentio est in privilegio Ladislai regis, tendit ad alia Sepulchra Paganorum.* Fejér Codex Diplomata. II. 112.

³⁾ Lásd Jerney: A *Palócz* nemzet és *Palócz* krónika. Magyar Tört. Társ. I. 4 s. köv. l.

Taksonyig dombos hantos térre jutunk; ezen dombokban nem nehéz az előttünk elterülő pogány sírokra ismerünk. E hantos tért a sokat feledett lakosok részben Halomdombnak nevezik, midőn a sírokból házi szükségekre fővényt, homokot ásnak, naponta elősegítve ez által is enyésztöket, melyen a természet már századok óta hasztalan dolgozik, a mint a süppedező dombok fővény fölepét a szelek és viharok szerte hordják. Mélyebb ásásoknál ilyenkor a lakosok gyakran hamura és csontokra, ritkábban érc- és fegyverdarabokra akadnak. Kisebb domborodású s mérsékelt vagy éppen csekély magaslátú alakjoknál fogva, valamint egymásmelletti sűrű fekvésekről, az avatott régiségbúvár könnyen ráismerhet, hogy itt egy nagy, úgynevezett, pogányköztemető áll előtte. Ezen pogányköztemetők közönségesen az ókor ellagyott népesebb helységei mellett jönnek csak ily nagyobb terjedelemben elő. Alacsony jelentéktlenebb hantjaik, nagyrészt besüppedve, behorpadozva, határozottan jellemzik és megkülönböztetik a nagyobb, hegyesebb alakú, kikerekített alkotású azon pogánysíroktól, melyekben kitünőbb egyének, vitézek, fejedelmek, hősök egyenként, vagy a csatában elesettek tömegesen is temetettek, s melyek rendszeren többnyire magánállón, egyesén, vagy csak kisebb számban egymásmellett találhatók. Azért míg az utóbbiak gyakrabban előkerülnek, az előbbieket, a pogány köztemetők már jóval ritkábbak. Mert ott hol merőn használhatlan fővényes vagy zsombékos és kőves földterületeken nem állanak, a nagy tér, melyen szerte fekszenek, ritkán maradhatott paragon és műveletlenül, s így az ekevas vagy kapa alá fogva, többnyire rég felszántattak vagy levonattak. Épen úgy könnyebben elenyészhettek ott, hol kisebb helységek mellett csekélyebb számban léteztek ¹⁾.

Ily pogány köztemetőre mutatnak tehát az itteni sírok is. Egy nevezetes népes helynek utolsó emlékei, határozottan adatolva, mint láttuk, már a XII-dik század elejéről szóló okiratok által, melyek felőlők egyenesen mint máris régi pogány sírokról emlékeznek.

Hogy mily pogány népek sírjai? és mely korszakból valók? erre éppen oly nehéz határozottan felcintünk, a mint hogy nem tudjuk biztosan megmondani, mily népek lakhatták e helyet keresztényiségünk vagy éppen nemzetünk kora előtt. De nehéz a válasz annyiból is, a mennyiben egyrészt még e sírok is terjedelmesebb alapos vizsgálatra várnak, másrészt pedig közös alkatuk s bizonyára belső kinézésük, valamint tartalmuk is nagyjából csak azonos az óvilág egyéb népei hasonló sírjai kinézésével, alkatával és tartalmával; miben csak kevésbé különböznek az egyes műveltebb nemzetek — mint a rómaiak, görögök — vagy eltérőbb szokású és erkölcsi népségek a többiektől. Csupán okmányunk világosíthat fel tehát ez

¹⁾ Lásd: Ipolyi Magyar Műemlékek I. 72, hol a dobogazai hasonló pogány köztemető leíratik. Hasonló pogány köztemetőkről szólnak Klemm Handb. d. German. Alterthumskunde: Heidenkirehölfe. 114. lap. Weinhold die heidnische Todtenbestattung. 32.

íránt is, midőn a pogány sírok mellett Taksony és Oroszfalva helyneveket említ, a hagyomány pedig ehhez még a régi Palócz tájnevet is megtartotta.

Lehet ugyan, hogy e sírok talán azon népnek maradványai, melyet bejött őseink innét kiűrtottak, midőn ezen nevezetes pontot elfoglalták; lehet, hogy még egy előbbi őskorból valók, vagy hogy éppen talán valamely nagy esatának, meglehet a honfoglalási esaták egyikének emlékei — mert későbbi időből vagy esatából aligha lehetnek, ha már a XIII. század elején rólok, mint pogány sírokról tétetik említés. — Mindez egyébként ismét csak azt tanúsítná, hogy mily nevezetes Vág-átjárati pont volt helyünk már ősidők óta. Azonban ki mondhat amazokról minden más adat híján valami bizonyost? Míg ellenben csak említnünk kell a Taksony, Orosz, Palócz neveket, és őskorunk ismerőjének itt azonnal egész történeti jelentőségök is feltűnik.

A *Taksony* helynévben önkényt feltűnhet már a vonatkozás vezéreink korából ismeretes Taksony fejedelmünk nevére; mely tehát kitűnő nevezetességet kölcsönözhet azon helynek, mely Deáki közelében nevét viseli. Meglehet ugyan, hogy egy más, többé-kevésbé nevezetes Taksony nevű urától vagy birtokosától is vette előbb vagy utóbb nevét. Mert szinte feltűnő, hogy mint egykori fejedelmi nevezetesebb helyet, a XII. század elején már Pozsony város polgárai birtokában találjuk ¹⁾. Ha csak ezt azzal nem magyarázzuk, hogy éppen mint nevezetesebb hely, mint város talán, előbb szinte idegen német gyarmatokkal népesítettett fejedelmünk által, valamint egyéb más városaink rendre ezen időtájban; s hogy később jutott talán a pusztuló hely, mint örökség, mint zálog, vagy adomány, Pozsony városára.

De e mellett nevezetes és még a XVII. században is élő hagyományok oda mutatnak, hogy nem csak régi lakói, kik talán a kipusztult német gyarmattal meg nem férhettek, ős eredeti tős gyökeres magyar népnek tartattak, de hogy még akkor is Taksony fejedelemtől származtatá magát a hely és nép; sőt egyenesen Taksony fejedelemtől a határ pogány temetőjében létező sírjáról is élénken szólt még a népmonda.

Igy beszél a helybeli XVII. századi fűesperesi egyházvizsgálatok egyike, megbotránkozva, úgy látszik, az összekasokhoz keményen ragaszkodó népen, hogy az oly sajátzerű barbár, mintha csak Taksony fejedelemtől örökségben maradt volna rá vadsága, kitől, úgy mond, a hely is nevét kapta, s a ki, mint mondják, az itteni mezőben temetkezett ²⁾. Íme mily jól tanúskodik ezen sajátlag kedvezőt-

¹⁾ Terra civilium Posoniensium de villa Toseun, — mond az előbb idézett okirat. Fejér Cod. Diplom. II. 110.

²⁾ A taksonyi plébánia levéltárában: Visitatio Canonica per Georg. Draskovics Episc. Vaciensem et Praep. Posoniensem (mint fűesperes) peracta de A. 1614: Singularem quandam barbariem Toxus ille Ungarorum dux quasi testamento illis legasse videtur, qui et pago nomen dedit, et tumulum in campo, ut fertur, hic sibi composuit.

len adat a hely eredeti lakosairól s nevezetes hagyományiról, mely egyenesen tehát Taksony fejedelemtől származtatja a helységet és népét, s e helyütt a pogány sfrok között eltemetettnek tartotta.

Nem tudom már most, mikép találkozik vagy ellenkezik ezen hagyományunkkal krónikáink azon adata, mely szerint Taksony fejedelem szinte hasonnevű helységében a Dunán túl temettetett el ¹⁾; míg egy másik krónikai példány szerint egyszerűn csak az Alföldön mondatik eltemetettnek ²⁾. Egyes történetírói vélemény szerint ugyan már azon Taksony nevű hely közvetlen a Duna mellett, Pest alatt fekvő Taksonyra magyaráztatott ³⁾. A krónika kifejezése, hogy e hely a Dunán túl állott, itt azonban egyaránt alkalmazható mind a két Taksonyra, miután mind a kettő a Duna bal partján fekszik, és a Pest alatt levő Taksony csak az által lehetne valószínűbbé, mivel közelebb áll a Dunának egyik ágához, míg a mi Taksonyunk a Kis-Duna ágától is mintegy mérföldnyi s talán valamivel nagyobb távolságra is lehet. De mivel a krónikai hely épen nem mondja azt, hogy a Dunánál temettetett el, hanem a: Dunántúl; mind a két Taksony pedig a Dunának ugyanazon bal partján fekszik, látnivaló, hogy helyünkre nézve a krónikai adat semmi nehézséget sem foglal magában. Még kevésbé határozott a másik krónikai hely kifejezése, hogy az Alföldön temettetett el; mert a Pest alatt fekvő Taksony még oly kevésé tekinthető a sajátlagi Alföldön levőnek, mint eme Mátyusföldi itt. Kérdés marad, mily hagyományokat, vagy netalán pogány sfrok nyomait volna képes a Pest alatti mai német lakosságú Taksony előmutatni? Mire azonban most, nem ismervén e helyet, nem vagyok képes felelni. Hogy mily hagyományokat és emléket bír erre nézve a mi mátyusföldi tős gyökeres magyar Taksony helyünk, azt már ellenben bőven láttuk.

A mivel sem okadatolt magyarázat ellenére tehát könnyen itt kereshető azon Taksony, hol a krónikák szerint e nevű fejedelmünk temetkezett. Ez által pedig történelmileg is adatolva bírnók tehát Taksony fejedelmünk itteni lakát és temetkezését, valamint helységünknek és nevének tőle származását. De e szerint helyünk még később is a pogányság egyik legnevezetesebb fészke lehetett. Mert a krónikák szerint Levente I. András király testvére is, miután a magyar pogány párttal tartott, maga is a pogányságban élve, ős pogány szokás szerint ott temet-

¹⁾ Chronicon Budense (Podhraczký kiad.) 102: Circa villam Toxun, ultra Danubium est sepultus (t. i. Levente), ubi iacere dicitur Toxun avus eius more paganismo. Hasonlóan Turóczi II. 42.

²⁾ A nagyszombati vagy Érdy Codexben (Tudom. Tár 1834. II. 222.) temeteeek el ewtet Taxont az alföldön az poganak közöt.

³⁾ Podhraczký mondja a Chronicon Budense kiadásában 102 lap: Villa Taxun a conditore suo huius nominis duce ita nominata; hodie Takson in sinistra Danubii ripa infra Pestinum. De ezen pusztá állítását, hogy a krónika helye csakugyan ezen, Fényes szerint (Magyarorsz. állapotja II. 376.), német lakosságú falura vonatkozik, mivel sem gyámolítja.

kezett, hol őse Taksony eltemetve volt ¹⁾. Valószínűleg őse örökében, mint fejedelmi helyen, itt is élt.

Hogy Taksony egyébként is csakugyan régóta kitűnő hely volt, azt régi kiváltságos plebániája is tanúsítja. A XIV. századból okiratilag nemesak mint a vidék egyik fő anyae gyházát ismerjük még ²⁾, de azon kiváltságos plebániák közé tartozott, melyek nem a főesperes, de közvetlen az érsek hatósága alá tartoztak, és minő lelkészségek rendszeren csak az előbbkelő városokban, vagy nevezetesebb szabadalmas helyeken léteztek ³⁾.

Taksony tehát Deákmonostor szomszédságában, s az utóbbival közös pogánykori sírjai emlékével, mint kétségtelenül jelentékeny nevű s őstörténeti hely, nevezetesen erősíti a Vág feletti Sala vagy mai Deáki helységünknek itt vélemezett régi történeti jelentékenséget. Taksonynál azonban mivel sem kisebb nevezetességet látszik kölesőnzni Deákinak, mint mondók a határán okiratilag említett *Oroszfalu* (*Villa Russorum*), s a maig is fenlevő *Palócz* pusztja s erdő helynév.

Mind a két névnek jelentése őstörténetünk korába ér fel, honnét hazánk Oroszait mint őseinkkel Magyarországra bevándorlott szövetséges népet kétségtelen adatokkal kimutatva bírjuk ⁴⁾, míg a Palóczot ezen felül egyenesen rokon magyar népségnek tartjuk vagy véljük; legalább a mai nyelv-azonosságnál fogva, mely épen csak tájészolási sajátságaival és hangejtésével tér el valamennyire a magyartól ⁵⁾.

De az Orosz és Palócz helynév itt, ily nevezetes ponton, a Vág-átjárát egyik fő helyén, Taksonynak talán mint fejedelmi laknak közelében, úgy látszik nekünk, hogy még többet is jelenthet. A ki nemzetünk sajátszerű ősi hadszerkezetét ősméri, az tudja, mit jelentenek közönségesen nemzetünk szövetséges népségeinek nevei, valahányszor azokkal mint helynevekkel kitűnőbb pontokon, például az ország

¹⁾ Chronicon Budense i. h. Levente vero in eisdem diebus mortuus est; qui si diutius vixisset, et regni potestatem obtinuisset, sine dubio totam Hungariam paganisma idololatria corrupisset; et quia ipse Leventa catholice non vixit, ideo circa villam Toxun ultra Danubium est sepultus, ubi iacere dicitur Toxun avus eius more paganisma.

²⁾ Fejér Codex Diplom. VII. 1. 229. Tamás esztergomi érsek 1307. Nyárasd helységnek, a Taksony szomszédságában levő mai Tósnýárasdnak, mint Taksony főkegyházának, szabadságot ad kápolna építésére. E szerint igazítandó Ipolyi Magy. Műemlékek. I. 121. lap, hol Tósnýárasd helyett Alsónýárasdra alkalmaztatott ezen okirat.

³⁾ A régi plebániái egyházaknak Pázmány által átirjt jegyzékében Péterfinél Concilia II. 266. Hogy csakugyan ezen Taksonya értendő, mutatja azon körülmény, hogy ezen Taksony az illető főesperesség rovata alatt ezen exemptionál fogva már elő nem jő. De a taksonyi plebánia 1731-diki Jelenffy-féle főesperesi visitátója is megjegyzi: olim mater (mert akkor már csak főkegyház volt) et quidem inter exemptas parochias numerata, iam vero tota deserta et ruinae proxima. Az 1634 diki visitatio szerint ugyanis az egyház szentélye már rom volt, és csak a gótizálásban épült hajó (navis ecclesiae gothica, úgy mond) állott még épen. Nyilván tehát a szentély még régiebb, talán román időmben épült volt. Az utóbb említett időben az egyház a protestánsok birtokában volt. Csak 1738-ban került vissza a katolikusokhoz, s azóta új egyház és plebánia épült.

⁴⁾ Venzel Új Magy. Muzeumb. I. 446.

⁵⁾ Venzel i. h. 445. és Jerney fenőbb idézett iratában.

határain, a várak közelében, a folyamok főbb átjáratainál, mintegy őrhelyeken találkozzunk. Mindannyiszor emléktét látjuk ebben azon ősi intézményünknek, mely szerint a nemzetünkkel egyesült szövetséges vagy rokon népségek, mint a Kúnok, Bessenyők, Oroszok, Székelyek, Palóczok sat., a nemzeti hadtestnek előőrseit, előhadát képezték. Az Oroszokat ezenkívül mint öröket, várőröket több helyütt találjuk. Oroszvárt például az ország határán, s Orosziban Drégely vára alatt. A Bessenyőket és Székelyeket többnyire az ország határain látjuk. Az utóbbiakat sajátságosan épen úgy a magyar birodalom keleti határán Erdélyben, valamint a nyugati határon, Morva folyó mentében az osztrák és morva határszélen ¹⁾.

Erős és fontos pontok voltak azok többnyire, hol még ezenkívül az ország határain belül is, rendes telepek mellett, egy vagy más helyütt ezen őrszemek mintegy folytonos hadi szolgálatul s őrségül megtelepítetttek. Olyan lehetett bizonyára a sellyei ezen Vág-átmenet; ilyenek az itteni orosz és palócz telepek. A helynek őskori jelentékenysége ez által szembetűnő. A nagyszerű pogány temető Taksony, Deákmonostor, a sellyei Vág-átmenet, Palócz pusztá és Oroszfalva közt, melyet okirataink a XII. század eleje óta említenek, ekkép már azután könnyen megmagyarázható.

Vajjon helyünk nevezetességével vonatkozásba hozhatók-e még a közelében föltűnő más jelentékeny helynevek is? Így például a Deáki régi határában létezett *Palota* nevű helység emléke? ²⁾. Mely név épen oly jól illenek a taksonyi fejedelmi lak körébe, valamint, ha az később királyi birtokká lett, jól illenek, a mai itteni *Királyfalu* és *Királypév* helységnevek. Ezen helységek egyike ugyanis mindjárt Sellye mellett a Palócz erdő felé fekszik, míg a másik lejjebb Deákin alúl áll, hol rév visz át a Dudvágon. Így illik Deáki XIII. századi határjárási okmányaiában előjövő *Áldókút* helynév is a pogány sírok mellé. Mert hogy a pogány víziszteletnél, a forrásoknál való áldozás- és temetkezésnél fogva igenis jelentős viszonyba volna hozható pogány sírjainkkal, az világos. De ezt most itt abban hagyhatom ³⁾.

¹⁾ Ezen állítás netalán újnak látszó második részét adatokkal bebizonyítom a Magyar Műemlékek Fehérhegyeségi részében.

²⁾ Fejér Codex Diplom. VIII. 2. 95: Possessiones Diaky, Sztara et Palota vocatas. Hogy ezen Sztara nevű helység itt volt Deáki mellett, látjuk a mindjárt lejjebb felhozandó határjárási okiratokból; e szerint nem lehet kételkedni, hogy Palota is itt feküdt. Más kérdés, vajjon ezen név nem azonos-e a látott itteni Palócz helynévvel? De figyelemre méltó, hogy épen így Hontban a mai Palojta és régebben okiratilag Palota nevű helység mellett, hol most egy Sírok nevű falu is áll, okirataink szinte pogány sírokat említenek. E vidék lakosai pedig hasonlóan Palóczok.

³⁾ Érdekes lehet azonban itt mellékesen összeállítva bírnunk Deáki ezen, mint láttuk, régi nevezetességre mutató vidékének és határának helyneveit. — 1138. esztendőől kezdve egész 1236-ig, tehát alig egy százados időszakból, öt határjárási okmánya maradt fenn ismeretünkre. Ezekből összeállítom itt a neveket, és pedig a hol különböznek egymástól, valamennyi variánsokat közlöm. Minden helynév mellé odateszem mindjárt előre azon okirat kelteinek évét, a melyben előkerül. Azután adom a helynek magyarázatát, az okmány saját szavaival, t. i. hogy mily minőségű helynek a neve. Végre, a hol kitudhattam, hozzáadtam a

Helyünk őskori nevezetességét vagy csak jelentékenységet e néhány adat, úgy hiszem, minden kétségen kívül helyezi. Lássuk már most régi egyháza és monostora történetét.

Bár minden arra mutat is, hogy, mint kitűnő nevezetes helye a pannoniai szláv kereszténység környékének, már akkor egyházzal bírhatott, midőn 1001. előtt még, mint láttuk, talán előbb az esztergomi egyház vagy érsek birtokába ju-

helynek mai nevét is, s az ehhez szükséges magyarázatokat. Az első 1138-diki okmány ki van adva Fejénnél (Cod. Diptom. II. 110.). A többi 1211. 1214. 1223. és 1236. évi okmányok eredetije vagy csak hiteles átvétele a Pannonhalmi főapátság levéltárában foglaltatik. (Cpsa 37. J. 41. F. 31. B.).

Ezen helynevek a következők I. 1138: Holutvag, Holotvag. 1211: Holtvag fluvius. Vág folyónak Sellyénél kiváló egyik ága, most kiszáradva, medre a Vág folyamtól Királyfalvánál kezdve a palóczy pusztán, a deáki földeken, a helység kertjei, útezai és temploma mellett Peredig és Zsigárdig mindenütt látható, és maig is Holtvágnak nevezetik. — II. 1138: terra civilium de villa Yenev. 1211: Yenev, 1214: Ineu, 1223: Jeneu. Most ismeretlen hely és név e vidéken. — III. 1138: terra civilium de Thatta, 1211: de Nitra, 1214: hasonlóan. Nyilván hibásan áll az első helyütt Fejérnek kiadásában a Thatta Nyitra helyett. Ezen két határhelyből egyikként csak arról értesülünk, hogy Deáki körül keletnek a jení és nyitrai lakosoknak vagy polgároknak voltak földjei. — IV. 1138: nemus Beleh, 1211: Belez, 1214: Belech, 1223: Beleh. Valószínűleg a maig ezen a tájon fekvő Bilecz nevű erdő, és részint posványos nádas hely; azért hibásan magyarázza a nevet Fejér i. h. a bereg szóval. — V. 1138: Via quae ducit ad Furnal, 1211: Tarnie és ugyanezen okiratban lejjebb ismételve Turmoe. Nyilván hibásan első helyütt Fejér kiadásában, és valószínűleg az utóbbi variánsok szerint a mai Tarnócz helység (most vasúti állomás) neve, mely felé erre vitt az út a Vágon át. — VI. 1138: nemus Felek, 1211: Jelech, 1214: Jelech. Valószínűleg Telek; ily nevű dűlő maig is van e tájon, amár most kisebb kiterjedésű és nem ér a határig. — VII. 1138: via ad villam Vdvor, 1211: Udvarce, 1214: Wdvory, 1223: Wdory, 1236: Udvary. A Deáki régi nevénél már idézett okiratok, felhozván az apátság itteni birtokát, az általános Vág és Sala elnevezés mellett, különösen említik a villa Udvari és Sztra itteni helységeket. Valószínűleg ezen udvar volt a szerzet itteni majorsága vagy úgynevezett grangája, még pedig a mai templom közelében, mint még erről alább lesz szó. Amár ezen helyet az 1211-diki okirat Udverce-nek írja, s ily nevű Udvarcei földek is, távolabb ugyan, de éppen ezen irányban, a Vág mellett maig ismeretesek. Egyébiránt az Udvarce végezte szláv diminutivum, mi itt a sajátlag szláv Dvorból eredő Udvar szónál helyén lehet. — VIII. 1138: Beregheg, 1211: Beruezegu, 1214: Berugseug, 1223: Berugseeg. Egy okirat sem mondja minek a neve. A legelső alakban közel járma a mai Deákfalvi szomszédos Pered helység nevéhez, mely éppen ezen irányban is fekszik, hová határjárásunk fordul. E szerint az utóbbi okiratokban neve talán Bereg- vagy Peredszög volna, azaz a határ azon helye, hol Pered helység felé szögellik; ha hogy még is nem valamely bereknek a szögét jelentené. IX. 1138: terra nobilium quorum villa vocatur Buren, 1214: Berhen, 1223: Beren és Berhen, 1236: Bergen. Tehát a valahol távolabb levő Berény helység nemes birtokosainak volt itt határos földje. Egy Borény helységet itt a Pereddel szomszédos Zsigárd falu felé tud egy 1268-diki okirat is (Lásd Fejér Cod. Dipl. IV. 3. 443., és Ipolyi, Adalék Magyarorsz. XIII. századi helyiratához, különnyomat az 1859-ki Új Magv. Muzseumb. 22. lap). — X. 1138: villa Toseun, 1214: Tochsun és Toksun, 1223: Toksun és Thosqun, 1236: Toesun. A mai szomszéd Taksony helység. Csak az első okmány írja tetemesebb elterüléssel. És ez is érdekes a név változataira és régi immodorunkra nézve. Az utóbbi szerint sc= sz; volna Toszu, vagy a kihangzó végső u elvetésével Tosz, mint maig Tas a Taksony változatától vagy rövidítésétől ismeretes. XI. 1138: villa Russorum. A latin kifejezés nines változásnak alávetve, de a többi okiratokban elő sem jő; úgy látszik hogy ezekben a helység saját és nem népsége nemzetiségének nevével említették. De vajjon ezen név a későbbi okiratokban előjövő Ygari vagy talán a mai körülbelül erre felé álló Gelencez volna-e? meghatározni nem tudom. Meglehet hogy a helység jóval tovább is állott, miután a határjárás sa-

tott, ettől pedig, ha nem inkább Sz. Istvántól egyenesen, a nevezett évben a panonhalmi apátságnak adományoztatott: mégis e mellett mi sem szól egyéb, mint azon feltevések, melyekkel e hely legrégibb kótes történetét felvilágosítani igyekeztem: hogy t. i. rendesen oly helyekre esnek az egyházi első birtok-adományozások, hol az egyháznak múltja van, hol azt gyakran csak éppen visszahelyezni kellett.

játlag csak az arra vezető utat említi. — XII. 1138: duae villae Vdvary. Ha az előbbi VII. szám alatt érintett Udvari és Udvorce nevek különbözök az okiratokban, a mint látszik, úgy egyik közülök ide tartoznék, és a mai Geleneze pusztá fekvésére illenék. — XIII. 1138: fluvius Píma qui exit de Holottvag. A mai Penna folyó, mely csak egy ága volt a Holtvágnak. Most szabályozva esatorna által a Kis-Dunába lejtetett. A Holtvág és ága a Penna képeztek itt a Vággal nyilván azon szigetet, melyről a fent idézett okiratok e helyt többször emlékeznek, sőt az 1211-diki például Deaki ezen egész területét Insula Salá-nak nevezi, míg az előbbieket in insula Vag említik. Ha már így mint szigetet tekintjük ezen tért, látjuk hogy erősített és védett fejedelmi lak is lett volna. — XIV. 1138: alia (t. i. villa Udvari, l. a XII. pontot) vocatur Stara. A többi határjárási okirat nem említi ezen helyet; de igen is a fenebb idézett 1317-diki okmány (Fejér Cod. Dipl. VIII. 2. 95.). De világos, hogy a két udvar közül e szerint egyik új, a másik régibb vagy ő volt, mert a szára szláv szó az utóbbi jelentéssel bír. Úgy látszik, hogy az egyik, mint mondók, Geleneze felé állott. Mert sajátságos, hogy sem ennek, sem a Pallócz pusztának neve elő nem jő a határjárásban, holott minden felől útjában volt. A Pallócz helyre nézve már felebb véleményeztem, az épen előbb idézett okirat nyomán, hogy talán az ebben nevezett Palota helység neve alatt értendő. A pallózi pusztán maig is egy szép dombos tért faluhelynek neveznek a deáki lakosok, minden más vezeték nev nélkül. Megjegyzem még, hogy a látszat szerint hibásan találok térképeinken ezen Pallócz pusztát jelelve. A Mappa Archidiece. Strigoniensis ugyanis egészen Taksony felé teszi. Jobban Selhedus, Sellye, Deáki és Taksony közé, de, mint vélem, kevésbé magasabban, nevét rendszeren két l-el (Pallócz) találom írva, így Fényesnél (Magyarország Allapója. II. 463. l.). Most Taksonynak fiókja. XV. 1214: Ygari. Az okirat nem mondja minek a neve. Az 1148-diki okirat villa Russorum sajátlagi nevűl már fenebb véleményeztem. — XVI. 1214: lacus Selmieh. — XVII. 1214: Barbaheri, 1236: Barbahere. Erről sem értesülünk, hogy minek a neve. — XVIII. 1214: lacus Gemulsici. Mind annak daczára, hogy tónak a neve, úgy néz ki, mintha gyümölcsösöt jelentene, talán azon pomarium valde bonum, melyet sz. László fenebb a Deáki neve tárgylásánál idézett okiratában, két tóval együtt itt emlit. — XIX. 1214: Ykvrtou, 1223: Ikartou. Ha nem mondja is az okirat, hogy minek a neve, nyilván tó lesz; de vajjon Ökörtő-e vagy Ikertő. Utóbbi esetben jól fejeznék ki a sz. László okiratában említett pomarium, gyümölcsös mellett a két tavat. De valószínűbb mégis, hogy Ökörtő, min tán maig ezen a tájon egy ily nevű posvány ismeretes. — XX. 1214: Saartuu. Ez sem kíván magyarázatot, hogy Sártó. — XXI. 1214: Fizedheri és lacus Fized, 1223: Fizedhere. Telát Fizedtő. — XXII. 1214: lacus Nadastou. Nádasztő. Jelenleg neve egy dűlőnek az itteni határban. — XXIII. 1214: Cutsaheri, 1223: Kutsaheri, 1236: Kutsahere Minek a neve, az okirat. a felől kétségben hagy. — XXIV. 1214: via ad villam Consoud, 1223: Kusoud. A mai poszonymegyei Kosut helység neve-ez, mely egy vagy két órányi távolságra fekszik Deákitól. Emlékeztet azonban krónikai Kusid hősrünk nevére is. — XXV. 1214: jobbagio Posoniensis Kluacar (a kinek földével t. i. itt határos), 1223: Kucar, 1236: Chukar. Ezen személynévnek talán utolsó formája Csukár volna helyes. — XXVI. 1214: laeus Eloto. Telát Előtő vagy Előtő volna. Az első okirat gondolnám erre mondja, hogy ez azon tó, melyet Sz. László privilegiuma is emlit XXVII. 1214: Laeus Seelce? — XXVIII. 1214: Fuenes, et ibi extra nemus. Az utóbbi hozzá tétel magyarázza, hogy erdő vagy berek neve, Fényes-e vagy Fényes? — XXIX. 1214: Poroloue? — XXX. 1214: Aldouenth, 1223: Aldoukuth, 1236: Aldoukut. Nyilván Aldókút; így magyarázza Jerney is. (Magy. nyelvfeleknek 3. lap) egy 1268-diki okirat szavai nyomán: juxta quandam fossam quae vocatur Aldokuth, hol szinte mint határhely jő elő Nyitra vármegyében. Itt csak azt jegyzem meg, hogy határjárásunk a pogány-

Kétségtelenebb az, hogy ha addig egyházzal nem bírt, úgy 1001. után, midőn, mint láttuk, a benedekiek birtokába jutott, bizonyára nem sokára valaminő szerzeresi laka és egyháza épült, melyben az anyakolostorból ide a gazdaság művelésére kiküldött egyes szerzetesek megszállottak, hol ajtatosságukat végezték, sőt a néppel isteni-tiszteletet tartottak, s mint térítők, ha kellett, e vidéken működtek.

sirok környékén s a Palócz puszta felé nevezi. És lehet, hogy éppen az előbbi pontban említett kétes Porolouc helynévben a Palócz lappang megrontva vagy hibásan írva; máskép akárhogy magyarázzuk, a Porólyuk nem igen értelmes.

Ime mintegy 30, okiratilag a XII. és XIII. századból ismeretes helynév Deákinak határól és környékéről! melynek régi helyiratára nézve ez által tökéletesen tájékozva vagyunk. A mai határnevek közül, a mennyire azokat dülőről dülőre, sőt darabföldről darabföldre ki tudhattam, azokon kívül, melyeket magyarázatúl már az okirati határhelynevek közt felhoztam, jelentekesebb csak e néhány következő volna: Avasalja, Avasi erdő, éppen az egyház mellett. Paptó, bizonyára egyike szinte a monostor régi halastavainak, most szántóföld, Kopasztó, Kallács, Nyolczér, Bábos, Domosnya, Megyes, Bánta, Benez, Molvák, Örvény. A többi már magában még értelmesebb p. o. Kenderföld, Hármashatár, Akasztófa stb. mindannyi dülőnevek.

A határon túl eső szomszéd vidék helytörténetéből is azonban még egy és más érdekes és tájékozó körülmény itt mellékesen felhozható. Föltűnő például, hogy éppen a határos Szelei helység nem említettik ama régi határjárásokban, valamint Királyfa és Királyrév szomszédos helységek sem. Pedig Szelei szinte régi telepnek és egyháznak látszik. Mai újabb egyházában még nem rég megvolt egy régi harangjának töredéke, melynek kitűnő palaeographiai érdekű feliratát majd a Magyar Műemlékek Mátyásföldi részében fogom közölni. Mindenesre régi jelentékeny egyházaról tanúskodik. Valószínű azért azon vélemény, melyet a helyszínén halottam, hogy eredetileg Szelei Taksonyhoz tartozott, s csak később az utóbbi tág határának egyik kiszakított részén, mintegy a szélén alakult, honnét Felső és Alsó-Szelei neve.

A másfelől Deákkal határos Sellyéről még alább lesz tüzetesen szó, s ezzel együtt Királyfalváról is, mely Sellyével egyestülve annak sajátlag mintegy útezóját képezi. — Lejebb a felszínet-alakú vizköz, mely, mint említém, ezen nagy folyamok áradásának folyást ki van téve, úgy látszik, mindenha gyérebbe volt népesítve. Pered, Királyrév, Zsigárd, Farkasd, Negyed nevű helységei közül, némelyek már szinte a XII. és XIII. századból okiratilag adathatók, mint Pered (Fejér, II 110. nyilván a Beregheg név alatt), Zsigárd (Fejér, Cod. Dipl. IV. 3. 443.). A többit ugyan most hamarjában ki nem mutathatom; de meglehet, hogy ezekre is már ezen idő tájban riakadok, ha majd sorjában tárgyalom. Föltűnő mégis, hogy ezen helységeknek mai, tős gyökeresnek látszó, nagyobbára nemes lakossága Zsigárdon, Farkasdon, Negyedén, állítólag későbbi, múlt századi telepítésnek mondatik; mint erre nézve adataimat majd tárgyalásuknál előadom. Másképp ezen egész vidéknek, melynek vizközünk mintegy végeztetését képezi, Mátyásföld elnevezése szinte jelentékenynek látszik régi történetére és lakosai eredetét nézve. A nélkül, hogy itt most e tájnév szoros magyarázatába cseszkedném, mit szinte akkorra hagytok, ha majd e vidék összes műemlékeit előadom; mégis nem lesz talán itt is helyen kívül elege röviden figyelmeztetnem, hogy azon közönséges magyarázat mellett, mely a Mátyásföld elnevezést a XIII. században történetünkben kitűnő szerepet vitt Trencsényi Mátétól — t. i. szláv nyelven Máté Matus — származtatja, ki csakugyan ezen a vidéken hatalmasan uralgott (Lásd a számos más adaton kívül mindjárt azt is, mely Deákinak és területének általa történt lefoglalásáról szól: Fejér Codex. Dipl. VIII. 2. 95) figyelembe jöhet még a Mátyás név mint különösen olyan is, mely nemzetünk egyik népségének, egyik ágának külön elnevezésétől divott. Azon számos táj-elnevezések között, melyekkel néptünk bizonyos vidékének hasonló tájbeszédű, viseletű és kinézésű lakosait a népies szokás illeti, minők például a Palócz, Barkó, Berenezó st. nevek, *Mátyót* is tudunk (Lásd Ípolyi, Magy. Mythologia 150.); és pedig úgy látszik hogy ez is csupán a palócz népek egyik ága. A nép ugyan jelenleg is régóta ezen neveket inkább gúnyos esúfnév értelemben használja, de tudjuk, hogy így hasz-

Ezen század vége felé azért már 1090-ben itt „igen jó” gyümölcsös kertjei és halastavai voltak a szerzetnek, mint Sz. László okiratából értesülünk ¹⁾. Mi nyilván arra mutat, hogy a kertet a régóta itt lakó vagy időző szerzetesek ültették és gondozták. Így volt az más hasonló szerzetes majorságokban, melyekben a nemesebb gyümölcsenyésztés különösen műveltetett a szerzetesek által, mint alább, hol az itteni szerzetes lakról lesz szó, felhozandó példák tanúsítják.

Tizenhárom évvel később, már egy itteni egyház léteztéről is értesülünk. Paskál pápa 1103-ban, világosan megemlíti a pannonhalmi apátság itteni vági birtokán akkorában már fenállott egyházat ²⁾. Első és főbb püspöki és monostori egyházainkat kivéve, ez a legrégibb határozott adatok egyike, mely egyházat említ. Ezentúl egymásután 1175-, 1186-, 1211-, 1214-, 1215- és 1225-diki okmányokban folyvást nevezetnünk halljuk ezen egyházat, mely egy-kétszer határozatlanul ugyan kápolnának is mondatik ³⁾. Mikor keletkezett ezen 1103-ban már fenálló egyház, nem tudjuk. De valószínű, hogy már régen állhatott, ha nem előbb, úgy, mint mondók, legalább is azóta, mióta e hely a benedekiek birtokába jutott. Mert annyi bizonyos, hogy a XIII. század elején már amnyira szűk vagy roskatag lehetett, hogy 1228. előtt javítani vagy épen újon építeni és tágítani kellett; mint IX. Gergely pápának az előbb említett 1228. évről szóló leveléből tudjuk, melyben ezen újon épült és bővített egyháznak fölszentelését a nyitrai és váci püspököknek meghagyja ⁴⁾. A deákmonostori román basilika idomú egyház műtörténeti vizsgálata fogja majd megmutatni, hogy a maig itt fenálló régi egyház ugyanaz, mely a XIII. század elején mintegy 1228. körül épült és felszenteltetett.

Ezen nevezetes adat azonban nem csak a mai egyház épülése évt meghatározza; de egyszersmind a szerzetesek akkori itteni lakáról is tanúskodik, mondván, hogy ezen egyháznál a pannonhalmi monostor *celláinak* egyike létezik.

Mit értünk már a cella alatt? E szó értelme a classicus, valamint a közép-

nálja a Palócz és Bessenyő valóságos népség-neveket is. Lehet tehát, hogy épen ezen palócz matyó népágunk telepedett volna meg e vidéken, mely tőle vette Mátyás-földe nevét. Hogy lejjebb a Vág mentében Komárom felé csakugyan kún nép telepedett meg a hon foglalás alkalmával, azt a királyi jegyző adata nyomán már máshol bővebben tárgyaltam (Lásd Anonymus *Belae Regis Notarius*, XV. és Adalék Magyarország XIII. századi helyiratához. 7. és 46. lap). — Ambár pedig jelenben e vidék felső részét a Fehérhegység felé nagybárra szlávok, néhol egyes helyeken németek is, sok helyütt eltöresodott németgyarmatok lakják; alsóbb sík vidékét azonban még legnagyobb részt magyarok bíráják, és pedig fajunk eredetiségét kitűnően jellemző nép.

¹⁾ In quo loco habetur pomarium valde bonum, duo lacus etc. (Pannonhalmi levéltár Caps. 2. A.)

²⁾ In Archiepiscopatu Strigoniensi ecclesiam S. Mariae in Waga. Pannonhalmi levéltár, Capsa 39. J.

³⁾ Lásd ezen okirati adatokat rendre idézve elől a hely nevének vizsgálatánál.

⁴⁾ Czinár: Fuxhoffer *Monasteriologia* R. Hung. I. 76: Dilecti filii abbas et conventus S. Martini de Pannonia nobis humiliter supplicarunt, ut cum in desiderio gerant, ut asserunt, ecclesiam S. Mariae de Salla ad monasterium ipsorum spectantem, rehaedificatam quidem et ampliatam per ipsos honorifice consecrari, et cadam ecclesia una sit de monasterii cellis. stb.

kori s különösen a monostori latínságból ismeretes. Amabban általában kisebb hajlékot, s ily kamarát, cselégtárt jelentett, meg azon kívül a pogány templom azon kis osztályát is, melyben a bálványszobor állott ¹⁾. A középkorban különösen a remeték és szerzetesek szűk hajlékai vagy egyes kis szobái nevezettek celláknak; de majd azon kisebb szerzetes-házak is, lakok és kolostorok, celláknak mondatk, melyek a fő monostorok által távolabb jószágaikon mint fiókkolostorok épültek, hol az anyakolostorból kirendelt szerzetesek ideiglenesen időztek, nagyobb részt a végett, hogy ottani gazdaságukat műveljék, de olykor azért is, hogy ily magányosabb helyeken, elválva többi társaiktól, szigorúbb szemlélődő életnek szentelhessék magokat ²⁾. Helyünk tehát nyilván ily minőségű szerzetes gyarmata volt a pannonhalmi főmonostornak. Hozzá járult az is, hogy itteni alattvalóiknál és a vidék hiveinél az egyházi szolgálatot, a lelkészséget ellátták; mint szinte alább az egyház leírása tanúsítja. A cella azon minőségében, hogy ily helyütt a szerzetesek kiválólag a gazdasággal foglalkoztak, egyértelmű szinte a középkori Grangia elnevezéssel; mely név hasonlóan gazdasági udvart, szerzetesek által lakott s ellátott úgynevezett majorságot jelentett. ³⁾ Érdekes és gyakran nem kevésbé befolyásos intézetei voltak ezek a középkornak, mint magok a monostorok. Ezen Grangiókban, kolostori majorságokban eleinte nagyobbára magok a szerzetesek saját kezeikkel munkálták a földet, művelték a gazdaságot, gyakorlák a

¹⁾ Cicero de senectute 16. és Philos. 2. 27.

²⁾ Lásd: Ducange Glossarium mediae et infimae latinit. a cella szó alatt, hol az utóbbi érteleme nézve mondja: Cellae quoque vox crebro pro monasteriis, seu ut olim vocabantur abbatibus vel obedientibus, quae maioribus suberant, sumitur. Nam cum monachi praeclara variis in pagis possiderent, eo aliquot e suis mittebant, qui et fruges colligerent, procurarent redditus, et ad monasterium deferrent: vel vitam solitariam quodammodo in iis agerent. Unde Bonifacius VIII. c. 3. de verbor. signif. cellas cuiusmodi loca secreta et solitaria interpretatur, quae ab hominibus separata convictu sunt, ad contemplandum et Deo vacandum specialiter deputata. Vel denique cellae subinde aedificatae propter nimium monachorum numerum, ut ex monasterio eo mitterentur monachi, aliisque identidem pulsantibus locum darent. — Iisdem in locis exstructa etiam oratoria, quibus deservendis destinatus certus monachorum numerus, qui a primario monasterio dependebat. — Látjuk ebből, hogy a cella elnevezés igen jól illett a helyre, mely mint a pannonhalmi főmonostor fiókja, leginkább gazdasági célból alapított. De hogy mint magány és szemlélődés helyére is jól illett Deákmonostorra ezen cella elnevezés, látni fogjuk, ha majd egyházépületét tárgyaljuk.

³⁾ Lásd a Grangia szó ezen értelmét Ducange Glossarium. e szó alatt: Grangia, praedium, villa rustica; a grangis quae ibi reponuntur (francia grange), et sunt grangiae domus, ubi reponuntur grana, ut sunt horrea, sed etiam stabula pro equis — bobus, aliis animalibus etc. quae pertinent ad oeconomiam, ut sunt loca deputata pro servientibus ad agriculturam et opera rustica. Különösen hogy a szerzeteseknél így nevezettek, idézve több hely, mint: auxit conventum monachis et conversis, grangiis, aedificiis et terris. Hogy ily grangiók, minő a deákmonostori is volt, egyszersmind lelkészséggel is összekötte voltak, mutatja IX. Gergely pápának épen a benedekiek számára kiadott Constitúciója azon helye (L. Ducange i. h.) hol mondja: haec nolimus ad illas grangias, seu administrationes extendi, quae curam animarum non habent; rendesen tehát plebániák volt. — Jól nevezi azért így grangióknak Deák a Benedeki-rend névkönyve; míg később az újabb helytelenebb residentia név alatt jó elő. L. Czinár Monast. I. 311. megjegyzését is.

mesterségeket, s ipart űztek. Példájok és tanításuk által pedig a nép és vidék valóságos gazdasági iskolául szolgáltak, — de melyeket a középkor művelődésének története eddig még kevéssé méltatott figyelmére. Pedig sok tájékon, egy és más irányban, mintegy újjal kimutatható volna azon befolyás, melylyel gazdaságának s iparának kifejtésére és jólétének emelésére hatottak. Azon központját képezék ugyanis gyakran a vidéknek, honnét a szellemi és anyagi áldás egyiránt szerte sugárzott. ¹⁾

¹⁾ Legyen erre adatul és például idézve az, mit Caumont (Abc. Archéol. Architecture Civile au moyen âge. 128 constructions Monastiques) a szerzetesek gazdasági udvarairól és épületeiről szólva felhoz: Les établissements monastiques étaient admirablement disposés, non seulement pour la vie commune, mais aussi pour l'exploitation des terres. Un des nos plus savants manufacturiers, M. Seguin, membre de l'Institut, Académie de Sciences, me disait en me montrant l'abbaye de Fontenay qu'il occupe: „Dans tous mes travaux d'amélioration j'ai suivi les traces des anciens moines, et j'ai souvent trouvé qu'ils avaient fait eux-mêmes ce que, par l'étude approfondie des lieux, j'ai été porté à exécuter. Tout avait été disposé par eux, les plus judicieusement possible, et la rectification que nous faisons en ce moment du chemin, que vous avez parcouru pour venir chez moi, n'est que le rétablissement de ce chemin tel qu'il était du temps des anciens moines et dont, à une certaine époque, on s'était écarté plutôt que de réparer la route.“ — Ce que me disait l'observateur éminent, que je viens de citer, est conforme à ce que d'autres ont observé ailleurs; combien de fois n'aye pas moi-même admiré la disposition si bien entendue des bâtiments de nos abbayes, leur grandeur, non seulement au point de vue de l'art et de la vie religieuse, mais aussi au point de vue de l'agriculture! Nos abbayes n'étaient pas seulement des couvents où, comme le croit la multitude, on ne s'occupait que de la récitation des psaumes. Après la prière venait le travail; c'étaient de grandes fermes modèles, quelquefois de grandes fabriques. — L'étude de l'architecture monastique est donc d'un intérêt immense. Là seulement nous voyons l'architecture appliquée aux grandes agglomérations d'hommes vivant en commun, l'architecture appliquée aux grandes exploitations agricoles. — On a pourtant, il faut le dire, bien peu étudié ces précieux restes d'un passé qui s'éloigne; chaque jour ils disparaissent, et depuis vingt années que j'ai réclamé instamment la conservation de ces ruines, combien d'impitoyables spéculateurs n'en ont-ils pas détruit sans s'arrêter pour en vendre les pierres! „Les moines ont créé les jardins potagers et perfectionné l'horticulture, dit M. Chavin de Mallan: ils avaient d'excellents légumes et beaux vergers. Les arbres n'y étaient point mélangés au hasard, mais classés par espèces au Nord et au Midi, selon leur origine et leur nature. Emlékezzünk e mellett Sz. László okirata szavaira: in quo loco habetur pomarium valde bonum. Mily híres lehetett ez a gyümölcsös kert e helyt már 1090-ben, hogy a királyi okirat is különösen megemlékezik róla! — Quand une colonie sortait — folytatja írónk érdekesen — d'une abbaye, elle emportait avec elle des semences et des plantes de toutes sortes; ainsi en parlant de Morimond pour fonder Ald camp, près de Cologne, les moines emportèrent le pommier de reinette grise, que d'autres moines apportaient en Lorraine et en Champagne les espèces d'Allenagne. Du jardin du couvent, cette espèce nouvelle entraînait dans celui du village voisin, et les climats échangeaient leurs productions par l'intermédiaire des moines, que nous pouvons appeler les courtiers agricoles du moyen-âge. On lit avec étonnement dans les Annales de Cîteaux, les travaux agricoles des religieux dans les enclos des monastères. Les bois et les bruyères, fort étendus, fournissaient le moyen d'élever du bétail, presque sans frais“ sat. (Chavin de Mallan membre de l'Institut. Mémoire sur l'agriculture dans les Abbayes.). Les abbayes, — folytatja Caumont — qui possédaient presque toutes des droits d'usage fort étendus, élevaient aussi une grande quantité de chevaux, de bêtes bovines, de moutons: il suffit de lire quelques chartes pour s'en convaincre. Diverses abbayes entretenaient des étalons de choix pour la reproduction de l'espèce chevaline. Et souvent un palefroi provenant de leurs écuries formait une partie du prix des concessions de terre. De parcelles présents étaient faits habituellement par les moines lorsque les donateurs ou leurs fils confirmaient de précédentes donations. J'ai cité ailleurs les abbayes de Troarn, d'Ar-

Mikor épült itt ezen 1228-ban először említett cella, fiókkolostor, grangia vagy szerzetes gazdasági udvar? meghatározniuk teljesen nem lehet. De valószínű, hogy legalább is azóta létezett, mióta a benedekieknek itten egyháza volt. Mert ámbár az egyházat ugyan 1103. óta folyvást emlegetik az okiratok, s a célját nem; még is természetes, hogy az ily helyek nevezésénél akkorában és különösen a pápai bullákban a leglényegesebb volt az egyháznak megemlítése, melyhez úgyszólván tartozott nem csak a szerzetes majorság de az egész birtok. Az egyház képezi tehát sajátlag itt is a hely nevét, mint az: Ecclesia S. Mariae in vagy de Vag és Sala folyvást használt kifejezések mutatják. Egyébként is a szerzetesek itteni, eleinte bizonyára igen szerény lakásának, majorságának külön megnevezésére éppen nem volt szükség, midőn a hely és egyháza úgy is birtokuknak mondatott. Azért midőn IX. Gergely pápa itteni cellájakat említi, teszi ezt, mert most éppen az újonnan épült és felszentelendő egyháznak volt ismét mintegy szorosabb meghatározásra szüksége: hogy t. i. mily minőségű ezen új egyház. Mondja tehát következetesen, hogy az a főmonostor egyik fiókkolostorának egyháza: Una e cellis monasterii. Miből egyszersmind az is kitűnnék, hogy nem mintha a szerzetes ottani lak vagy cella szinte csak akkor 1228-ban keletkezett volna, de sőt hogy ennek az új egyháznál már jóval régiebbnek kellett lenni.

Sőt ha az előbbi adatokat számba vesszük, például azt, hogy 1090-ben itt már a szerzetnek oly híres gyümölcsös-kertje volt, hogy a királyi okirat kiemelőnek tartotta: alig lehet kételkednünk, csak ezen egy adatnál fogva is, hogy ott, hol már akkor ily gyümölcsösük volt, bizonyára laktak is. De laktak valószínűleg előbb is, akkor már, midőn egykor e kertet itt ültették, plántálták, mely azóta nagy és dús gyümölcsössé lett, a mi néhány év alatt meg nem történhetett. Úgy hogy csak ezen egy adat nyomán is bátran visszamehetnénk majdnem azon század elejére, az időbe t. i. midőn e hely 1001-ben a benedekiek birtokába jutott.

dennes etc. comme possédant, au XIII. siècle, des haras considerables; elles n'étaient pas moins riches en bétail de toute espèce. On attribue encore aujourd'hui aux moines de Saint Hubert (Ardennes) la race ardennaise de chevaux qui a des qualités particulières. Il n'est pas douteux que dans chaque contrée les abbayes étaient des fermes modèles où l'on perfectionnait les races, les meilleures espèces de plantes et de céréales. Les viviers pour la multiplication du poisson, étaient encore une des principales sources de production dans plusieurs abbayes; les moines, en formant des étangs avaient admirablement calculé la pente nécessaire, le volume d'eau, le groupement des bassins etc. Enfin quelques abbayes réunissaient les travaux industriels aux travaux agricoles; on y voyait, par exemple, des frères brasseurs (brassarii), des frères huiliers (olearii), des frères corroyeurs (coriarii), foulons (fullones), tisserands, charpentiers etc. Chaque série avait son frère inspecteur. Il existait dans l'abbaye de St-Florent, une manufacture où les moines tissaient des tapisseries. De elég! emlékezzünk e mellett helyünkre nézve megint Sz. László okiratára: a duo lacus, silva determinata, mutatja, hogy itt is hasonló halastavaik és csordáik voltak. De hogy ilyenek s amolyan ipart űző mesterségek is otthonosak voltak monostorainkban, alapítvány-leveleik eléggé tanúsítják nálunk is. És itt az idegen jellemzőbb példát csak azért hozom fel, hogy világánál talán sajátunkat is jobban felismerjük.

Föltűnő e tekintetben még egy más adat is. A tárgyalt 1138-diki határjárási okirat, mintátán, mint tárgyalásában láttuk, megemlíti, hogy a szerzetnek e helyt két Udvari nevű helysége vagy laka volt, hozzáadja, hogy az egyiket Starának nevezték ¹⁾. Stara kétségtelen szláv szó, mely régít jelent, s épen így helynevek összetételeiben gyakran használtatik, például: Starémesto Óhely, Ófalu, Óvár. Ezen helyek az okiratban ugyan „villa”-nak mondatnak. A villa latin kifejezés a középkori okiratokban azonban épen úgy jelent gyakran falut, mint sokszor csupán egyes majorságot, gazdasági telepet és udvart. Mind a kettőre számos bizonyságokat lehet felhozni. Lehetne különösen épen itt is döntő okokkal kimutatnunk, hogy azon számos „villa”, melyet határjárási okirataink Deákinak nem épen nagyon terjedelmes határán említnek, nagyobbára csak ily gazdasági udvarokból, majorságokból állott; máskép alig gondolható, hogy itt egymás mellett a benedekieknek mintegy öt—hat falujuk lett volna, a falunak t. i. mai értelmében; de igen is föltehető, hogy a birtokolt határ külön részein mindannyi majorságuk és gazdasági telepök volt. Azon két gazdasági udvaruk közül tehát, melyeket az 1138-diki okirat említ, egyik már akkor 1138-ban, a *régi udvar*, a *Stara* volt. Csak föltehetjük tehát, hogy azon legrégibb udvaruk már akkor legalább is 100 év óta, tehát 1001. óta állott, és hogy a másik Udvar e mellett már az újabb és későbbi volt. Nyilván úgy is van. Mert Uriás pannonhalmi főapátnak 1226-diki okírata, midőn itteni birtokát előszámálja, következő lakokat nevez e helyen: villa Stara, villa Nova, azután: duae villae Clericorum s még egy villa Odvori ²⁾. Ha már ezek faluk lettek volna, fel véve még hozzájuk a Vág vagy Sala nevet, hol sajátlag az erről nevezett Sz. Mária egyház állott, meg azon Palota nevű villát, melyet itt Deáki mellett az 1317-diki okirat említ ³⁾, úgy a mai Deáki falu határán, mint mondók, hat vagy hét falut kellene gondolnunk, a mi valóban sok volna. De ha neveiket vizsgáljuk, úgy nem csak megértjük mit jelentsenek, hanem a hely legrégibb megtelepítése és szerzetesi lakai iránt is teljesen tájékozhatnak. E szerint ugyanis 1138-ban már az Apátság két udvara itt határozottan említették, épen úgy, mint 1090. óta gyümölcsösei, tavai stb. és 1103. óta Sz. Mária egyháza. Ezen két Udvar egyike már akkor a régibb udvar, Stara, ó udvar volt, míg a másik egyszerűn Udvarnak nevezetett. Az előbb idézett 1226-diki okiratban azonban Nova villa is előjő már. A szó latinban egyiránt mint szlávban újat jelent; tehát a Stara, ó udvarral ellentétben már most egy *Új udvart*, azaz legújabb harmadik udvart hallunk említetteti. És csakugyan Uriás apát elősorolása szerint akkor itt egy Ó udvar (Stara), Új udvar (Nova) és egy Odvari azaz egyszerűn Udvarnak nevezett villa vagyis majorság állott. Ezenkívül szerinte volt még duae villae clericorum, mit egyszerűn talán két *Paplak*-kal lehetne fordítunk, azaz.

¹⁾ Lásd Fejér Cod. Dipl. II. 110.

²⁾ Pannonhalmi levéltár Caps. 59. E.

³⁾ Fejér Cod. Diplom. VIII 2 95.

hogy ezen külső majorságokon kívül még talán két belső is volt, hol a szerzetesek magok laktak. Mindennek jelentősége méginkább föl fog tűnni, ha majd a műleírásban az itteni szerzetesek lakairól nem csak helytörténeti de építészeti tekintetben is szólunk.

A XIII. század vége felé 1296-ban azonban egyszerre már *Deák monostornak* „Monasterium Deáki“ halljuk nevezetni¹⁾; sem nem többé a Salai Sz. Mária egyház cellájának, sem nem Majorsági Udvaroknak és Paplaknak. Miért változott a cella és szerzetesi majorság, a grangia monostorrá? s a hely neve Deákira? Lehet hogy a megzavart okirat nevezi csak így monostornak hibásan? de hiszen éppen az nevezi először és helyesen már Deákinak is. Meglehet tehát, hogy éppen talán az ezen század első negyede után foganatba vett azon nagyobb egyházépítkezések, melyekről a pápa 1228-diki írata értesít, az addig kisebb cella-féle monostori lakra is kiterjeszkedtek, s a nagyobbított új egyház mellett akkor majdan nagyobb fiókmonostor is épült. Lehet azonban az is, hogy csak később, midőn ana látott Ó és Új udvar, meg Paplak-féle szerzetesi majorságok a tatárok által talán elpusztítottak, emelkedett a XIII. század második felében egy újabb szilárdabb kolostorszerű lak az egyház mellett, mely már is monostori kinézet, alakot és nevet adhatott a helynek.

De miért nevezetett a hely azontúl Deákinak vagy hát Deákmonostornak? míg addig e névnek semmi nyoma, még pedig egész körületében sem, és oly dúis okíratok mellett, melyek 1001. óta szüntelenül szólnak a hely felől, és 1138. óta majd azon korig, midőn új nevét felveszi, mintegy hatszor elmondják a hely határának és környékének összes neveit. És még is arról sem lehet kétség, éppen ezen okíratok nyomán, hogy a mai Deáki ugyan azon Vág, Sala vagy Vági és Salai Sz. Mária egyház, melyről emlékeznek, miután határ-leírásuk tökéletesen rá illik, sőt a környék helynevei is azonosak; valamint hogy a pannoni apátság is éppen ezen okíratok czímén bírja mai napig.

Kérdésünkre tehát, hogy miért és mikép vette fel e hely a Deáki nevet, talán csak is éppen ezen, magában elégtérteles Deáki név felelhet. Hogy a *deák* szó, származzék az akár a *Dáktól* (Dacus), akár a *Diaconustól* vagy éppen a már kevésbbé eredeti szláv *zsák*-tól (annyi mint deák, tanuló), nyelvünkön ép úgy jelenti maig a tanuló s a latin nyelvet, mint a tudomány nyelvét, valamint hogy régebben sajátlag az írásban és olvasásban jártast, tehát a tanultat jelentette, minderről ugyan kétségünk nincs. De vajjon felvehetjük-e más adatok hiányában, hogy Deáki ezen értelemben nyerte nevét: hogy itt talán egykor iskolája volt a benedekieknek? és hogy ezen iskola talán éppen akkor vette kezdetét, midőn a XIII. században az itteni új nagyobb egyház, s ezzel tágasabb rendes kolostor is keletkezett? S vajjon még azután elegendő ok volna-e ez arra, hogy ily kisebb ideiglenes iskolájá-

¹⁾ Fejér Cod. Diplom. VII. 2. 196.

tól kölesönözze a hely Deáki nevét? Mert több mint valószínű, hogy ha iskolája volt, az csak ily másodrendű s ideiglenes lehetett. Hogy egyébiránt még erről sínes más adatunk a puszta névnel, az a véleményzést még legkevesebbé nemíthetná el. Mert kérдем, hány főmonostorunk, kitűnő apátságunk vagy káptalanunk iskolájáról bírnak határozott adatot? S még is lehet-e józanon kételkednünk, egyéb általános s egyes adatok nyomán, hogy csak egy is lett volna, melynek olyan a minő, de bizonyára valaminő iskolája egy vagy más időben nem virágzott? Hanem éppen azért, miért kapta volna azután éppen ezen hely alárendelt jelentéktelenebb iskolájától nevét? De ki tudná végre is a nevek keletkezésének többnyire kétes és homályos, gyakran szeszélyes okait megfejteni? Nem is időznék ezen föltevések tovább fűzésénél, ha hogy helyünk homályos régibb és újabb történetét e névnek jelentésével némileg összefüggésben nem gyanítanám, melynek földértése azért amazt is fölvilágosíthatná.

Eltekintve attól, hogy netalán hazánk más egy-két Deák, Deáki, Deákfalva helyneve (például Zalában 1270. óta előző már szinte egy „Diaki“ nevű falu) magyarázatának párvonalozásából is szilárdabb értelmezés felmerülhetne, csak arra figyelmeztetek röviden, hogy helyünk Deáki neve egy más értelemben egyike lehetne talán a legnevezetesebb adatoknak az itteni régi egyház történetére nézve, halogy t. i. ezen nevet a XIII. századnál felebb, mintegy azon korba vihetnők, mely a XI. és XII. században itt először említetik a benedekiek birtoka és egyháza. Mert ezen esetben a Deáki név azt jelenthetné, hogy ezen nevezetes hely, mely, mint láttuk, nem csak ősnépek százados állomása és a magyar őskor fejlődni megerősített őrhelye volt, de a nyitrai szláv főhely és püspökség közelében keresztény teleppel is s egyházzal bírhatott — akkor kapta talán Deáki nevét, midőn a magyar keresztény kor kezdetén a benedekiek birtokába jutván, addigi, a Cirill-Method-féle pannoniai szláv keresztény térítés következtében szláv nyelvű egyházát latínra, deákra változtatta?! Akkor tehát új. latin istenitiszteléténél, deák papjainál és szerzeteseinél fogva kapta volna az esetben Deáki új nevét is!?

De midőn ezen névváltozást csak két századdal később vesszük észre a feltetelezett egyházi változás után, addig pedig más, habár kevésbbé határozott s állandó neveivel találkozunk, minők a Vág, Vág-feletti és Vág-szigeti, Salai és Salaszigeti föld, vagy Sz. Mária-egyház, — látjuk, hogy föltevésünk legbiztosabb alapja ingadozik. Nem lehetne-e mégis e véleményt közvetítenünk? A vidéknek tovább folytatott története talán megfelelhet kérdésünkre.

Alig hogy ugyanis helyünkön 1228-ban a Sz. Máriáról nevezett egyház újon épült, nagyobbított, s úgy látszik a régi szerzetes-lakos is és cellák talán jelentékenyebb zárdává alakúlnak, néhány év múlva, mintán e vidék valószínűleg a tatár pusztítást is megcsínlette, IV. Béla király 1252-ben a turóczi znióváráljai premontrei prépostságot alapítván, ezen prépostságnak a többi közt éppen itt is, Deáki vagy az akkori Salai Sz. Mária egyház közelében, sőt tőzsomszédságában

adott birtokot, még pedig szinte Sala hasonnevű két falut; ehhez a Salai (azaz a mai Sellyei) Vág-híd és kikötő vagy rév vánja egy részének jövedelmét adományozván. Nevezetesen értesülünk pedig ezen adományzási okmányból, hogy eme két más Sala nevű helységnek már akkor szinte volt egyháza, és csak is egyházaik nevei által különböztetnek meg az okiratban egymástól; miszerint az egyik Szent Margitnak, a másik pedig Szent Örszsbetnek tiszteletére volt szentelve ¹⁾.

Ebből tökéletesen ráismerhetünk a mai Sellye mezővárosra, mely Deákitól mintegy félórányi távolságra, szorosan a Vág mentén áll. Egyháza maig épen úgy Sz. Margit tiszteletére van szentelve, valamint azon Sz. Örszsbet tiszteletére szentelt egyházat a Sellyével összefüggő Királyfalu vagy Vágkirályfalu mai egyházának címében feltaláljuk. Mind a két helység maig szinte a Turóczy prépostsághoz tartozik, melynek a premontriek itteni megszűntével, később Jézus társasága, utóbb pedig ennek eltörlésével maig is a tanulmányi-alap és sajátlag a pesti egyetem birtokosa.

Már most tehát a XIII. században három Sala nevű helyet találunk itt, mintegy félórányi távolságra egymástól; még pedig nem csak három külön egyházzal, mint Sz. Mária, Margit és Örszsbet egyházával, de két külön monostorral is. Mert az 1296-diki okirat világosan említi, hogy itt két külön monostor volt, ámbár hibásan véli, hogy mind a kettő a pannonhalmi apátsághoz tartozott ²⁾. Hasonlóan emlíkezik mind a két kolostor mellett védművekről, erősségekről vagy csak vár-dákról és megerősített kastélyokról. És csakugyan mind a két helynek későbbi korból származó kastélyai maig is részben fenállanak ³⁾.

Ismételve előtűnik itt megint e helynek fontossága, miután látjuk, hogy a XIII. században itt a Vág vizén főátmenet, híd és kikötő volt; mintegy félórányi

¹⁾ Fejér Cod. Dipl. IV. 2. 135. Béla király turóczy prépostságot alapító 1252-diki okmányának ezen helye mondja: duabus partibus tributū portus et pontis de Sala, utramque villam Sala, illam videlicet in qua est ecclesia in honorem Beatae Margaritae, et aliam in qua est ecclesia in honorem Elisabeth.

²⁾ Így nevezi megint turóczy apátnak Selye birtokosát is hibásan egy 1447-diki okirat, mondván: Abbas ecclesie de Thwrocz — in possessionibus Selye sat. holott Turócz premontriei prépostság volt. Lásd: Knauz Nándor, Az országos tanács és országgyűlések története 1445—1452. 142 lap.

³⁾ Fejér Cod. Dipl. VII. 2. 196: propugnacula et munitiones in monasteriis Salya et Deaki extructa. Mind a két helyütt, mint fenebb említettem, maig is léteznek úgy nevezett kastélyok vagy várdaszerű épületek, melyek azonban nyilván később épültek vagy átalakítottak az előbbiek helyén. A Deákiban levő: jelentőktelenebb ódon emeletes épület, melyet a nép maig kastélynak nevez, míg a sellyei lőréses bástyáit csak közelebb a múlt években döntötték le. De a mintegy XVI.—XVII. század elején épült vagy átalakított mai kastélynak köz — alakú erős szögletornyai is mutatják, hogy védelemre készült. Benne lakott egykor a magyar egyház s irodalom egyik csillaga Pázmány Péter, mint Jézus társasági tag s a turóczy prépostság javai kormányzója, egyszersmind sellyei plébános, hol munkáit írta s honnét az érseki székre lépett. De vajjon e helyt, hol a várda az egyház szomszédságában áll, volt-e a premontriek XIII. századi fiókkolostora is vagy grangiája? biztosassággal meg nem határozható. Jelenleg már a régi egyház is eltűnt. Nem rég döntetett le, és szentanuk állítják, hogy gót idomú volt. Helyét egy új izetlen s idomtalan plébániai egyház foglalja most el.

távolságra három egyház, két várdá, két monostor állott. Szomszédjában pedig Taksony a fejedelmi nevű hely volt, régi kiváltságos plebániájával; s e közt még egy Palota nevű kétes minőségű hely is. Íme a fejedelmi telep, Orosz és Palócz őrségével és pogány sírjaival őskori jelentékenységet a XIII. században is még mindig föntartotta!

De a mit e mellett sajátlag ki kell emelnünk az, hogy midőn itt három hasonló Sala nevű helyet találunk egymás mellett, külön egyházakkal, külön hatósággal, külön monostorokkal és várdákkal, igen természetes hogy arra gondoljunk, mikép megkülönböztető névre is volt szükségök. Vajjon bírtak-e már egyházaik nevein kívül, mely által az okíratok bevett irálya megkülönbözteti, a szükség esetén, más népies mellék- vagy különnevekkel a vidéknek fő Sala neve mellett? És ha bírtak, minők voltak ezek? Az *alsó*, *felső*, *középső*, *nagy* és *kis* az ily esetben ma szokásos megkülönböztetések régiebb helyneveinknél szokatlanabbak; s ha léteztek, úgy rendesen fen is maradtak mostanig. Hogy itt fen nem maradtak, és hogy más nevek alatt ismerjük most ezen helységeket, mutatja, hogy ezen utóbbiak lehettek egykori kevésbé ismeretes helybeli népies és melléknevek. Láttuk, hogy ezen a kis darab földtén, melynek neve Sala volt, csak a határon is mennyi mindenféle helység-lak- és hely-név jött elő; és hogy csak az apátságna is öt vagy hat ily külön nevű lakával találkozunk, melyek azonban egyszerűn mind összesen Salának neveztettek, valahányszor az egész birtokról volt szó.

Beljebb talán ezeken kívül még több ily külön nevű lak is lehetett azután; de melyek nem lévén a határjárás útjában, nem említetnek, vagy hogy más név alatt jönek ismét a más okíratok különböző nevei közt elé. Talán egy ilyennek a neve Deáki is. Nagyon illenék például ezen név amaz itt okíratilag említett „*duae villae clericorum*“ magyar fordításául. Ezen két paplakás, melyeket Uriás apát 1226-diki okírata felhoz ¹⁾ kétségtelenül az egyház közvetlen közelében lehetett, ott, hol most nyugatnak a helység áll; s igen jól megfelelhetne e név rá alkalmazva, hogy éppen ezen paplakásokat nevezték a deák papoktól és szerzetesektől a sajátlagi Deákinak; mi eleinte lehet mint gúny, utóbb csak mint a vulgaris népies név dívott, mely helyett még az okíratban a villa clericorum kifejezés állott.

Mire azután a Tatárjárásra következő korban e helylyel újra találkozunk, alig hallunk a számos lak és villa közül még egy-kettőt nevezetni Deáki mellett. De helyettök a Deáki név látszik már valamennyit magába foglalva kifejezni. Nyilván a legtöbb elpusztult, és később talán az újabb gyarmat összefűzve települt, már a nagyobb biztonság végett is, mint ez azontúl az egész honszerte történt, s a sok apró falucskákból, majorokból s egyes házakból többnyire nagyobb helységek alakultak. Itt kétségtelenül tehát a templom mellett, azon a helyen, hol a két

¹⁾ L. f. idézve a pannonthalmi levéltárból.

szerzetes- vagy paplak — duae villae clericorum — állott, és valószínűleg a nép által Deákinak neveztetett, mely talán szinte szilárdabban levén épülve a tatárjárás által el nem pusztított ¹⁾ — alakult most újra összéb a nagyobb helység, felvéve helyének Deáki nevét, melyen azontúl egyedül neveztetik. Íme tehát, hogy e hely Deáki neve már régi, és pedig oly régi lehetett, mint maga ezen pap- vagy szerzeteslak; ennél fogva pedig már könnyen bírhat azon jelentéssel, melyet fenebb véleményeztem, hogy talán a benedekiek által az itteni egykori régi szláv egyházba behozott új latin szertartás és nyelv adhatta a helynek deák papjaitól és újabb deák nyelvű isteni tiszteltétől Deáki nevét ²⁾, mely azonban éppen ezen újabb mellékértelménél fogva csak akkor jó általános érvényre és használatba, midőn sajátságos eredeti értelmét veszti; mint ez a tulajdonneveknél többnyire az eset.

De bár mint legyen is ez, elég az, hogy ezentúl a helynek Deáki neve lesz túlnyomóvá, mely alatt az addigi általános Sala elnevezésből kivált, s melyet a vidék főhelye, a sajátlagi régi Sala és mai magyar névén Sellye; (mert szlávul most is, mint mondók Sala-nak neveztetik), mindinkább egyedül vett igénybe maga számára ³⁾.

¹⁾ Rendesen feltehető, hogy a szilárdabb épületek, melyeken legfeljebb a tető éghetett el, nem sokat szenvedtek az afféle pusztítások által, minő a tatárjárás volt. Ha felgyújtattak is, csak a tető égett el, ez pedig még legkönnyebben helyre állítható volt. Sem annyi idejük, sem oly eszközeik nem voltak, hogy egykönnyen szilárd falakat szétrothattak volna, mint korunkban például a puskapor képes; s még az utóbbi mellett is látjuk, hogy az ostrom után is sok épület fentartható állapotban marad meg. Azért általánosan elfogadott észrevétel, hogy a középkor hadjáratai és pusztításai kevesebbet ártottak a monumentális épületeknek, mint az idő fogu, gondatlanság, s oktanlan újítási viselkedés.

²⁾ Ha jól említem, valamely erdélyi vagy magyarországi Deákfalva nevérol mondatott szinte, hogy nevét az előbb ott létezett görög szertartású egyház ellenében vette fel újabb latin szertartású egyháztól. Ha ez áll, úgy nevezetesen erősíti fenebbi véleményünket. Vajjon talán a zalai Deáki is — melyet előbb okiratilag a XIII. századból adoltam — hasonlatosan vette fel nevét mint Deákinak? A következő jegyzet sejtetni fogja legalább, a mennyire a zalai régi s egy időben szláv egyházzal szóló adatokat előadja. Nem tudom azonban mennyire lehetne ezen magyarázatot még a turóczi és ugoesai Deákfalvákra is alkalmazni. Az utóbbi sajátságosan Névtelen falunak is nevezetik! Fényes szerint Deákfalva nevét a Zápolyák előbbi Deák nevétől vette volna? Hogy egyébiránt Deák nevünk és szavunk egészen ös-vagy csak kereszténységünk előtti időkben a magyar nyelvben már másuttal kimutatni igyekeztem. Lásd Magy. Mythol. 459. Ehhez csupán hozzá adom, hogy mint helynév tudomásomra legrégbben okiratilag már 1082-ben előjő, (Fejér Cod. Diplom. I. 454.) Dyak mint a Veszprémi egyháznak birtoka. Lehet hogy talán azonos amaz előbb említett Zala vármegyei Deák helységgel, mely íme tehát a Veszprémi egyháznak szinte mindjárt adományban jutott.

³⁾ Alig hallgatható itt el, mi a magyar helytörténetben avatottak úgy is már e között régen feltűnhetett, — hogy okirataink még egy más Sala nevű régi helyet is ösmernek, még pedig szinte mint oly Salát, melynek sz. Mária nevű régi egyháza volt, mely már hasonlóan a magyar kereszténység előtti időben létezett s hol később a magyar korban szinte egyik első benedeki monostorunk épül, a zalai vagy szalavári apátság. E nevek okirati írásában semmi különbségnek sínes helye. Csupán a kimondásban hangoztatjuk az egyik S betűjét magyar s-nek, míg a másiknál Sz-nek ejtjük — legalább jelenleg. De e hasonlatosság, mint mondók, nem csak a névig ér, hanem oly nevezetes érintkezési pontokra is útál, hogy tárgyunk feldeírásának érdekében megkísértem itt jegyzetben röviden előadni régi történetét, annyira legalább, a mennyire a mi helyünknek homályosabb előtörténetét ezen incidentiák felvilágosíthat-

Kevés az mit ezentúl Deákmonostor további történetéből tudunk, vagy csak megemlézésre méltót mondhatunk, s ez is külső viszonyaira vonatkozik. Elég lesz ha e tekintetben folytonosan, úgy látszik, viszontagságos eseményeinek csupán néhány fordulópontjáról megemlékezünk.

nák. — Biztos története már a római korról kezdődik. A földleírások és itinerariumok mint kitérő római állomást jegyzik fel. Antoninus itinerariuma Sallinak, Ptolomaeus földirata Sala-nak nevezi (Lásd. Möhler, Bisehof Vergl. Wört. d. Alt. Geogr. 887. lap). A magyarázók szerint Sabaria és Alicantum, azaz a mai Szombathely és Radkersburg között állott volna. (Lásd: Schönwisner Antiquit. Sabariens. 35. 37. l. és Dissertat. de Colonia Romanor. in Pannonia, 87. lap. Lazius Comment. XII. 3. Schönleben Antiq. Carnunt. 5, 7.). Meglehet hogy már a római uralkodás alatt ezen helynek is volt keresztény telepe és egyháza, valaminthogy a római korszak vége felé Pannonia kitünőbb gyarmatai helyén a kereszténység már mindegyik virágzója kezdett, sőt a sírművi pannoniai érsekség alatt már egyháza is részben rendezve voltak. De ha volt is egyháza, a későbbi népvándorlásokat romjain kívül legfeljebb emléke élhette túl. Mégis jelentékeny, ha nem nevezetes emlékü hely lehetett még a szalai ezen sziget akkor is, midőn a IX. század elején, 830. körül, története újra azzal kezdődik, hogy a Salzburgi főegyház itt nevezetes birtokot kap, és hogy Privina nyitrai morva-szláv főnök elűzve a Morva nagyfejedelem Mojmir által előbbi székéből, ide helyezkedik a német császár vagy őgrófjai engedelmeiből. (Anonym. de Conversione Bagoariorum et Carantan. Pertz Script. rer. Germ. XI. 11. Schafarik. Slav. Alterthum. II. 458. Dümmler Südöstl. Marken des Fränk. Reichs v. 795—907. 3 lap). Hol talán a római telep romjain emeli azon vizivárat, melyet az egykorú történetből s okiratokból a Sala-burg, Salapiugiti és Salapingen (mind a két utóbbi, úgy látszik, csak az előbbinek rottott változata) s egyszerűn a Sala meg az eltérőbb Mosaburg nevek alatt ismerünk (L. Monumenta Boica XI. 119. és X. 345. Fejér Cod. Dipl. I. 169. 183. 220. VII. 4. 5. Salagi de statu eccles. Pannon. IV. 6.). Ugyanott, és lehet hogy szinte a régi római körbeli keresztény egyházak romjain emeltetnek általa újabb jelentékeny templomok. Mert a nem rég megkeresztelkedett főnök proselytai buzgalommal számos, mintegy 30 egyházat épít birtokán. Ezek között volt azon nevezetes salai Sz. Mária egyház, melyet Luitpram salzburgi érsek 850-ben felszentelt. Azonkívül még sz. Rupert, ker. Sz. János és Adrian vértanú tiszteletére épülnek általa templomok, még pedig oly fényvel, hogy az utóbbinak nem csak építésére kőműveseket, ácsokat és kovácsokat küldött a salzburgi érsek, de díszítésére még festőket is. (De Convers. Boogar. i. h. 12. Cod. Dipl. VII. 4. 7. Dümmler Südöstl. Mark. i. h. 43.).

A magyarok bejövetele ugyan itt is, ezen második vagy harmadik latin, német és szláv, úgy is gyenge, térítési kísérleteknek véget vetett: de mire Sz. István alatt az előbbieknél erősebb magyar kereszténység véglegesen megalapítottatik, Szalavár mindjárt nem csak egyike azon helyeknek, hol az első közt alakul egy új egyház, de hol az előbbi egyháznak nyilván még emlékeztetben volt Sz. Adrián ezime is felelődt. Épen úgy íme, mint Pannonhalmán Sz. Mártoné, Nyitrai Sz. Emeramé, mely ezimek még egyiránt a magyar kor előtti pannoniai német és szláv keresztény korból származnak. Sőt lehet, hogy maga ezen sz. Adrián egyház talán oly épen állott Szalavárott az egész magyar pogány korban át, mint a nyitrai Sz. Emerámi, s mint bizonyára még számos más is. Annyi tehát bizonyos, hogy ott hol Privina Sala-vagy Salaburgjában Sz. Adrián egyháza állott, Sz. Istvánnak is 1019-ben alapított, Sz. Andriánról nevezett szalavári benedekai apátsága keletkezett. (L. Cod. Dipl. I. 304.). Úgy hogy helyesen mondja erre nézve Czinár (Monasteriologia I. 87.): qualiscunque status iatis munimentum fuerit (t. i. Privina salai vagy mosaburgi várának a magyarok bejövetele után) et in eo ecclesiae Marianae (t. i. S. Mariae in Sala), attamen S. Adriani memoria non intereedit, quin adeo recens duravit, ut praekonceptum monasterium sub eius nomine fundaverit S. Stephanus, restaurato veteri aedificio, aut certe castrum in monasterium converso. Mindenesetre tartós emlékeiről sajtószzerűleg nevezetes e hely. Mert régi Sala nevét is ritka állandósággal a római kortól fogva, és talán még ez előtti időből, mintegy kétezred éven át folyvást megtartotta, annyi népvándorlások s országok változásai közt, míg alig tudunk várost hazánkban, mely romjain kívül nevét

Már a XIII. század vége felé, mintegy 1296. előtt kül német hadak által elfoglalva találjuk, mire magyar vitézség az apátság birtokába visszaadta, úgy lát-

is az új ezrednek kezdetére változatlanul áthozta volna. — Adrián egyháza mellett Sz. István korában épen úgy, mint Privina idejében egykor, több egyház vagy kápolna épült itt egyszerre, mint az alapító-levellől értesülünk. Ezek czíme (Sz. György és Lőrincz) azonban többé nem hasonló már az előbbiekhöz. A salai egykori Sz. Mária egyházzól sem hallunk itt többé semmit. Keressük talán máshol? Talán épen a mi vági salai Sz. Mária egyházunkban? Ha a név hasonló is még sem jogosít erre. De figyelmet érdemel mellette azon adat, hogy ugyanezen Privina a salai egyházakon kívül még vagy 30 más egyházat is épített birtokain a IX. században. Ezek közül a nyitrai már 821—836. között Adelram salzburgi érsek szentelő fel. Egy másik talán Pécséti (Quinque basilica) épült. (De Conversione Bogoar. i. h. 12. Dümmler Südöstl. Marken i. h. 33, és Dümmler Pilgrim von Passau u. d. Erzbisth. v. Lorch 12.). A többi ugyan ismeretlen; de alig lehet kételkednünk, hogy a 30 egyház közül a legtöbb valószínűleg salai ügy nyitrai székhelye közelében a főbb nevezetesebb helyeken és pontokon épült. Hogy ily, nevezetesebb hely volt vági Salánk is, láttuk. Mi valószínűbb, mint hogy itt is már akkor keletkezett egyház, hol ilyet a magyar keresztény kor első éveiben találunk, valamint a helyet is mindjárt egyházi birtokban látjuk. De ezen egyházak a salzburgi érsekség előbbi befolyása daczára is, utóbb a Methodiusi pannoniai térítés s érsekség alatt nagyobbára szláv nyelvű a liturgiájú egyházakká lettek. Ismeretes Privinának s különösen Kozel nevű fiának azon későbbi szoros viszonya Methodiussal, hogy szláv térítéseinek előkelő pártolói s előmozdítói voltak. (Vita Methodii VIII. és Vita Constantini XV. ószláv kiadása Schafariknál: Památky Dřevního Pisemnictví Jihošlovanu, Praha, 1851. — Wattenbach Beiträge zur Gesch. der kristl. Kirche in Mähren u. Böhm. 18 lap. Dümmler Südöstl. Marken. Kirchl. Angelegenheiten. 43—44. l.) S íme ez az, mi Privina ezen salai Sz. Mária egyháza nyomán a Nyitra vidéki szláv egyházak alapítására, s az által közvetve a mi vági salai Sz. Mária egyházunkhoz is vezet, az itteni régibb eseményekre némi világot vetve.

Hogy azon rövid időt, alig egy századot, mely ezen események s a magyar kereszténység kezdete közt létezett, mely több egyház túl élte, alig lehet kételkednünk. Ismerjük a magyar nemzet liberalis türelmes viselkedését a közöttük lakó kereszténység iránt. Nem is volt rá nézve új a mai hazájában talált keresztény tan, melyet előbbi székeiben a Kazarokkal való szorosabb viszonya korában jól ismerhetett, hol élénk zsidó-izlám- és keresztény-térítéscsökkentő tanja volt (L. Magy. Mythol. Bevezetés). Pilgrim térítéséről szóló tudósítása világos bizonyossága ezen vallási türelmenek sőt emelkedettségnek. De mi több, egy újabbán fölfödözött nevezetes kütfő egyenesen még arról is értesít, hogy a magyar fejedelem — s cz nyílván csak az egykori Árpád lehetett — és a szláv pannoniai egyház akkori híres térítő érseke Methodius között szorosabb ismeretség, sőt baráti viszony keletkezett. Az ószláv egykorú úgynevezett Legenda Pannonica szavai szerint (lásd latin fordítását Miklosichnél Dümmlernél Pilgrim von Passau 164 lap): dum Ungrius rex in partes Danubii venit, voluit illum (i. e. Methodium) videre, et licet quidam dicerent et arbitarentur, eum non posse sine cruciati ab eo liberari, profectus est ad eum. Ille vero, prout decet dominum, ita hunc suscepit honorifice et solemniter cum gaudio; et collocatus cum eo, prout tales viros decebat sermones facere, dimisit illum cum amore et cum donis magnis, deosculatus eum, ac dixit: Memento mei pater venerabilis semper in sanctis precibus tuis. Csudálkozni fogunk-e ezentúl, hogy nem csak a nyitrai és salai, de más keresztény egyházak is túlélték a magyar pogány kort. És nem volna-e ez által is igazolható itt Salánk is egy előbbi szláv egyház, mely később, midőn latinná lesz, deákpapjaitól Deáki nevet kölcsönözhet a helynek? Igazolva volna-nak más adatok (i. e. Methodium) csupán pusztán találomra hoztattak fel történet- és helyirataikban; így homályosan áll például Bartholomaeidesnél (Comit. Gömör notit. 271. l.), mit Schafarik világosanban, de épen csak az előbbi nyomán mond (Slavische Alterthümer II. 489. l.): Obwohl unterdrückt erhielt sich die slavische Liturgie auch nach dem Einbruche der Magyaren im Lande der Slovaken und Russen. Kétségtelen tehát, hogy a magyar keresztény korig lehettek ily szláv egyházak az előbbi korból, melyek idővel deákositattak; mi magában természetes volt, különösen oly egyházaknál, melyek környékét magyar keresztény vagy csak kereszténynyé térítendő telep szállotta volt meg, mint itt Deákinál történt. Ambár e vidéket egy ideig még szlávok is lakták,

szik az Appony család egyik őse Vörös Abrahám hős tette által ¹⁾. Ellenben a XIV. század elején és még 1317-ben is a hatalmas Trencsényi Máté pártvezér hatalmában látjuk, kit akkor ezen egész vidék uralt. A béke helyreálltával úgy látszik hogy nem sokára ismét visszakerült a rend birtokába, mely idegen letartóztatója ellen a nyitrai káptalan előtt ünnepélyesen tiltakozott ²⁾. A XVI. században ezen egyház hívei is a reformációhoz szegődtek, s az által a meggyengült szerzet itt is, mint sok más helyütt, birtokát elveszté. A következő században, Boeska felkelése alatt, Pozsony városának és részben egyes birtokosoknak hatalmában volt. 1620. körül daczára annak, hogy az egyháznak a katolikusok birtokába vissza kellett volna adatnia, még mindig a Protestansok birtokában volt; vagy hogy csak ismét újra elfoglalták ³⁾.

Csak 1636-ban, az ellen-reformatio sikerültével kapta ismét vissza a pannonhalmi főapátság itteni egyházát és javait, mit múlt századi eltörléséig bírt; valamint visszahelyezése óta ismét birtokában van. Belső viszonyairól csak annyit tudunk, hogy már régebb idő óta a rendnek csupán két tagja lakta a kastély-féle uradalmi épületet, miután az egykori szerzetesi laknak semmi nyoma. Ezek gondja alatt állott a plebánia s a jószág kormányzása, míg újabban csupán a plebánia láttatik el a rend egyik tagja által ⁴⁾.

IV.

Deákmonostor helytörténetét azon legrégebb korig, a meddig fölérünk lehet, vizsgáltuk. Lássuk már építészeti emléktünket. Mítani taglalásába ereszkedve, mindjárt legelől arra vagyunk ismét utasítva, hogy építésének története által tájékozzuk magunkat. Az e felől szóló néhány adat egyébiránt már a helytörténet-

mint az okiratokból fölmerülő szláv helynevek tanúsítják. Ily véleményezést pedig annál szabadabban eltűrhetünk, minél bizonyosabb, hogy százados forrongások után is sem a hatalmas német, sem a népszerű szláv elem, sem a eszászárság, sem a morva nagyfejedelmek, sem a bizánczi térítések nem voltak képesek Pannoniában sem a kereszténységet, sem egy állandó birodalmat megalapítani. E kitűnő feladatot a magyar nemzet teljesíté, mely egy rövid század alatt a neki is addig idegen két eszmét és rendszabályt: a kereszténységet és királyságot teljes érvényre emelte, a mint itteni léte föltételévé lön!

¹⁾ Fejér Codex Diplom. VII. 2. 196. A háború s foglalás, melyről ezen okirat emlékezik, valószínűleg Albert osztrák fejedelemnek beütésére vonatkozik, ki egy ideig Pozsonyt és vidékét hatalmába ejté, míglen III. András 1291-ben visszafoglalta.

²⁾ Fejér Codex Diplom. VIII. 2. 95.

³⁾ Erre Mutat Balásfinak Apologia pro clero 1620. körül irt munkája következő helye (62. lap): Nos vero plurima et alia contra publicas, et postea contra Viennenses tractationes occupatarum per vim ac violentiam catholicarum ecclesiarum exempla proferimus, templum Deo et S. Mich. Archang. sacrum una cum scholis Sopronii, templa Selliense et Deakiense.

⁴⁾ Lásd ezen adatokat: Fuxhoffer Czinár Monasteriologia Hung. I. 313. l.

nek előadásában felmerült. A mit ott adatokkal kimutattunk, azt itt mint vizsgálunk eredményét röviden ismételve néhány pontba összefoglalhatjuk; a források kimutatását illetőleg az olvasót az előbbi rész idézeteire utasítván.

I. Lehet, sőt valószínű, hogy e helyt, mint láttuk, már a magyar kereszténység megelőzőtt korban létezett egyház.

II. Még inkább valószínű, hogy e helynek legalább is azóta volt egyháza és plebániája, mióta 1001. évben a benedekiek birtokába jutott.

III. Kétségtelen hogy a XII. század elején, azaz 1103-ban már létezett itten egyház, mint Paskál pápa okmánya világosan nevezi; de létezhetett természetesen sokkal előbb is, annál inkább mert:

IV. Ezen úgy látszik régóta fenálló egyház a XIII. század első negyedében már oly szűk és roskatag lehetett, hogy nagyobbítani s újonépíttetni kellett ¹⁾, mint IX. Gergely pápa levele tanúsítja, midőn 1228-ban a felépült új egyház felszentelését a váci és nyitrai püspököknek meghagyja.

V. Ezentúl egyházunk újonépítéséről mit sem hallunk tovább. Ámbár épen úgy feltehető, hogy többé-kevésbbé lényeges újítások érhetők, már azon számos viszontagságoknál fogva is, melyeknek, mint láttuk, a háborús időkben alá volt vetve, valamint a dolog természete mutatja, miután a régi egyház kijavítva mostanig épen fennmaradt. A legújabb e nemű kevésbbé lényeges külső változtatások és javítások, minők az újabb fődél, torony-tetőzet, meszelés, vakolás, az ablakok s ajtók átalakítása, könnyen felismerhetők. Belső bútorzatának újításáról a rend története is megemlékezik ²⁾; valamint hogy általában az efféle javítások és változtatások, mint önkényt értetődik, századok folytán minden épületnél többnyire elkerülhetetlenek, úgy itt is föltehető. De elég, ha erre nézve annyira tájékozva vagyunk, hogy tudjuk, mikép az egyház-épületet fenállása óta lényegesebb átalakítás nem érte; a történeti adat által pedig tudjuk, hogy 1228. előtt épült. Építészeti ízlésének műtörténeti vizsgálata és becslése ezen adatokat teljesen helybenhagyja.

Egy tekintet az alaprajzra (II. Tábla, 1. ábra) meggyőzheti a szakértőt, hogy egyházunk azon román basilikai ízlésnek műve, mely a X. századtól a XIII. század elejéig, és hazánkban még jóval ezentúl is dívott. E szerint pedig a román ízlés úgynevezett késő korszakából való.

Föltűnő alaprajza mindjárt azon tekintetben is, hogy benne a magyar késő román építészeti egyházi emlékeknek egyik mintaszerű tervezetét látjuk. Mintegy önkényt kínálkozik tehát, hogy Árpád-korszaki kifejtettebb egyházépítészetünk

¹⁾ Az okirat szavai: rehaedificatam et ampliata (Czinár Monasteriologia I. 76), mi azt is jelenthetné, hogy az előbbi egyház csupán javított, bővített. Sajátlag itt azonban annyit jelent, hogy a régi egyház helyébe egy nagyobb egyház újonan épült; mit a műtörténeti vizsgálat is erősít.

²⁾ Fuxhoffer Monasteriologia I. 259. l.

egy ily mintaszerű példányát többi román korszaki egyházi emlékeinkkel párhuzamosan tárgyaljuk akkor, midőn irodalmunkban és nyelvünkön először kísértjük meg egy román ízlésű hazai egyháznak műleírását.

Vizsgálva legelől alaptervezetét, látjuk, hogy a hármashajóval alakított basilikának mindegyik hajója fönt külön félkörű oltárhajlékkal vagyis az úgynevezett basilikai apsisal végződik. A középső szélesebb vagyis fő hajónak hasonlóan a szélesebb és mélyebb fő oltárhajlék felel meg, melynek átmérője mintegy 12 láb, míg a kisebb mellék apsisok, melyekkel a megfelelő oldalhajók záródnak, az előbbi mértéknek csak mintegy felét veszik igénybe. Ezen mértékarányban egészen szabályosan alakúlnak a hajók is egymás közt. A középső hajónak szélessége hasonló a két mellék hajó összes szélességéhez. Azaz mindegyik mellék hajó külön, a középső hajó fele-szélességével bír. E szerint az egyház belső világának 34 lábnyi összes szélességéből 17' esik a középső hajóra, 8½' a mellék hajókra egyenként véve, s a közbelső tákok közép vonalától számítva. Az egyház legnagyobb hosszúsága, számítva t. i. a középső apsis tetemesebb előszökésétől, belső világában tesz 52 lábat. A szélességi és hosszúsági arányok e szerint, mint látni, szabályosan s meglehetősen ízlatosan alakúlnak.

A középső oltárhajlék kétszeres mértékarányához képest kívülről is tetemesebben szökik elő, valamint jóval magasabbra is emelkedik a mellékapsisoknál (I. Tábla). Az oltárhajlékok ezen tagozás és változatosság által festői épület- és falsoportozatot képeznek; mit az ódonszerű alak, a szűk s erősen kajácsos félkörívrázódású ablakocskák, a román ízlés félkörívríti sajátos párkányzatával és falvonalával, a meglehetősen egyenetlen durva külső alakítás mellett az újabb valószínű daczára is még inkább nevelnek; mint e részbeni külső kinézésök az I. Táblán ide mellékelte hű rajzon látható.

Az egyház tervezetének egyszerűsége, egyébiránt rendszeres, sőt majdnem ízlés arányai mellett szembetűnő. Nem csak az úgynevezett kereszthajó vagy áthajó (Transept, Kreuzschiff) hiányzik, de a sajátlagi szentély vagy karhely is. A transept vagy kereszthajó híja közös ugyan itt többi régi egyházainkkal is. ¹⁾ Mert míg a külföldön alig találunk jelentékenyebb egyházépületet, kezdve a basilikai ízléstől egész a renaissance-ig, melyben az áthajó meg nem volna: addig hazánk egyház-építészetében egyike a legritkább tüneteknek, s majdan csak kivételesen jó elő. Úgy hogy jelenleg már a magyar román, sőt gót építészeti ízlés egyik sajátságos jellemző vonásául állítható fel, hogy egyházalkotmányai ren-

¹⁾ Áthajónak vagy kereszthajónak (transeptum, Transept, Querschiff, Querhaus, Kreuzschiff) nevezetik az egyházépület azon része, mely a szentély elébe és a hajó fölé, tehát e két kiváló egyház-rész közt, keresztbe úgy alkalmaztatik, hogy mind a két felől oldalszármazott kinyúlva, az egyháznak kereszt alakot kölcsönöz. Olykor, ritkább esetben, az egyház hajó közepe felé is, és néha kettősen is alkalmaztatott.

desen kereszthajó nélkül alakítottak ¹⁾. A mi annál föltűnőbb, mert épen az át-hajó kiálló karjai által kapta az egyház azon kereszt-alakot, mely jelvis jelentőségénél fogva már a középkor kezdete óta az egyházak alaptervezeténél rendszeren tekintetbe jött. Mégis hazánk összes egyházépítészeti emlékeinek köréből — melyeket jelenleg már, kik e tárggyal foglalkozunk, meglehetősen teljesen ismerünk, úgy hogy figyelmünket alig kerülte el csak egy jelentékenyebb tárgy is — nem tudunk többet két vagy három példánál fölhozni, hol a kereszthajó előjőne. Az egyik az ócsai, véleményem szerint szinte késő román kori basilika ²⁾. A másik, szinte nem kora román idomú, sőt részben már a határozott átmeneti ízlés elemeivel elvegyülő gyulafehérvári székesegyház, — hazánk romanismusi építészetének nyilván egyik kitűnő gyöngye. A harmadik példa az esztergomi várnak sz. István első vértanúról nevezett társas-káptalani egyháza lehetne talán. De ennek csupán nyoma, s az is kétes becsű rajzban maradt ránk ³⁾.

Rendre átnézhetjük ezekenkívül legrégibb és legjelentékenyebb egyházi emlékeinket, mint például az esztergomi, székesfehérvári, óbudai, nagyváradai, dömösi basilikákat, melyek ha nem is teljesen hű, de mindenesetre legalább megközelítő egykorú rajzokban, s részben alapfalaik romjaiban maradtak ránk ⁴⁾. Egyen sem találjuk azonban a kereszthajó legkisebb nyomát sem, míg többi részleteik stilszerű idomai meglehetősen kivehetők. Hasonlóan nem találjuk egyéb, többé vagy kevésbé épen avagy csak legalább régi alaptervezetükben kiismerhetőleg megmaradt régi egyházainkon, minők a pécsi, győri, veszprémi, pannonhalmi, nagykárolyi, jáki, számbéki kitűnőbb monostori és székesegyházak ⁵⁾. Gót dom-jainkat itt román basilikáink párhuzamában ugyan említenem sem kellene, de ki-

¹⁾ Ezen észrevételünk jelenleg már az építészet történetének kézi- könyveibe is átmént, mint Lübke Geschichte d. Architektur (2. kiadás) 339. lapján megjegyezve találjuk.

²⁾ Daczára annak, hogy eddig a kora román építészeti ízlés korába helyezik azon műér-tők, kik soha sem látták, és csak félig-meddig elégséges rajzaiból ítéltettek. Lásd a Magy. Tud. Társ. Évkönyvei II. 114. l. Klenze, Gärtner és Wibcking építészek véleményét, kikkel a rajzok akkor közöltek, ámbár e szakban tekintélyeknek sem mondhatók, a 10 és 11-dik századba teszik. Hasonlóan ezen rajzok nyomán Eitelberger is: Mittel-Alt. Kunstdenkmale d. oest. Kaiserstaates. I. 81. Egyik részletének újabb rajza Vereby „A testvérháza történet-kincsei“ III. füzetében és nyomán a Magy. Néplap II. 25. számában jelent meg.

³⁾ A gyulafehérvári egyház leírását Müller Frigyesztől lásd: Jahrbuch. d. k. k. Central-commission f. Erhalt. u. Erforschung d. Baudenkmale III. 160. Az esztergomi Sz. István egyház alapfalainak rajzát lásd: Mathés Veteris Arcis Strigon Monument. 19. De ez utóbbi a rajz szerint sajátlag a teljes kereszttagú egyházak közé tartoznék, s úgynevezett Kreuzkirche, cross-church, keresztgyház volna.

⁴⁾ Az előbbieket a bécsi képes krónikának (Chronicon Hung. Vien. picturat.), hihetőleg egykorú képei által ismereteselek. Lásd ezeket kiadva: Szerelmey Magy. hajdan és jelen I. 39. l. Az esztergomi régi székesegyház alaprajzát lásd: Mathés Vet. Arc. Strigon. Tab. IV.

⁵⁾ Lásd alaprajzaikat s leírásaikat Eitelbergertől Mittelalt. Kunstdenkmale I. 77. és Jahrbuch d. k. k. Centralcommission I. 92. l. A lébenyi és számbéki külön leírásait: Mittheilungen d. k. k. Centralcommiss. II. 7. 105. A győrit azon újabb még kiadatlan vizsgálataim nyomán említem, melyek egykori román alaptervezetű és később renaissance ízlésben átalakított egy-háznak tanusítják.

mondhatom mindjárt, hogy a kereszthajó ezeknél is kivétel nélkül elmaradt. A kassai domnál például épen úgy hiányzik sajátlag, mint a nagyszombati, soproni, budai, pozsonyi, nyitrai, szakolczai, somorjai, eperjesi, löcsei, Garam melletti sz. benedeki, sat. részint kora, részint késő, de minden esetre legjelentékenyebb gót ízlésű egyházainkban ¹⁾.

Ezen egyszerűbb alakítás és tervezet oka kétségtelenül egy részt abban volna kereshető, hogy kevésbbé népes főbb városaink szükségének a kisebb mérvű egyházak is eléggé megfeleltek; míg az áthajóval való alakítás már, legalább rendesen, tetemesebb nagyságú egyházat feltételez. Rendesen mondom, mert nyilván akárhány kisebb monostori egyházat is találunk a külföldön, minő nálunk is épen az ócsai s az esztergomi sz.-István-féle egyház volna, hol a kereszthajó alkalmazása, mint mintaszerű typicus alakítás, az egyháznak keresztjelvényies formája végett többnyire előjő.

Lesz tehát valószínűleg más oka is, hogy hazánkban rendesen elmaradt. Talán egyrészt azon egyszerűségnek, hogy ne mondjam ridegebb alakításnak volna hiánya tulajdonítható, mely építészeti emlékeinket rendesen jellemzi; ámbár másképp sem a tervezet a nemesebb művészi arányt, sem a részletek az ékeesebb kivitelt nem nélkülözik. Tanúság az utóbbira a jáki, pannonhalmi, lébényi, gyulafehérvári, horpácsi egyházak e nemű fellengző sőt pazar művészeti ékítménye; míg az alaptervezetnek sajátosságára és változatosságára nézve csak a kassai, már is gót ízlésű dom, az egyetlen ismeretes példány; ha kisebb, alig néhány köralakú egyszerű carnariumainkat vagy baptisteriumainkat kiveszszük, minők a pápoezi, jáki, szakolczai sat. — De vajjon ezen egyszerű alakítás azután nemzetünk komolyan egyszerű jellemének megfelelő ízlésében találná-e megfajtását? Midőn tudjuk, hogy épen túldús nemzeti jelmezünk, magyar ruhánk, fegyverzetünk, hámjaink az ellenkezőt tanúsítják. Valódi oka bizonyára a magasabb monumentalis építészeti művészet rendszeres kifejlődésének soha eléggé nem kedvezett körülményeink voltak. Ez által történt, hogy nagyobbára csak a legszükségesebb részek alakítására kellett eleve szorítkozni. Utóbb pedig ennek nyomán azon saját, mondanám compendiosus egyház épületi tervezetünk keletkezett, mely mintegy mintaszerűen az egész román korszakon át példányul szolgált.

Műtörténetünk már jelenleg is két ily mintaszerű irányt jelölhet ki román egyházépítészetünk alaptervezetében. Az egyik kört képezik azon nagyobb régibb basilikáink, melyek példányul a legépebben fenmaradt pécsi basilika szolgálhat.

¹⁾ Ezek közül eddig többé-kevésbbé kielégítőleg megismertetve birjuk csupán a kassait Henszlmanntól: Kassa városának ó-német stíli templomai 1846. — a sopronit, löcseit, zágrábit. Mittheilungen II. 236. I. 107. III. 64. és IV. 233. A somorjait Ipolyi Magyar Műemlékek I. 132. nem említve az ugyanitt előjövő kisebb két-hajós gótegyházakat. A felhozottak tetemesebb részéről eddig még ismertetéseket nem bírnok, s azokat csupán saját megtekintésem nyomán említem.

Ezzel szoros rokonságban mutatkoznak legrégibb székesfehérvári, dömösi, óbudai és nagyváradai egyházaink, a mennyire alaptervezetők az előbb idéztem bécsi képes krónika miniatureiből világosan kivehető. Ezen találkozások kimutatását azonban egy más alkalomra hagyom, midőn talán szerencsés lehetek ezen kör legnevezetesebb példányát, a pécsi basilikát megismertetni. A második csoportot késő román kori, XII. és XIII. századi, nagyjából kisebb monostori basilikáink képezik, melyeknek egymáshoz hasonló tervezete leginkább a deáki, lébényi, nagykarolyi, és csekély eltéréssel, a zsámbéki és jáki basilikákban mutatkozik. Míg egy harmadik csoporttól felvehetők volnának a kisebb falusi román egyházak, melyek példányául az egyházfalvai és bürzsünyi templomok szolgálhatnak ¹⁾).

Ezen egyszerű, közönséges sőt mintaszerű hazai román korszaki egyház alakításnál fogva már most meg nem lephet tovább, ha deákmonostori egyházunkon nem csak a kereszthajót, de még a sajátlagi karhelyt is (chorus) vagy szentélyt nélkülözzük. Mert épen így nélkülözzük ezen máskép majd nélkülözhetetlen egyházzsértnyesebb és dúsabb román korszaki más egyház épületeinknél is.

Az oltárhajlék és hajó közt alakított szentélynek épen úgy, mint részben a kereszthajónak elemei már az ókeresztény basilikai idomban kiképződtek ugyan, de a régibb s egyszerűbb alakításoknál az apsis vagy oltárhajlék egyszerűn a hajóhoz csatlakozott. A román korban ez rendszeren épen csak a legegyszerűbb kápolna- és falusi egyházalkotmányoknál az eset ²⁾); míg nálunk ezen ós basilikai egyszerű alakítást sajátosságosan a legdíszesebb s a művészet fényében ragyogó egyházaink is követik; például a lébényi, zsámbéki, nagykarolyi, mindannyi háromhajós, kéttornyos nagyjából alkotmányok és részben monumentális korszakias díszművek. Mi több, régibb nagyobb román basilikáink képeim is, mint a többször említett székesfehérvárin, dömösön, nagyváradon, óbudán, a szentélynek, legalább külsőleg az épületen, semmi észrevehető nyoma sem látszik. A pécsi egyház alaprajza csakugyan arra mutat, hogy ily külsőleg is különváló szentélylyel mindezen egyházak nem bírtak, hanem, valószínűleg hasonlóan a pécsihez, sajátlag csak az altemplomnak, a krypta- vagy katakombának emelkedése jelölte az egyház ezen részét. ³⁾ Épen úgy, mint Pécsen, látjuk ezt még ugyanis Pannónhalmán; és hasonló gyanítatnak a veszprémi és tihanyi egyházakra nézve még fenlevő altemplomaik. ⁴⁾ Csak a jáki basilika volna tudunkra eddig az egyetlen,

¹⁾ Ezen utóbbiak közül a bürzsünyi úgynevezett sz. István-kápolna látható rajzban Szerelmeynél Magy. hajdan I. 23. Az egyházfalvai alaprajzát a Magy. Műemlékek Mátyásföldi részében fogom közzé tenni.

²⁾ Ilyeneknél, minők nálunk is az épen előbb idézett falusi egyházak, rendszeren a külföldön sem találunk külön szentélyt.

³⁾ Eitelberger, Mittelalt. Kunstdenkmale. I. 77.

⁴⁾ Jahrbuch d. Centralcommiss. I. 92.

mely középső hajója fölött s az oltárhajlék előtt egy külön karhelyet vagy szentélyt képez; ámbár ez is csak esekély egy ívhold területből áll. ¹⁾ Máskép honunkban sajátlagi szentélyt is csak a kereszthajós egyházaknál találunk, mint a gyulafehérvári és ócsai; de az előbbin ez részben már szinte csak a későbbi gót idomi átalakítás műve. A gót idomban pedig a kiváló, hosszúra nyújtott szentélyek, valamint a közönségesebb alakításhoz tartoznak, úgy hazánkban is rendszeren és kivétel nélkül mindenütt előjönnek.

Elmaradván a szentély, önkénynt értetődik, hogy az áttemplom is, az úgynevezett katakombá, krypta hiányzik, mely a román építészetben rendszeren csak a szentély alatt alkalmaztatott. Régibb XI. és XII. századi basilikáinkban, a mennyire fönmaradtak, az áttemplom még rendszeren előjő, mint a pécsi, tihanyi, veszprémi, pannonhalmi ²⁾ esztergomi ³⁾ egyházakban. Sőt ott is, hol felettek újabb egyházak alakítottak, mint Pannonhalmán és Tihanyban, a krypta megmaradt. — Későbbi XIII. századi basilikáink ellenben a késő román kor módjára már nem igen ismerik, mint Lébény, Ják, Zsámbék sat. hol a krypta mindenütt hasonlóan hiányzik mint deákmonostori egyházunkban. Az áttemplom ezen hiánya tehát egyiránt már a későbbi román ízlésnek, valamint az egyszerűbb tervezetnek is tulajdonítható.

Ha az alaptervezet ezen minden egyes részlete iránt, összes hazai építészeti műemlékeink ismerete által tájékozva vagyunk, úgy már most meg nem lephet, hogy deákmonostori basilikánkban nem csak a kereszthajó, de a karhely is és az áttemplom egyiránt hiányzik. Látjuk, hogy ez közös vonása első rangú, monumentalis és műbecsű késő román egyházainkkal. Sőt e tekintetben basilikánknak még némi előnyére szolgálhat, hogy mind középső oltárhajléka tetemesebben előszökik, mintsem ez például a lébényi egyháznál az eset ⁴⁾; mind pedig a hajó első ívholda jóval szélesebb a többinél.

Általános észrevétel, hogy ott, hol a román basilikákban esetleg a kereszthajó vagy a karhely hiányzik, ezen hiány rendszeren azáltal pótoltatik, hogy a hajónak az úgynevezett diadalívhez ⁵⁾ csatlakozó első ívholda vagy ívtére tetemesen tágasabb a többinél, ez által levén mintegy jelentve a hiányzó kereszthajó vagy karhely. Ez egyházunknál is az eset, melynek első ívtére jóval tágasabb a többi-

¹⁾ Mittelalt. Kunstdenkmale I. IX. Tábla, és Jahrbuch I. 1. Tábla.

²⁾ Jahrbuch. I. 101. s köv. lap.

³⁾ Mathes Vet. Arc. Strigon. 20.

⁴⁾ Lásd Eitelberger alaprajzát (Jahrbuch I. 116), hol alig vehető észre a lébényi egyház középső apsisának előszökése. Mig Essenweinnak valószínűleg alaposabb felvételében (Mittheil. II. 2. tábla, 7. lap) valánivel észrevehetőbben kiáll ugyan, de még sem oly tetemesen mint egyházunkon.

⁵⁾ Diadalívnek (Triumphbogen) vagy válaszívnak (Scheidebogen) mondjuk azon ívet, mely a szentélyt vagy oltárhajlékot a többi hajótól elválasztja s mintegy a diadalkaput vagy ívet képviseli a szentek-szentjébe bemenetül.

nél, ámbár sajátosságosan a többiek sem teljesen egyarányúak. Szembetűnő ezen előnye, ha összehasonlítjuk a lébényi és nagykárolyi egyházak alaprajzával, melyeknél az első ívhold sem tágasabb a többinél, sőt a nagykárolynál sajátyszerűen épen a középső ívtér mutatkozik a többinél tetemesebbnek.¹⁾

Mielőtt még deákmonostori basilikánk alaptervezetének hátra levő részét, a torony épületet és homlokzatát, párhuzamban többi román egyházainkkal méltatnók, — lássuk közben belső rendszerét (Inneres System).

Ezen tekintetben alig lehet egy boltozott basilikánál egyszerűbb alakítást gondolnunk, mint a minő a deákmonostori. Az alaprajz (II. Táb. 1. ábra.) s az épület szélessége és hossza átmetszetének rajza (III. és IV. Táb.) mutatja azon egyszerű, tömör, hogy ne mondjam durva négyszögű támoakat, melyekre a fölső falazat nehezkeedik, és az ívetet ereszkedik. Ebből látjuk, hogy egyházunk, mint késő románkori basilika, teljesen a támrendszernek (Pfeilersystem) hódol, az előbbi oszloprendszer (Säulensystem) helyett. De föltűnő, hogy támjai egészen nélkülözik az oszloptöveket és oszlopszálakat, melyeket a kifejlett román ízlésben a támokkal már rendesen egyesítve találunk: a mennyire t. i. a tám rendesen azon magvat képezi, melyet többnyire a fél- vagy negyedtő mérvben előszökő ily oszlopszálak vagy oszloptövek vesznek körül, vagy csak itt-ott oldalain előszöknek, hol az úgynevezett keresztboltozatnak vagy arkadoknak (vél-íveknek) hevederei és gerincei viseléséül szolgálnak. Így található ez mindenütt a kifejlett románkori úgynevezett támrendszerű basilikákban (Basilika mit Pfeilersystem), ellentétben az előbbi oszloprendszerű s olykor vegyes basilikákkal. Hasonlóan találjuk hazánk kifejlett román egyházaiban, mint Gyulafehérvárott, Lébényben, Jákon, Pannónhalmán a támrendszert leggeniálisabb változatokban alkalmazva az oszlopszálakkal való összeköttetésben; — míg deákmonostori egyházunk egyszerű csupasz támrendszere jelenleg majdan páratlanul áll hason román építészeti emlékeink körében.

Nem kell azonban felednünk, hogy az egyszerűbb, közönségesebb constructiójú egyházaknál általában ezen egyszerűbb támrendszer dívhatott²⁾. És kérdezhetők méltán, vajjon ebben itt nem maradt-e fel talán szinte egyik mintaszerű példányunk? Hátha talán legrégibb hazai román basilikai építészetünk egyszerű támrendszerének alakját bírónók még benne? Mindenesetre ennél azon őkeresztény basilikai kezdetleges támrendszer sem lehetett egyszerűbb, mely már ott a classicus oszloprendszert felváltani kezdé, midőn az architráv vagyis gerendázat helyett az archivolta, azaz az ívezetelli összeköttetés jött mindinkább alkalmazásba³⁾.

¹⁾ Jahrbuch I. 106.

²⁾ Némi hasonlatot szolgáltatnak az erdélyi késő román egyszerűbb kis falusi basilikaféle egyházak is, mint a harinai és disznódi (Lásd Müller Jahrbuch. III. 179.). Ámbár itt az egyiknél inkább csupán a falba ereszkednek az ívek, míg a másik támjain már is változatosabb tagozás s előszökő tövek vehetők észre.

³⁾ Kugler, Geschichte der Baukunst I. 357.

De régibb első basilikáinkból hazánkban nem maradt fel annyi belső részlet ép-ségben, hogy támrendszerök minőségét biztosan meghatározhatnók. Csúpnán való-színűséggel következtethetjük a külföld egykorú kora román basilikái támrend-szeréből; mint például az 1040. körül épült halberstadti Mária-basilika támjai rajzából és leírásából, melyek deákmonostori egyházunk támrendszeréhez sokban hasonlítanak ¹⁾.

A támrendszer ezen egyszerű alakításának okát azonban deákmonostori egy-házunkban megfejtí az ívezet. Ez is a régibb modorban, egyszerűn, dongaboltozat-tal (Tonnengewölbb) alakult, keresztbe helyezett ívhórnaljakkal (Stichkappen) alkal-mazva. Egyházunk tehát hasonlóan nélkülözvén a román építészet hevederrend-szerű (Gurtensystem) keresztívezetét (Kreuzgewölbb), teljesen nélkülözhetette tám-jain az oszloptöveket is, melyek a keresztívezet hevederei és gerincei viselésére alkalmaztattak.

Egyházunk dongaívezetét e szerint négy pár tám a belső hajóban s ugyan-annyi feltám, előszökve a mellékhajók oldalfalaiból, viseli. Ezen támok a négyszög-ből alakítottak. Alul kevésbé előszökő talappal (basis) képezve, mely egyszerű lemeztagozásból (Plattengliederung) áll, ez által közvetítették a sajátlagi támtővel (Pfeilerschaft). A tám tövének további tagozása egyszerűn abból áll, hogy szélein megtompítottatott, azaz mind a négy szögén kevésbé le van szelve. Ez által a tám-tőnek alakja négy tágasabb s ugyanannyi szűkebb oldallal nyolcszöget képez. A fejezet (Knauf) ellenben ismét négyszögűleg alakul. Tetőzetét vagy fődöző lapját (Deckplatte) egyszerű lapos lemez képezi; ez alatt úgynevezett karnies, meg horony és henger gyengén előszökő tagozással közvetítették a támtővel. E fejezetre ereszkednek le a félkörű dongaívezet hosszúra eresztett szárjai, a hónalj-nyílások által rendes árkádokat képezve a támok hosszában.

Az ívezet ezen neme is, t. i. éppen úgy a közönséges, zárt, valamint a nyílt, hónaljas dongaboltozat, egyiránt előző már a kora román építészetben, mielőtt még a heveder- és keresztívezet, — a román és gótépítészetnek ezen egyik kitűnő sa-játsága — kifejlett volna, s egyiránt használtatik jelenleg is. Nem is határozhat-juk meg, vajjon régibb hazai román basilikáink még a dongaboltozattal alakultak-e, vagy már is a heveder keresztívezettel. Első egyház-emlékeinknek ismeretlen vagy csak elégtelen belső részletei ez iránt sem tájékozhatnak eléggé. Valószínűnek lát-szik csúpnán, hogy nálunk is, eleinte legalább, a középső tágasabb hajó boltozat-lan volt, és csúpnán laposan padló-főleppel alakított. Erre mutatna a pécsi szé-kegyház, a mennyire rajta még az eredeti alakítás kiismerhető ²⁾. — Nálunk is azonban hasonlóan föltehető, hogy ezen esetben a mellékhajók, mint rendszeren másutt, boltozva voltak. De vajjon donga- vagy heveder- és keresztívezettel-e?

¹⁾ Lásd alaprajzát: Kallenbach, Chronologie der deutsch. mittelalt. Baukunst. IV. Táb.

²⁾ Mittelalt. Kunstdenkmale I. 77.

Annyi bizonyos, hogy összes de késő román emlékeinken már az utóbbi ívrendszert találjuk alkalmazva, még pedig teljes kifejlődésében, mint a jáki, lébenyi, gyulafehérvári stb. basilikákban. Mert egy és más helyütt látható dongaboltozatuk, csupán későbbi újítások műve ott, hol a bedőlt eredeti ívezetet újabbal kellett pótolni; azért egész benső rendszerökkel homlokegyenest ellenkezik.

Kérdés tehát, vajjon szinte nem későbbi javítás s újítás műve-e deákmonostori egyházunk dongaboltozata is? Úgy néz ki majdan; annál inkább, mert rajta az ódonabb durvább alakítás azon nyomai sem vehetők észre, melyek rendesen az e nemű régiebb boltozatokat jellemzik. Sőt ellenkezőleg, nem lehet a tervezet- és kivételben némi ízetlenséget el nem ismerniünk, mely különösen azon könnyűségben, hogy ne mondjam elegantiában mutatkozik, hol a szűkebb mellékhajóknak túl-hajtott magaslatuk s hosszan leereszkedő keskeny száraik által kellemes perspektívát nyújtanak a szemnek. De éppen ezen helyesebb alkalmazás és kivétel mutatja szinte, hogy nem csupán szükségből, pótlásként újabban alakultak, hanem hogy az egésznek tervezetével összhangzólag egykorúan keletkeztek. S erre utalnak a constructivus építészeti okok is, miután az alakítás a támokhoz képest egészen szervezetenek mutatkozik, s ebben az újításnak éppen semmi nyoma nem vehető észre. Sőt egész épületünk belső rendszere, mint látjuk, e szerint alakul. A tömör csupasz támok éppen azért maradtak előszőkő külön oszloptövek nélkül, mert a dongaboltozatnak éppen úgy nem volt szüksége rájuk, valaminthogy ezen oszloptámok hasztalan alkalmaztattak volna ívhevederek és gerincek hiában.

Annyi bizonyos, hogy egyházunk építész, ha szigorú egyszerűség, tehát jutányosság mellett is a szilárdság volt egyszerű feladata, úgy ezen feladatnak alig felelhetett volna meg jobban, mint ezen benső rendszere, vagyis ezen egyszerű tám- és ívrendszer alkalmazása által. Ezen célja a szilárdságra nézve annyiból is sikerült, hogy annyi század óta e boltozat maig is teljesen ép, míg alig tudunk hazánk román basilikái közt csak egyet is, hol az ívezetet részben újítások nem érték volna.

Ezen egyszerűbb, kevésbé mesterséges és költséges alakításnál fogva, kétségtelenül egyházunk modorában keletkezhetek nagyobbára azon korszakbeli közönségesebb román basilikáink. Egy-két e nemű példát látunk még az erdélyi harinai és disznódi késő román egyházakban. Hogy közülök kevés vagy semmi több nem maradt ránk, könnyen megmagyarázható. Az ily egyszerűbb egyházakat mindig hamarabb érhetne a változtatás, újítás, mint azokat, melyek művészibb díszszel ékeskedtek, s a hol némi figyelem, érdek, és kegyelet érzete a rombolást mégis föltartóztatta. Míg amott nagyobbára csak a szűk oltárhajlékot kellett nagyobb szentélylyel felváltani, a keskeny kajácsos ablakokat átalakítani, a letöredezett párkányzatot eltávolítva a falakat simára vakolni és bemeszelní, hogy az épület eredeti románalakjából teljesen kivetkőztessék. S így történt kétségtelenül

számos kisebb egyszerűbb falusi román egyházunkkal, melyeknek mai újonalakításán át alig lehet észrevennünk egykori eredeti idomát.

Deákmonostori egyházunknak azonban további eltérő sajáttsága még az is, hogy úgynevezett csarnokbasilikát, csarnokegyházat (Hallenbasilika, Hallenkirche) képez. Mi a csarnokegyház? Az ókeresztény basilika rövid jellemzésében előkerült már, hogy a középső vagyis fő hajó tetemesebben magasabb volt az oldal- vagy mellékhajóknál. A mellékhajók felett kiálló oldalfalaiba alkalmaztattak azután az ablakok, melyeken át a középső hajó külön világosságát kapta. Ennél fogva már az alacsonyabb mellékhajók külön rézsútos födéllel, úgynevezett poleztetővel (Pultdach) voltak ellátva, míg a középső hajónak ismét külön nyeregfödele (Satteldach) volt. Látni, hogy e szerint a két mellékhajónak sokkal alacsonyabban kellett boltozva lennie, mint a középső magasabb hajónak. Ezen rendszerebb, szervezeteőbb alakítás: a magasabb középhajóval és alacsonyabb mellékhajókkal, sajátja mind a román, mind a gót építészet virágzó korának, melyben csak kivételesen jönnek elő csarnokegyházak, azaz olyanok, hol mind a három hajó hasonló magasságú, s egy arányban van átívelve, valamint e szerint ugyanazon egy tető alá helyeztetett. Ámbár ezen csarnokszerű egyarányos alakítás is, különösen belőlről meglehetősen tetszősen ajánlkozik, mégis az előbbinél kevésbbé szervezetesnek mutatkozik. És még ez a virágzó román és gót ízlés sajátja, addig mint mondók amaz rendesen a késő román és gót művészet hanyatlását jelzi. Ha bár kivételesen, mint megjegyeztem, mind a kettő egymás mellett is előjő, különösen egyes tartományoknak a többtől eltérőbb sajátyszerűbb gyakorlatában.

Deákmonostori egyházunk íme ily kevésbbé szervezetes csarnok-basilika. Ha az épület szélességének átmetszetére tekintünk (III. Tábla), látjuk, hogy mind a három hajó ugyanazon magasságban végződik. S ebben már leginkább eltér egyéb román egyházainktól. Sem az előbbi XI. és XII. századi, sem a vele egy időbeli XIII. századi román basilikáink közt nem ismerünk eddig erre más hasonló hozzá fogható példát hazánkban. Nincs nálunk egy is, melynek középső hajója, a mellékhajóknál magasabb nem volna. Legrégibb székesfehérvári és nagyváradi, többször idézett basilikáink egykorú képein éppen úgy ott találjuk a magasabban kiálló középhajót, valamint az a fennmaradt pécsin látható; a jáki, lébenyi, pannonhalmai stb. disznóúfeken éppen úgy, mint az egyszerű harinaí, disznódi falusi egyházakon. Ellenben valamint román építészetünk nem ismeri a csarnok-egyházat, éppen oly otthonos ezen rendszer gót domjainkban. A késő gótidom kora, melyben nagyobbára keletkeztek, többnyire csak is ily alakítást ismer nálunk, minők a pozsonyi, budai stb. főbb gót domjaink nagyobbára; kevés, alig egy-két kivétellel, mind csupa csarnok-egyházak.

Egyházunk ezen sajáttsága tehát sem annyira késő románkori keletkeztének, sem jellemzett egyszerűbb tervezetének nem volna tulajdonítható, mintán látjuk, hogy román egyházaink ezen esetben is rendre megtartják a magasabb középha-

jót. Építésének ezzel nyilván különös czélja volt. Erre mutat már a templom boltozata felett levő s a padlás alá kinyúló azon épületrész, melyet egyházunk szélesége és hossza átmetszetének rajzán (III. és IV. Tábla) észrevehetünk. Ez tökéletesen megfejtí, miért hogy egyházunk, eltérőleg a többitől, csarnokszerűleg alakítatott. De ezen épületrészek sajátzerű rendeltetésöknél s alakításoknál fogva már alább, külön vizsgálatunk tárgyát teszik, s addig annak motiválását e tekintetben függőben kell hagynom.

Visszatérék ellenben itt egyházunk alaptervezetének fönhagyott további részletei tárgyalásához. Ez a toronyépület s a homlokzat. Mind a kettő ismét egyházunkon is teljesen a kifejlett román ízlés azon idomában alakult, mely különösen megint hazánk későbbi román basilikáinak egyik kiváló s jellemző hasonlatosságú tulajdona.

Tudnunk kell, hogy a toronyépületnek az egyházzal való bensőbb és teljesebb összeköttetését az ókeresztény basilikai egyház-építéset épen nem, s a korábbi román is csak igen tökéletlenül ismerte. Midőn eleinte a tornyok előjönnek az egyház mellett, ezzel majd semmi, és később is csak igen laza külső összefüggésben állanak az által, hogy az egyházépületnek egyik vagy másik szögletére helyezetttek vagy legfeljebb külfalához ragasztva épültek ¹⁾. Így találjuk még a tornyokat alkalmazva régebb magyar basilikáinkon is; csak hogy ezeken már is némi arányban szemléltethetők. A pécsi basilikának maig kiismerhető eredeti alaptervezete szerint, az egyháznak négy végső szögletére épült négy tornya. S épen így látjuk ezt a székesfehérvári és a nagyváradi nagyobb basilikák egykorú képein; míg a kisebb óbudai és dömösi egyházak hasonlóan ugyan, de csak két toronynyal épülnek. Valamennyi régebbi román basilikáink, a mennyire ezeket ismerhetjük, tehát abban találkoznak, hogy a toronyépületet az egyház négy, vagy csak két első szögletén úgy alkalmazzák, hogy egy oldallal a templom oldalfalával érintkeznek; a többi oldal felől azonban szabadon állva emelkednek, s mintegy külön önálló épületet képeznek. Míg ellenben kifejlődött későbbi román basilikai idomunkban az egyházba úgy szölván beépültek, s alaptervezetének kiegészítő lényeges részét teszik. Mert míg kívülről a rendesen kettős toronynak homlokfala egyszersmind az egyháznak homlokzatát s nyugati zárfalát képezi, addig belől a mellékhajók egész a toronyépület alá érnek. E szerint a torony az egyházépületnek mintegy kiegészítő lényeges részévé lesz, annak sajátlag belső szerkezetéből s alaptervezetéből fejlődvn ki. Megfelelőleg egészen arányosan alakúl azután a két mellékhajó föltt emelkedő tornyok között a középső tágasabb hajó szélesebb homlokzata, mint a középső hajónak befejezése, legalúl a kapuzattal s annak előcsarnokával, az úgynevezett paradisommal vagy atriummal.

Így találjuk már a toronyépületet és homlokzatot alakítva rendre a lébenyi,

¹⁾ Kugler, Geschichte d. Baukunst. I. 360.

jáki, zsámbéki, ócsai, gyulafejevári, kis-disznódi, sőt a gellyei, ipolysági stb. egyházakon, mely utóbbiak román idomukból részben csupán a homlokzatot és toronyépületet tartották meg ¹⁾. Annymra szembetűnő és jellemző sajátysága ez kifejezett hazai román építészettűnknek, hogy a külföldinek átellenében már szinte hasonló jelzőjű szolgál, mint például a kereszthajónak hiánya. Azért mintegy meglepetve mondja a külföld nevezetesebb műépítészeti és műírói egyike Essenwein, midőn a lébenyi egyházat taglalja, hogy a kereszthajó ezen hiánya s a toronyalkotmányának előbb leírt elrendezése, ezen egyházat, úgy mond, az azon korbeli német építészettől lényegesen megkülönbözteti: *der Mangel des Querschiffes und die Hinzuziehung der Thurmhallen zum Innenraume unterscheiden die Kirche wesentlich von den gleichzeitigen deutschen Bauten.* (Mittheil. II. 8.). Ő nem ismerte többi román egyházainkat, másképp hozzáadta volna, hogy ez a magyar román egyházépítészet kiváló sajátysága. De míg a kereszthajó hiánya némi szegénységet, ha nem talán a régi basilikai egyszerűbb modorhoz való szorosabb ragaszkodást mutat; addig a kettős toronyépület kisebb tervezetű román egyházainak is némi nagyoobbszerűséget, ehhez sudarabb alakot, s általában magasztosabb kinézetet kölcsönöz. Ámbár nyilván félreismerhetlen ebben is, főleg ezen kisebb egyházaknál, a józan takarékoság, hogy úgy mondjam a *compendiositas* elve, ha látjuk mint fölhasználnak a torony-alatti tért is a hajók folytatásául, vagy mint fejtik ki az egyház oldal-falai és támpjai felett egyszerű módon, minden külön alap-tervezet nélkül a kitűnő toronyépületet. Ezen épen oly czélirányos, mint a mily izletes s hazánk román építészetének kiválólag sajátos toronyalakítását, fájdalom, az erre következtetett gót építészeti megfoghatatlannál nem volt képes sajátjává tenni, s országszerte majdan, kevés kivétellel, különös ormóttan alakítású szörny toronyalkotmányokkal ajándékozott meg, melyeket napjainkban a barokk-renaissance ízlés művei, valamint egy sajátzerű, talán épen eredeti magyar, de legkevesebb sem izletes, sőt esetlen toronyalakítási modor egyre nevelnek.

Ha azonban deákmonostori egyházunkon magyar román építészettűnk ezen egyik legnevezetesebb constructivus elemét szinte egész eredetiségében feltaláljuk: fájdalommal nélkülözzük a tornyok, a homlokzat és kivált a kapuzat eredeti tagozása és díszítványrészei hiányát. A tornyok födözötét most szinte újabb, barokk, bádogos tetőzet képezi, nyilván az egykori román sokoldalú gulacsúcs helyett. Az eredeti ablakok is, úgy a tornyokon, valamint a homlokzaton, de legin-

¹⁾ Az ezek közül eddig nem idézettek nézve lásd például a gellyei rajzát és leírását Magyar Műemlékek I. 79. II. Tábla. 2. ábra. Az ipolyságit csupán látás szerint említem. — Kivételes természetesen ezen tekintetben is román kisebb falusi egyházaink csoportja, melyek egyszerűen csupán egy toronynyal alakulnak, mint például az őrsi, a börzsönyi, egyházfalvai. Egészen eltérő alakítású a pannonhalmi, de erről, mint más kivételes esetekről, minők a zircziek román egyházai, például az apátfalvi, máskor lesz alkalmunk szólni. Ellenben az előbbiektől tartozhatik még a szepesváraljai is kettőtornyos alkotmányával, a mennyire ismerem.

kább a kapuzat és párkányzatok hiányzanak és részben teljesen átalakítottak. Újabb vakolat, a legizetlenebbül szerte terpeszkedve teszi mostan minden díszét ¹⁾. Semmi nyoma az annyira jellemző egykori román portále tagozásának, melyen talán egyházunk építészének magasabb művészi ügyességét megleshattuk volna. Mert ha valahol, úgy a portále ékítményeiben törekedett akkor minden műépítész magát leginkább kitüntetni. Ennek köszönjük a felsőges jáki, a csfnos lébényi, horpácsi és pannonhalmi portálék műremekeit.

Hasonló átalakítás érte az egyház több mellékes részleteit; így különösen az egyházhajó ablakait is. Az eredetileg bizonyára keskeny, kajásos, félkörív-záródású román ablakok helyébe újabb, tágasabb és sajátzerű formátlan barokk-alakúak alkalmaztattak. Csak az apsisokon maradtak meg részben érintetlenül, részben befalazva néhány példányban a felebb jellemzett alakú, nyilván eredeti román, keskeny nyílású, kajásos béléttű alacsony ablakosák. Közülök egyik az apsis közepén tojásdad alakú.

Csupán itt, az oltár hajlékok külső falán találhatók még szinte némi ékítményrészletek is. (Lásd az egyház hátulsó részének rajzát az I. Táblán). Így látjuk mindjárt a román ízlésnek egyik majdnem elmaradhatatlan jelzőjét: a párkányzat félkörívű szegélyzetét (Rundbogenfries), mely a középső apsist két sorban átfutja; mint látni fogjuk: mintegy az alsó és felső emelet jelentéséül. Alul átmegy egy arányban a mellék oltárhajlékokra is. A félkörívű párkányzatművel összefüggőleg találjuk mind a három apsison a talajzatról fölfutó falvonalokat (Lisene); melyek az ily egyszerűbb román alakításoknál szinte közönségesen kísérik a párkányzatot ²⁾, ha másképp nem, legalább laposan vakolatból képezve, mint itt; míg ékeesebb művészi alakításoknál e helyt oszlopcsákak vagy félmérvben előszőkő oszloptövek képezik szelvényben a tagozást, mint a lébényi és jáki basilikákon látható. Egyházunkon e mellett a párkányzat-mű, és különösen ezen falvonalok nem csak meglehetősen durván vannak képezve, de az utóbbiak sok helyütt egészen szabálytalanul és szervezetlenül alkalmaztattak. Lehet azonban, hogy részben talán letöredezvén, ezen részletek későbbi javítások kontár művei.

Az egyház külső falaihoz egyszerű, kevésé előszőkő és minden tagozás nélküli oldaltámasz (Strebe Pfeiler) vannak alkalmazva, valamint ez a késő román építésznek sajátja. Az alaprajzra tekintve (II. Tábla, 1. ábra), észrevehetjük, hogy

¹⁾ Bél, Notit. Hung. II. 213. szavai szerint: templum duabus instructum turriculis antiqui cultus praebet indicium — úgy látszik, hogy még a múlt században ódonabban nézhettek ki, a mostaniak toronykáknak nem igen mondhatók.

²⁾ Mátyusföldéről szép példát fogok majd Magy. Műemlékeimben a sápi kis egyházon mutatni, melynek félkörív-párkányzatműve összekötve a lefutó falvonalokkal igen rendszeres alakítást mutat. Hasonló alakítást találunk már az óbasilikai emlékeken, mint például a ravennai Apollinare in Classe nevű híres ókeresztény basilikán. Sajátásgosan Kugler ezen félkörív-párkányzatművet a lefutó falvonalokkal a román ízlés germán befolyásának tartja (Geschichte d. Baukunst. II. 31.).

ezen küöldaltámok a mellékhajók belső, félig előszőkő faltámainak teljesen szervezetesen s arányosan megfelelnek, mint azon pontoknak, melyekre a boltozat súlya nehezkedik. Az általok erősült falazat pontjai e szerint az itt leereszkedő boltozat nyomása és súlya felfogásául szolgálnak. Késő románkori egyházépületeinknél már rendszeren mindennütt ott találjuk a küöldaltámokat, melyek a szerint erősebb mérvben előszőknek, a mennyire az átmeneti ízlés többé-kevésbbé kifejtett csúcsíverajtok mutatkozik. Így például a pannonhalmi, zsámbéki, gyulafehérvári egyházakon, de sőt az ócsain is tetemesebben mutatkoznak. A lébényin és jákin e mellett ékeesebb tagozással s oszlopszerűen alakúlnak. De föltűnő, hogy régibb román basilikáink képesein is, mint a többször idézett székesfehérvárin, nagyváradin, dömsön, óbudain, ezen küöldaltámok szinte már észrevehetőek, még pedig tetemes mérvben, s ha nem is tagozva, de már is áttörve mintegy tám- vagy szőkívekkel alakítvák, mint ez már a gót ízlés sajátja, s e szerint némileg anachronismus volna. Nyilván ezen tekintetben miniaturejünk kevésbbé hűveknek mutatkoznak. Festőjük, úgy látszik, már saját kora, a XIV. század gót domjain szőkíveire gondolhatott, midőn azokat festé. Ebben ellenmond a pécsi egyház főmmaradt alaptervezete is, melylyel másképp annyira megegyeznek.

Tekintetbe jő végre, mit talán eleve kell vala enlítenem, épületünknek tisztán téglanyaga. A faragott kő teljes hiánya, mert legfőlebb egy-két ablakfélen találjuk alkalmazva, meglep ugyan ily épületnél: de a vidék kő-szegénysége ki-metál ezen hiányt; s ily egyszerűbb tervezetű épület könnyen beérhetette azon szikárd, jól égetett, sötét-vörös szép téglával, melylyel egyházunk épült. Tégláépítésze viszont megfejt azon egyszerűséget a kiítelben, mely itt minden díszít-ményt, sőt nagyobbára tagozást is nélkülöz; mintán nálunk a tégláépítészet soha sem érte el azon művészből kiképzést, hogy ékftménéyi formákba alakítva, vagy pedig fénymázos külsővel égetve alkalmaztatott volna, mint ez a külföld azon vidékein az eset, hol a kő teljes hiánya miatt a tégláépítészet művészből monumentális alkotmányoknál is alkalmaztatott. Kétségtelen azért, valamint alább látni fogjuk, hogy egyházunk falai, legalább részben, bensejében már eredetileg bevakoltattak és befestettek, azaz egyházunk falfestményekkel díszítve volt. (Lásd erről a VI. szakaszt.). Építészi enlékünk téglanyaga megfejt egyébiránt a falak és tá-mok azon tömör alakítását is, melyet a kőépítészetnél jóval szilárdabb faltömegeket igénylő tégláépítészet megkíván.

Az egyháznak déli alsó oldal-falához mellék kápolnaszerű épület csatlakozik. Hátulsó része külsejének kinézését, valamint alaprajzát s átmetszetét, rajzaink egyházunk mellett mutatják (Lásd. I. II. 1. ábra, és IV. tábla.). Mintegy négyszögű egyházhajót és félkörű oltárhajlékot, apsis képez. Ezen alakja, valamint falazatának egyenetlen, durva, ódonszerű kinézése mutatja, hogy régi s eredeti román korszaki épület. Vajjon talán azon régi vági vagy salai sz. Mária-egyház vagy kápolna volna, melyet az okiratokban 1103. év óta itt folyvást neveztetni hallot-

tunk? s melynek nagyobbítására vagy újon építésére vonatkozik talán az 1228-diki pápai breve is? Annyi kétségtelen, hogy a kisebb román falusi egyházak rendes alakjával bír, mint ezek közönségesen a X. század óta a XIII-dikig épültek. De a mint a templom oldalához esatolva látjuk, az újabb 1228-diki egyház sem újonépítésének sem nagyobbításának nem volna sajátlag mondható. Lehet azért, hogy egykorú a nagyobb egyházzal, és valami különös czélra épült mellette. A román építészeti korszakban, és részben még a gótban is, gyakori eset, hogy ily mellék-kápolnák épültek a főbb plebániái és monostori egyházak mellett, részint mint úgynevezett keresztelők, baptisterinmok, részint és később mint halotti kápolnák, carnariumok ¹⁾. Ilyen lehetett kápolnánk is, habár ritkább eset volna, hogy ily kápolna szorosan a templom oldalfalához épült, mit azonban itt az egyszerűbb alakítás s építkezések magyarázhatnának. Jelenleg szent-sír-kápolnául szolgál; és lehetséges az is, hogy már eredetileg ezen czélra épült. A műtörténetből ismeretes legalább, hogy ily szent sír-kápolnák az egyházak mellett már a középkorban is dívatkoztak ²⁾.

Az egyház északi részén ellenben felebb az új sekrestye áll. Az egykori monostori épületnek a templom közelében jelenleg semmi nyoma.

Ezzel műemlékünk építészeti leírását bevégeztük. Foglalkuk most még egyszer röviden össze azon jellemző vonásait, melyek hazánk romanismusával való párhuzamos tárgyalása által vagy mint külön sajátosságai, vagy nagyobbára mint többi egyházi román emlékeinkkel közös tulajdonságai fölmerültek. Ezáltal egyrészt tárgyunk érdekét legjobban méltányolhatjuk; másrészt világos belátást szerzhethünk magunknak Árpád-kori egyházi emlékeink körébe.

Építészeti emlékünket mindenek előtt némi rideg söt merev egyszerűség jellemzi, még pedig mind az alap constructióban s tervezetben, mind pedig belső rendszerénél s az ékítmény-részletek az úgy nevezett ornamentica teljes hiányánál fogva. A mi az elsőt, a tervezet egyszerűségét és ridegségét illeti, láttuk, hogy ez közös vonása román idomunk összes építészeti emlékeivel. Az áthajó, a szentély, az alttemplom egyiránt hiányzik benne, valamint az első csak kivételesen, a második határozottabban kifejtett alakítása ritkábban, s az utóbbi csak korábbi román egyházainknál jó elő rendesen. Jellemző közvonás marad tehát ezen tekintetben, hogy mind a három hajó közvetlen a három oltárhajlékkal záródik, mintegy a legrégebbi ókeresztény basilikái tipikus modorban ³⁾. Csupán a hajó téresebb első ívholdja pótolja azután vagy inkább csak jelenti a hiányzó szentélyt és kereszthajót.

¹⁾ Lásd ezek rendeltetését és bővebb példákat tárgyalva már általam Magyar Műemlékek I. 69. lap.

²⁾ Lübke, Geschichte der Architektur, 234. —

³⁾ Az antik basilikában, s az ebből képződött ókeresztény basilikai egyházban, eredetileg ugyan csak egy ily apsis létezett volna a középső hajó zárfalán. De már korán láttunk,

Ellenben a mi egészen más irányban kiválólag jellemzi ismét egyházunk tervezetét, az, mint láttuk, a kettős toronyépületnek azon szervezetes kifejtése és az épülettervvel való benső összeolvadása, mely a magyar késő román építészetnek ismét oly előnyös kitűnő sajátja. Míg tehát amaz előbbiben, az oltárhajléknak a hajó felett folytonos közvetlen alakításában, a magyar romanismusnak mintegy vesztéglését, ebben, a torony-épület szervezetes alakításában, határozott haladását s kifejlődését látjuk. De közelebbről tekintve, mint mondám, mind a kettő csak ugyanazon egy józan takarékossági, oeconomiai elv kifolyásának mutatkozik. Ezen elv, ha nem esalódom, itt az volna: a kifejlődött román egyházépületnek leglényegesebb részeit, az oltárhajlékot, a hajót, a tornyot, minden közbeneső átmeneti mellékletek nélkül, a lehető legtakarékosabban s mégis díszes magasztossággal, egyöntetű arányos egészben s ízletes alakban előállítani. S ezen elvnek kivitele a magyar román ízlésnek nyilván sikerült is!

Deákmonostori egyházunkban azonban ezen elvet még egy fokkal tovább fejlesztve látjuk mint a többinél, a mennyire egyedül képez csarnok-basilikát egyarányú magasságú hajóival. S ez volna még a legeltérőbb vonása, mely által egyiránt a régiebb, mint a későbbi magyar román egyházi építészettől eltér. De ezen eltérést is sajátos constructivus okok magyarázzák, melyekről külön alább lesz szó.

Épen úgy láttuk hogy egyházunk benső rendszerben is a legridegebb egyszerűség uralkodik. A négyszögű csupasz támpók, a dongaív-boltozat, oly kezdetleges egyszerű motívumok, melyek az ily épületnek épen legszükségesebb kellei határán túl nem emelkednek. Ennélfogva mind a két alakítás épen úgy előjő már az ókeresztény basilikában ¹⁾, mint a legkésőbbi román építészeten is ott, hol ez a szükségleten fölül művészi magasabb átképzésre nem emelkedhetett, vagy csak ennek alacsonyabb fokával kellett beérnie. Nem mutat magasabb emelkedett-

különösen a keleten s a bizanczi idomban, ily mellék oltárhajlékokat a középső apsis mellett alakulni; mint Kugler (Gesch. der Baukunst I. 358. és 392.) ezen eredetüket jellemzi, mondván: die byzantinisierende Einrichtung zweier Nebentribunen zur Seite der Haupttribuna. Eleinte ezen mellék apsisok vagy tribunák inkább sekrestyeül mintsem oltárhajlékú szolgáltak, s e szerint a *προεστῆς*; és *διακονικον* név alatt voltak ismeretesek (Lásd Voigt Thysiasierologia, sive de altaribus veterum Christianorum. 1709. 237. lap). Később azonban a nyugoton rendes oltárhajlékú alkalmazva jönnek elő. Főnmaradt emlékeinken mindenütt ott találjuk a hármashajó mellett a hármashapst. Meglepő azért, hogy legrégibb egyházaink képei ebben ismét eltérnek, s a három helyett csak egy apist mutatnak. De ez is nyilván a rajz hibája lehet, melyen nem volt könnyű mind a hármat világosan megjelelni. Más emlékeinken ismét, mint például az esztergomi régi basilikán (Mathes. Vet. arc. Strig. Monum. IV. Tábl.) s a harinai kis egyházon (Jahrbuch III. 181.) kívülről nem szöknek ugyan felkörüleg elő, de az egyenesen záródó falba belülről vannak felkörü hajlékként elhelyezve. S íme ezen ősrégi apsis formatio is már a régi basilikában előjő (lásd Kugler Gesch. d. Baukunst I. 357.). Föltűnő példákat találunk erre nézve az afrikai ókeresztény basilikák oltárhajlékai alakításában, mint a Deyr-Abufanehi és Reparatusi algiri basilikák alaprajzai mutatják. Kugler, Gesch. d. Bauk. I. 372, 376.

¹⁾ Kugler, Gesch. d. Baukunst. I. 357.

séget az ékítmény-részletek kivételében, mint általában a falazat tagozásában sem. Ez úgy is csak azon csekély részletekre szorítkozik, hol a táмок talapzata és fejezete vagy inkább gömbje, egy-két egyszerű horonynyal, lemezzel és félhengerrel alakult, s kívülről az oltárhajlékok a félkörívű párkányzatművel meg falvonalokkal díszítettek. Egyik mint a másik a román ízlés legközönségesebb ékítménye, és mint láttuk, az óbasilikai idomnak, sőt részint a legrégibb, antik építészetnek korába ér fel: például a karnies féle motívum a táмокon.

Egyházunk ezen egyszerűségére nézve egyébiránt, mint megjegyeztük, anyaga is nem csekély befolyással volt. Ez, mint mondtók, téglából áll, mely egy részt a szilárdság tekintetéből tömörebb alakításánál fogva, másrészt nem levén annyira átképezhető mint a faragott kő, mindig ridegebb marad, különösen ott, hol mint hazánkban a téglaeépítészet, ámbár igen gyakori lehetett ¹⁾, még is soha sem fejlődött ékítmény-formák alakításáig.

Ezen tényezők mellett nem kell felednünk még egy más fontos körülményt. Egyházunknak egyszerű alakításában s egyes részletei kivételében ridegebb hagyományos formái nem kevésbbé róvhatók fel azon körülménynek, hogy sajátlag a benedeki rend monostori egyháza volt. A műtörténet ismeretes ténye, hogy egyes szerzetes rendek eleve többnyire szigorúan ragaszkodtak az egyszer felvett saját egyházépítészeti idomaikhoz. Ezeket a benedekieknél Európa-szerzte rendesen némi egyszerűség jellemzi mindenütt, úgy az alakításban, mint a részletek kivételében s a díszítmény alkalmazásában. Egy ily sajátosságunk például a négyszögű támmal s félkörívvel való hagyományos alakítás, mely egyházaikat a külföldön még azon korban is jellemzi, midőn már az átmeneti ízlés által a csúcsív, a keresztívezet, a tőnrendszernek az oszlóptövekkel egyesítése kifejlődött ²⁾. Mire a benedekiek hagyományos egyházépítészeti idomai szigorú követésével s alkalmazásával idővel fölhagytak: látjuk, hogy következetesen megint a zircieknél a benedeki szerzeteséletnek és szabálynak ezen szigorúbb reformátorainál, tűnik fel egyszerűbb egyház-alakításunk sajátos mintája ³⁾. Később mire a zircieket is szabályos egyszerűségöktől eltérnek, s egyházaikat fényesebben kezdik alakítani, a szerzetesi szigorunkat újabb helyreállítóinak, a kolduló szerzeteknek, domonkosok- és ferenczieknek egyházait jellemzi bizonyos irányban az egyszerűség, melyet eddig más irányban ismét a capucinusok még legkövetkezetesebben megtartottak.

¹⁾ Vegyük csak Csallóköz számos gót egyházait, melyek rendesen, alig egy-kettőt kivéve, téglából épültek L. Magy. Műemlékek I. köt. Nemkülönbön volt ez bizonyára az eset a magyar alföld legnagyobb részén a köhiány miatt. De ott emlékeink, melyeken állításunkat bebizonyíthatnók, elpusztultak; s a mi talán fennmaradt, még egészen ismeretlen.

²⁾ Lásd például a hildesheimi Sz. Godehard benedeki egyházat, mint mintát erre nézve előállítva. Organ für Christl. Kunst. IX. 73 lap. Hasonlóan mondja Boeck u. ott 170. lap a roldnek-klosterrathi egyházról: noch vollständig „en plein ceintre“ (t. i. körívű boltozattal) in Weise der älteren Benedictiner Bauten, von quadratischen Pfeilern gestützt.

³⁾ Lesz talán még egyszer alkalmam a zircieket a zircieket építészeti egyik hazai nevezetes emlékünknön, a rendnek apátfalvi e nemű mintaszerű egyházán kimutatnom.

Egyházunkon íme a benedekiek ezen egyszerűbb alakítását, a teljes félkörívet, a négyszögű tünképzést, a dombormű ékítmény hiányát — melyet nálók többnyire a falfestészet pótol — eredeti hagyományos szigorral föntartva látjuk. Még pedig föntartva azon időben, midőn már ezen hagyományos egyszerűbb alakítástól a rend többi egyházai hazánkban is nagyobbára eltértek. Legalább erre mutatnak valamint a pannonlalmi főmonostori egyház, úgy a jáki és lébényi a művészetnek teljes akkori kifejlődésében és díszével ragyogó egyházaik. De ennek is az oka szembetűnő. Míg amott a főmonostor tekintélyéhez és gazdagságához méltóbb új egyházat épít, talán fejedelmi gazdagabb adományok és segély nem minden befolyása nélkül, úgy hogy a kor egyházi művészete igényeinek s ékességének megfeleltetett; míg Jákon és Lébényben dús és hatalmas dynasták a Jákiak és Hédervári Pótok, másutt meg talán mások emelnek a szerzetnek a művészet pazar díszével ékeskedő egyházakat, épen úgy gazdagságuk, mint buzgóságuk s ízlésök fényes tanúit; — addig itt Deákiban maga a szerzet épít egyik jelentéktelenebb fiókmonostora, cellája, perjelsége számára, grangijája vagy majorsága mellé, saját egyszerűbb hagyományos modorában egyházat. Nem esuda azután, ha egy és más részletében és formáiban némileg mint anachronismus tűnik fel teljes félkörű dongafévetével, csupasz négyszögű tünjaival, a román sőt már átmeneti ízlés akkori kifejlődött korszakához képest.

De épen, ebben áll építészeti műemlékünknek egyik legfőbb érdeke. Legtöbb és legrégibb, a XI. XII. és XIII. században keletkezett monostori egyházaink bizonyára ezen alakban épültek. Egy jó darab hazai műtörténet maradt fen ránk egyházunkban. Építészettünk történetének egyik kiváló szakaszát hagyta fen benne a kedvezőtlen végzet, mely a többit s amyi mást megirigyelt tőlünk.

Bírjuk tehát a deákmonostori egyházban legrégibb hazai műépítészettünknek, a magyarországi román basilikai építészeti idomnak, Árpád kori egyházi épületeinknek azon egyik sajátoságos emlékét, melyben a keresztenységgel felvett román építészetnek legrégibb idomait úgy, mint újabb kifejlődését, sajátzerű vegyületben alkalmazva találjuk. Látjuk benne az egyszerűbb alakítást, mely kétségtelenül azon koron át épült számos egyházaink legáltalánosabb ha nem egyetemes s rendes vonásait mutatja. Minél kevésbbé képez e tekintetben is kivételt, s a művészet által valami kitűnő unicumot, minél egyszerűbbek, régibbek, s hogy úgy mondjam hagyományosok lényeges formái, annál érdekesebb ránk nézve. Mert a dús művészeti egyházak, mint Ják, Lébény, Pannonhalma sat. ezen tekintetben inkább kivételes egyes remekek voltak. Míg más részt a jelentéktelenebb és bizonyára legszámosabb falusi román egyházak csak a szükség nem pedig a művészet színvonaláig emelkedve, annak és nem ennek művei voltak. Középett állhat egyházunk, képviselve az akkori egyházépítészet mesterségének azon nemét, melyben közönségesen monostoraink és városaink templomai s általában a jelentékenyebb egyházak, melyek még azért műremeknek igényével nem bírtak, emel-

kedtek. Azért mondom, hogy azon korszaki egyházépítészetünknek mintegy mintájául tekinthetjük. De amúgy is, hogy benne régibb, kezdetleges és későbbi kifejlődtebb romanismusunknak épen legjellemzőbb vonásait sajátos vegyületben s összeolvadásban találjuk, s az által akkori egyházaink kinézésére nézve az egész korszakon át meglehetősen biztossággal tájékozva vagyunk. És ebben áll nyilván, másképp szerényebb műemlékünk egyik kiváló érdeme.

Tekintsük a másikat is, mi által a magyar monostori építészetnek egyik sajátos emléket tartotta fen számunkra.

V.

Műemlékiünknek ha nem nevezetesebb, mindenesetre sajátosabb érdeke abban áll, hogy, mint mondók, a magyar monostori építészet egyik, úgy látszik kiváló sajátosságának nyomát bírjuk benne. Ezen máshol majd példátlan alakítás, épen csak hazánkban létezett-e? — miután eddig sehol semmi nyomára sem akadtunk; — vagy hogy csak nálunk maradt fel némi nyoma, míg másutt teljesen elenyészett? — alig volna még most biztossággal meghatározható. De érdeke az egyik mint másik esetben szembevetni.

Ha ugyanis egyházunk padlására felmegyünk, meglepetve látjuk, hogy ott is, a templomnak boltozata felett és fedele alatt, egy más, oda lent épen nem gyanítható, mintegy hármas osztályú s ugyan annyi oltárhajlékú egyházat vagy bár minő építményt találunk. Kinézését alaprajzában a II. tábla 2-dik ábrája, átmetszetét szélességében és hosszában az egyház átmetszetei rajzának felső része mutatja a III.- és VI.-dik táblán. Leírását a következőben megkíséreljük.

Legelől is észrevehetjük mindjárt, hogy hasonlóan mint az alsó sajátlagi egyháznak három hajója a megfelelő három oltárhajlékkal vagy apsisal végződik, úgy a padlásan a boltozat felett levő három osztály is szinte félkörű apsist mutat a végén. Különbséget csak az képez, hogy míg oda lent a mellék oltárhajlékok boltozata félkúp, vagy sajátlag, a félkörnél valamivel hosszabbra nyújtása végett, a félkörű dongaboltozat: ad lig fent mintegy negyedkúp mérvben átfüggő, s az ívek hegyes szögben érik az oldalfalat. Lehet hogy ezen alakítás constructivus okokból történt, miután ezt a középső falak felfelé vékonyodása, úgy nevezett ifjodása megkívánni látszik. Ezáltal, mintegy a támvirrendszer elmélete szerint, a középső apsis boltozatának oldalnyomása és súlya a többinél vastagabb szegletfalakra átlejtetik, s a középső falak is szilárdulnak.

A további szembevetésből különbség az, hogy a közép osztályt az oldal osztályoktól, nem mint oda lent, csupán támok választják el, hanem az alsó egyház

tánjain s ívezetén emelkedő közfalak. Ezen közfalakba alkalmazott keskeny s alacsony* ajtó- vagy ablak-féle nyílások képezik azután ismét az összeköttetést mind a két felől ezen hajók vagy külön osztályok közt. A nyílások között kivájt falüregrek, úgynevezett falfülkék, vannak közben alkalmazva. Hat ily keskeny ablak- vagy ajtó-nyílást és négy-négy fülkét számítunk külön mind a két oldal válaszfalazatában. Elöl rendszeresen meg is felelnek egymásnak, azaz a nyílást mindig egy falfülke követi, míg lejjebb két nyílás is következik egymásra. A föl- és bemenetnél tágabb nyílt átmeneti tér van hagyva a tornyokat kétfelől viselő szélesebb tárnok között, és fölül félkörűen át van ívezve. Hasonlóan félkörívvel záródnak az ajtóféle falnyílások valamint a fülkék is. Ilyen két falfülkét látnuk még ugyanazon arányban elhelyezve a középső oltárhajlék elején; míg egy más sokkal kisebb, s egészen eltérő alakítású (fölül t. i. nem körívvel, de csúseson végződik) a déli oldal falába jóval magasabban s mélyebben van alkalmazva. Rendeltetéséről, valamint a többi fülkék czéljáról, még alább lesz tüzetesen szó.

A középső válaszfalak tetemes, de különböző, 10—15 lábnyi magasságban emelkednek a földel alá, a szerint a mint többé vagy kevésbbé lehordattak. Legnagyobb magasságuk a hajó elején s végén vehető észre, hol t. i. épségökben meghagyattak, mert a rongálás nyilván veszélyes lehetett volna a velök egy végén összefüggő toronyépületre a másik végén a fűtésesra (Giebelmauer) nézve. Ellenben a külső oldalfalak, melyek a mellék hajók déli és északi oldalát képezik, alig érnek 4—5 lábnyira fel a tető alá. Magasabb emelkedéseket egyébiránt itt a részsütösen leereszkedő mostani földel sem tűrné, mely valószínűleg lehordásukat eszközölte, halogy eredetileg magasabbra nyúltak, aminthogy valószínű. Sem a középső sem a mellék osztályoknak ezen a földel alá kiálló falai nincsenek átívezve, boltozva vagy máskép egyenes padlással elzárva, kivéve, mint látnuk, a boltozott apsisokat.

A világosság ezen térbe jelenleg a középső apsis három szűk s erősen kajácsos ablakán hat be kelet felől. Hasonló ablakok nyomai láthatók még átellenben a nyugotnak fordított homlokzaton. De most ezek közül a középső egészen átalakítva, míg a két szélső berakva van.

Ez egyházunk második emeletének, vagyis a földel alatt padlásán levő osztálynak rövid leírása. Sokkal nehezebb ezen sajátságos és majd példátlan alakítás czéljának és rendeltetésének megfejtése.

A középkori egyházi építészet ismer ugyan emeletes templomokat, vagyis úgynevezett *kettős kápolnákat* (Doppelkapellen), és külön *kettős egyházakat* (Doppelkirchen). Mind a két nevezett alakítás meglehetősen eltér egymástól, még pedig épen úgy rendeltetésére, mint alakjára nézve; s az utóbbi tekintetben eltér ismét mind a kettős egyházunktól is.

A sajátságosabb *kettős kápolnák* (Doppelkapellen) csak ritkán és csupán csak Németország egyes váraiban a román ízlés korában jönnének elő az eddigi vizsgá-

latok szerint, ott hol a szűk tér a népesebb várakban tetemesebb egyház-alakítást nem engedett. Ennélfogva a várkápolna emeletesen, egy alsó és felső osztálylyal épült, melyek közt a közlekedést az alsó osztály boltozatának vagy a felső talajának (a mi mündegy) tágabb nyílása közvetíté. És míg fönt a csinosabban alakított emeletben a várúr, családja, lovagjai és kísérete, addig lent, a tömörebb egyszerűbb alakítású alsó részben, a szolgák, zsoldosok sat. egyszerre inkább mintsem együtt vettek részt a fönt szolgált isteni-tiszteletben ¹⁾. Hogy ezen kettős egyháznak semmi köze deákmonostori egyházunk emeletes alakításával, azt első tekintetre észrevehetjük. Itt sem szíkhelyű várkápolnának nem lehet helye, sem ily közvetítő nyílásnak semmi nyoma; sőt, mint láttuk, ellenkezőleg amazzal, alsóbb egyházunk sokkal csinosabban épült a felső tömörebb alakításánál.

Több hasonlat-pontokat szolgáltathatnak az úgynevezett kettős egyházak (Doppelkirchen). Mert ezek keletkezésüknél fogva is már egyszerűn azon szerzetesi szabálynak tulajdonítottak, melynél fogva eredetileg a szerzetesek a többi hívek közönségétől elválasztott helyen tartották isteni-tiszteletöket, különösen magány ajtatósságaikat, mint a nappali és éjjeli zsolyosmát sat. egy részt már azért is, nehogy ebben a közönség által háborgattassanak, másrészt azon szabályaiknál fogva, melyek szerint általában úgy a zárdában, mint az egyházban a világi közönségtől elzárva kellett lenniök. Ehhez képest már oly helyeken, hol nyílt és közös plebániái egyházaik voltak: vagy éppen két külön egyházat építettek monostoruk és híveik számára ²⁾; vagy csak elosztották a közös egyházat, úgy például, hogy mind a két végén keletnek és nyugotnak külön szentélyt vagy karhelyet és oltárhajlékot alakítottak. Az egyik azután a szerzetesek, a másik a közönség isteni-tiszteletére szolgált. Ezen eset előző azután természetesen még gyakrabban ott, hol az egyházzal szerzetesnők, apácák zárdája volt összeköttetésben, hol tehát a közönségtől elzárás még szigorúbban követeltetett. De előző nevezetesen több oly székes-egyházaknál is a külföldön, hol ezen egyházakkal nem csak szerzetesek és apácák zárdái voltak összekötve, a mi nem éppen ritka eset; de a szerzetes testületek szabályai szerint szervezett székes-káptalanok is saját isteni-tiszteletök végett ily elkülönzést igényeltek. Így nevezetett azután egyik szentély vagy karhely chorus laicorum-, a másik chorus patrum- vagy chorus conventualis-nak ³⁾.

¹⁾ Legalaposabban tárgyalja ezen egyház-alakítást Reichensperger: *Vermischte Schriften über christliche Kunst. Die Doppelkapelle auf Schloss Vianden* 100. lap, hol e tárgy bírálati taglalásába ereszkedik. Lásd egyébiránt szint a kézikönyvekben mint Lübknél *Gesch. d. Architektur.* (2. kiad. 295. lap)

²⁾ Lásd például erre Mabillonnál (*Veterum Anelecta* II. 210.) e nevezetes helyet: ne saecularium frequentatio occasione orandi Deo vacantes postmodum inquietaret, haud longe ab ipso monasterio — ecclesiam construxit. Több példát felhoz csak az egy Kölnből is Kreuser: *Der christl. Kirchenbau* I. 58.

³⁾ Lásd erre a számos példát a bambergi, mainzi, wormsí, oppenheimi, naumburgi, kölni st. egyházakban. Moller: *Altdeutsche Baukunst.* 53. 59. Kallenbach: *Chronologie d. deutsch. Baukunst.* 13. 25. Lepsius: *Stift Naumburg.* Kreuser: *Kirchenbau.* I. 59.

Ritkább esetben voltak még amolyan mai zenekar-emelvény-féle chorusok, vagyis erkélyek, karzatok a templom felsőbb részein (Emporkirchen), melyek ily elkülönzéstül szolgáltak, mint maig is láthatjuk a szerzetesek és szerzetesek egyházaiban; hol azonban most többnyire a zenekarral egyesítvők, vagy csak e mellett alakíttatnak.

Hasonló ezéllből épültek volna már szinte a kettős egyházak. Az alsó egyház e szerint a közönségnek, a felső a szerzetesek számára szolgált volna. Az ily kettős egyházak ezen eredete tehát már meglehetősen kielégítőnek mutatkoznék deákmonostori egyházunk kettős alakítása eredetének kimagyarázására is; ámbár meglepő, hogy annyi száz más hazai és külföldi régi monostori egyház semmi hasonlót sem mutat, habár ezek nagy része szinte hasonlóan plebániái vagy csak nyílt közös egyház volt, épen úgy, mint a deákmonostori. De még kevésbbé kielégítő, ha az ezen magyarázat következtében példakül felhozott kettős egyházakat tekintjük, melyek nagyobbára semmi hasonlatot nem mutatnak egyházunkkal ¹⁾.

Ilyenül hozatik fel különösen a nevezetes sehwarz-rheindorfi egyház. Eredeti tervezete szerint egy toronyszerű kápolna- inkább mintsem egyházépület, melynek alsó temploma Wiedi Arnold kölni nagy-prépost által 1151-ben eredetileg kryptául, sírkápolnául épült, s a felső templom-osztálylyal hasonló nyílás által hozatott összeköttetésbe, mint ezt ama kettős-várkápolnáknál láttuk fentebb. Mire azután később apáca-zárda épült melléje, némi változtatások mellett az alsó egyház a közönségnek, a felső az apáczáknak állott használatára ²⁾. De, mint látni, ennek épen úgy, mint a kettős vár-kápolnáknak s az úgynevezett sírbolt- vagy sírkápolna-egyházaknak (Gruftenkirchen) semmi köze és hasonlata deákmonostori egyházunk alakításával, hol sem az alsó egyház sírkápolnául nem szolgált, sem a felsővel semmi e nemű kivételes összeköttetésben nem volt.

A további példák is, melyek ily kettős egyházakra nézve felhozhatnak, nyilván csak az utóbbi sírkápolna-egyházak (Gruftenkirchen) categoriájába tartoznak. E szerint t. i. az egyháznak alsó s részben tetemesen a föld felett épült része — (nem úgy tehát, mint a mai földalatti krypták vagy sírboltok) — egyes kivételes esetekben úgy épültek, hogy némileg alacsonyabb egyházul vagy kápolnául szolgáltak, hol azután az illető alapítók és családok temetkeztek. E fölébe mintegy második emeletben épült azután a díszesebb főtemplom. Mint látjuk, ezen tekintetben eltérnek szinte a román korszaki azon katakombá- vagy krypta-egyházaktól, hol ezek rendesen csak a karhely vagyis szentély alatt alakultak, és csak ritka esetben kivételesen szolgáltak temetkező helyül, bemenetők is rendesen belülről s nem kívülről is volt, mint az, az emeletes sír-egy-

¹⁾ Legkimerítőbben de távolról sem kielégítőleg foglalkoznak e tárgygyal: Reichensperger, Verm. Schrift. ü. d. christl. Kunst. 102—3. és Kreuser, Christl. Kirchenbau. I. 59.

²⁾ Sinon: die Doppelkirche zu Schwarz-Rheindorf, Bonn 1846. Kugler: Gesch. der Baukunst. II. 325, és Lübke: Gesch. d. Architektur (2. kiadás) 314. lap.

házaknál az eset. A kiváló különbséget különösen az is képezi, hogy a román krypta által a szentély talaja tetemesen emelkedettebb lón a többi egyház földszínénél, míg amaz emeletes s nagyobbára gót ízlésű egyházaknál a földszín egyarányú. Ily alakítású egyházak azok, melyeket, mint mondók, a két-emeletes egyházak például a műtörténet felhoz; mint például a boroszlói Sz. kereszti egyház ¹⁾, a kölni Sz. János kápolna ²⁾, az assisi sz. Ferencz egyház ³⁾. Vajjon egyéb csupán általánosan s nem névleg említett kétemeletes egyházak, minők különösen Angolországban is előjőnének, hasonlóan csak ily sírboltegyházak-e, mint az előbb említettek, vagy hasonlóbbak-e egyházunkhoz? meghatározni ennél fogva nem vagyok képes ⁴⁾.

De több mint elég ezen néhány példa is arra, hogy a monostori ily kétemeletes egyházaknak igen okozatosan magyarázható eredete daczára, nem vagyunk képesek az egész műtörténeten át nem csak egyházunkhoz hasonló alakítású e nemű emeletes egyházat találni, de általában sajátlag oly monostori kettős egyházakat sem, melyeknek alsó része nem úgynevezett sírboltegyház volna, hanem arra szolgált legyen, hogy benne a nép, a hívek plebániái isteni-tisztelete tartott, míg a felső a szerzetesek szolgálatára állott.

Tegyük fel azonban, hogy egyházunk ezen emeletes alakításánál fogva csakugyan ily kettős rendeltetésű monostori és plebániái egyház volt, a minthogy egy részt legalább erre nézve kételkednünk alig lehet; úgy még is szemlátomást több nehézségek gördfülnek előnkbe, melyeket ezen föltevés által megfejtenünk nem sikerül. Így például megfoghatatlan, miért választatott el a felső egyház közfalak

¹⁾ Idézve különösen Reichensperger által a kettős egyházak példájául. i. h. Ha egyebiránt rajzára tekintünk (L. ezt: Luchs: Roman. und Goth. Stilproben aus Breslau. 1859. II. Tábla.), látjuk, hogy alsó része hasonló sírbolt-egyházat képez, minőt előbb leírtunk; s ily nevezetes példákat mi is bírnunk hazánkban, épen két legszebb gótizlési remekünkben, a pozsonyi sz. János és a szepes-esztörtöki (Lásd rajzát: Bud. Viszhang 1856. 38. szám.) gót kápolnáknban, melyekről máskor lesz alkalmam még szólni.

²⁾ Erről Kreuser (Der christl. Kirchenbau 60. lap.) sajátlag csak adatok nyomán emlékezik már, de leírása mutatja, hogy szinte csak ily kryptaféle altplom — (talán carnarium?) volt, melynek, úgy mond, „tömlöczhöz hasonló boltozatán emelkedett a felső püspöki kápolna.“ Egyebiránt is Kreuser összefoglalja ezen leírásában a kettős sírbolt-féle egyházakat amaz egészen eltérő specialisabb várkápolnákkal, mint már Reichensperger is e részben helyreigazítja. Csak is ezen tekintetben mondja azután, véleményem szerint, és nem más kettős egyházakra vonatkozólag: Eine solche Doppelkirche ist gleichsam eine umgekehrte Kruft (Krypte), und wahrscheinlich hat auch der ältere Krüftbau, diese neuere Bauweise veranlasst, da eine Kruftkirche wirklich eine Doppelkirche ist. Ama kettős várkápolna-szerű egyházak sorába tartozik némileg az idencei toronykápolna is, mely szinte nyíllal közlekedik az alsó térről, s mint Lübke, ki rajzát közli (Gesch. d. Archt. 294.), leírja, püspöki magány kápolna volt.

³⁾ Gailhabaud: Denkm. der Baukunst III. 58. Erdetlel szinte az alsó egyház mint sz. Ferencz sírboltja, mauoleuma épült, e fölött emelkedik azután a sajátlagi egyház. Itt is az alsónak alacsonyabb tömörebb alakítása hasonló az e nemű sírbolt-egyházak idomához.

⁴⁾ Az angolországi kettős egyházakra nézve hivatkozás történik Whewel munkájára: Architectural notes on German Churches. Cambridge, 1835. 80. lap, mit eddig után nem nézhettem.

által három külön osztályra? Továbbá miért nyílnak a középső osztályból a mel-
lék osztályokba azon felebb leírt ajtók vagy ablakok?

Ha ugyanis fönt hasonlóan egyszerű egyház létezett volna csupán, úgy mint
alúl, úgy már a józan oeconomia s a constructivus alapszabályok azt kívánják
vala, hogy az alsó egyháznak tájmaira s ívezetére nem építtessék ily tetemes
magasságú és szélességű falazat minden ok nélkül, melynek itt semmi célja sem
lett volna, ha csak egy felső egyház szándékoltatott, s nem kellett volna a felső
alakítást három külön osztályra választani. Sőt a constructivus okok ellenkezőleg
nyilván azt igénylik vala, hogy a tömör válaszfalak helyett a hajók itt is tám-
rendszerrel, még pedig az alsónál jóval vékonyabb ifjodó támokkal alakúljanak.
Láttuk fenebb a kettős várkapolnánál és sírbolt-egyházaknál, hogy rendesen, a
mint természetes is, az alsó osztály alakított tömörebb falazattal, míg a felső
azután könnyed karcsúbb formákat vesz fel. Holott itt megfordítva áll. Jele tehát,
hogy a felső nem annyira három-hajós mint inkább három-osztályos alakításnak
egyházunkon még valami más külön célja is lehetett.

És csakugyan, nevezetes erre nézve, hogy ezen alakításnak egy más, némi-
leg hagyományos igényű magyarázata azért már régóta és ismételve vélemlé-
nyeztetett.

Mert tudni való, hogy daczára annak, miszerint e tárgyról alig tudott valaki
némi bizonyosabbat, ámbár amúgy mondás után szóhírben volt; és hogy azok is,
a kik frataikban említik, aligha látták valaha, műértőleg pedig már épen soha
senki sem vizsgálta: mégis, mint az ilyenekben oly gyakran történni szokott,
most már jóformán egy egész irodalmat bírunk fölöle, — melynek történetét s
adatait előre kell tehát bocsátnom, mielőtt ezen alakításunk bővebb vélemlényzé-
sége és meghatározásába ereszkedem.

Első volt kétségtelenül ennek felemlítésében is Bél Mátyás, a magyar helyirat
egyik őse, ki midőn „Notitia Hungariae“ czimű munkájában Deákit érinti, rövi-
den megemlékezik ezen nevezetességről is: „Híre van — úgy mond — hogy itt
a benedekrendiek a templom felett laktak, minek nyomai maig fönmaradtak“ ¹⁾.
A mit tehát itt Bél mond a benedekieknek templomukon való lakásáról, nyilván
csak a helybeli hagyomány szerint tudhatta ²⁾, nem pedig saját látásából, mert a
templom-feletti alakítás emberi lakáshoz legkevésbbé sem hasonló.

¹⁾ Bél: Notit. Hung. II. 212. Deáki ordinis S. Benedicti. Olim supra templum habitasse
eos fama est: supersunt enimvero hodie quoque eius rei vestigia.

²⁾ Bél tudósítása kútfejének kritikájára nézve érdekes tudni, hogy ő itt Deákinál egy
1663-ban történt kurnzslási esetet beszél, Auer pozsonyi polgárnak török fogságát leíró saját
egykorú kézírata nyomán, mely akkor Bél birtokában volt, most pedig Bél irataival a pozso-
nyi evang. Lyceum könyvtárában van. Kevésbbé gyanítható mégis, hogy adatát innen vette
volna; mert akkor valószínűleg erre és nem a közbírré, hagyományra hivatkozik vala. De
tekintetbe jöhet e mellett még talán az is, mit előbb a helytörténetben láttunk, hogy a XVII.
század elején Deáki épen Pozsony városának birtokában volt, s lehet, hogy polgárai még a
következő században is tudhattak valamit a tényről vagy csak a hagyományról.

Bővebben emlékezik róla, több mint egy fél századdal későbbben Fuxhoffer, a rendnek egykor tagja és később híres történetírója. De ha leírásában ő is nem talán csak csupán mások tudósítását követte, úgy legalább igen felületesen tekinthette meg a tárgyat, vagy már rosszul emlékezhett felőle midőn leírta, mint több tekintetben hibás és hűtelen leírása mutatja: „Nem láttam Magyarországon — ezek szavai — a régibb korból való benedekrendi épületet, mely a szerzet szabályai által kifejezett eszmét jobban képviselné, mint a deáki egyház; cellák (?) és a szerzetesek más termei ugyanazon földel alatt voltak. Az egyház tetején léteznek még ugyanis a szerzeteseknek az eredeti szabályok szerint alkotott lakai. A középén egy nagyobb terem látható, olyan t. i. a minő nagyságú az egyháznak háója (értsd ez alatt a középső tágasabb osztályt). Két ablak által kapja a világosságot, az egyik a tornyok-közötti homlokfalba, a másik a szentélybe van alkalmazva (Láttuk hogy az utóbbi helyen nem egy, de három ablak van, még pedig teljes eredetiségben). Ezen nagyobb teremből a kisebb cellákba nyolcz bejárás nyílik. (Értsd itt azon ajtó- vagy ablak-féle nyílásokat, melyek nem cellákba, hanem, mint a tervrajzon (II. Tábla 2. ábra), látható, a mellékhajók feletti hosszú keskeny osztályokba szolgálnak. Ezen két mellékosztály, nines közben, mint látni, semmi közfalakkal felosztva, úgy hogy inkább folyosónak, hosszú keskeny teremnek vagy bármi másnak inkább mintsem cellának lehet a mai azon értelemben nevezni, mely szerint a cella kis hajlékot, zárdai szobácskát jelent. Azután ily nyílás mind a két oldalon hat, tehát összesen tizenkettő van, nem pedig nyolcz). Ez — folytatja — kemény faragott kőből készült (érti nyilván ezen ajtó- vagy ablak-féle nyílások béléstét vagy keretét), mely hegyesen végződik. (Láttuk, hogy felkőr ívvel vannak ezen nyílások alakítva, nem pedig hegyesen miut szerzőnk hibásan írja. A faragott kőbéléstnek is azonban itt most semmi nyoma. Meglátszik ugyan a nyílásokon néhány ujnyi mélyedés, mintegy a keretnek vagy béléstnek hagyott hely, s lehet hogy később vétettek innét ki a kőbéléstek). Semmi nyoma — folytatja tovább — rajtok a pántoknak és sarkaknak, melyekre az ajtók fel-függeszthetők lettek volna; úgy hogy valószínűnek látszik, miszerint az ét- s alvóterem, a cellák és magány ajtatosság, valamint a szemlélődés helyei, ugyanazon egy zár alatt voltak“¹⁾.

¹⁾ Lásd : Fuxhoffer, *Monasteriologia regni Hungar.* I. 259. Nullum in Hungaria vidi, e pristino aevo benedictinum aedificium, quod ideam a regula praescriptam melius repraesentaret, quam Deakiense. Ecclesia, cellae, aliaque conclavia monachorum, sub uno tecto continebantur. — Super ecclesia existunt adhuc necessaria monachorum habitacula primae observantiae. In medio visitur conclave maius, tantum nempe, quanta est navis ecclesiae. Duabus fenestris illuminatur, una intra duas turres in frontispicio, altera supra sanctuarium. E maiori hoc conclavi patent octo introitus in minores cellas, e duro secto lapide et superne in cuspidibus acuminato; sed nullum in his adparet vestigium appendicium et sustentaeulorum, quibus portae appensae aliquando fuissent; ut omnino videantur refectoryum, dormitorium, cellulae et loca orationis privatae, piarumque meditationum, intra has ipsas cellulas, sub unius portae elausura contenta fuisse. — Ezen hely lényegtelen változtatással átment Czínár javított s bővített átdolgozása is: *Monasteriologia.* I. 314.

Figyelembe jönek továbbá itt Fuxhoffer azon egyéb adatai is, hol a pannonhalmi egyház éjszaki oldalhajója felett, valamint a lébényi apátság egyháza tetején is létezett hasonló cellákról szól. De ezekre nézve, minden bővebb vagy tüzetes leírás helyett, tudósítása csak annyiból áll, hogy bennök az ajtatos szemléldésre a magányba vonuló szerzetesek, úgynevezett reclususok tartózkodtak ideiglenesen. Ezekhez járúlna még azon kétségtelenül legnyomatékosabb adat, hogy 1730-ban a dömölki benedekrendi apátság egyházának boltozata felett is lakott ideiglenesen néhány szerzetes, miután visszakapván ottani régi javaikat s egyházukat, képtelenek voltak a romba dőlт zárdát felépíteni ¹⁾.

Ezen adatok nyomán értesülve Eitelberger bécsi egyetemi műtörténeti tanár hazánkban műntázása alkalmával, és nyilván ezen adatokat inkább viszhangoztatva, mint saját látásából és tapasztalásából, mondja s állítja a pannonhalmi egyháznak két ízbén is általa megkísértett rövid leírásában: hogy az egyház egyik oldalhajója felett cellák voltak, a magányba visszavonuló szerzetesek számára, és hasonló cellák voltak úgy mond Deákiban és Lébényben; mit ő, mint a magyar kolostori építészet különös sajátágát, kiemelendőnek tart ²⁾.

Ezen adatok szerint tehát hazánkban a benedeki rendieknek, sajátszerileg templomaik padlásán levén lakaik, a deákmonostori egyházon levő alakítás is, nem egy második felső egyház, de hasonló cellák vagy lakás maradványfala volna ?!

Első tekintetre az idézettek után valóban majd úgy látszik. Mind a mellett a tárgy alaposabb vizsgálata mellett ezen adatok a szigorúbb bírálatot ki nem állják. A tárgy érdeke, s különösen a tárgyalandó sajátyszerű alakításnak alaposabb megfeytése azért tüzetesebb vizsgálatot igényel.

Nem áll legelől is mindjárt Fuxhoffernek, tehát ezen állítás és magyarázat egyik fő kútforrásának, mely után Bélen kívül mondják a többiek, azon első alapállítás, melyből úgyszólván kiindúl a tárgynak magyarázásában s véleménye megerősítésében, hogy mintegy a szerzetnek alapszabálya szerint épült volna így

¹⁾ Fuxhoffer: Monasteriologia I. 54, 184, 155 lap. Erről szóló helyeit lejjebb, hol majd bírálatilag tüzetesen tárgyalom, egész terjedelemben az eredeti szövegben fogom közleni.

²⁾ Eitelberger: Jahrbuch d. k. k. Centraleommission. I. 104. Zu den besonders hervorzuhebenden Eigentümlichkeiten der Martinsberger Kirche gehören die Zellen, welche oberhalb der Seitenschiffe angebracht, den alten Benedictinern zur Stätte für geistliche Betrachtungen dienten. Gegenwärtig sind sie kaum mehr zugänglich, seitdem der neue Chor und der neue Thurm gebaut worden ist. Aehnliche Zellen sollen sich auch zu Deák bei Selye, einer vom Abte Uros (1228) erbauten Kirche, und in der ehemaligen Abtei-Kirche von Lébény bei Raab befinden. Egy más munkájában (Kunstdenkmale d. Oest. Kaiserstaates. I. 93.) írja: Ich möchte noch auf zwei Dinge aufmerksam machen, die ihrer Seltenheit wegen notirt zu werden verdienen. Das eine betrifft kleinere Zellen, welche sich oberhalb des Gewölbes des Seitenschiffes vorfinden und ihr Licht durch schmale Fensterchen erhalten, welche ins Mittelschiff führen. Diese Zellen kommen auch in andern ungarischen Benediktinerbauten vor, wie in Leiden (Lébény) u. s. f. Sie gehören den älteren Bau an, und stehen mit der alten Benediktinerregel in Verbindung, welche von Zeit zu Zeit ein Zurückziehen in einsame Orte vorschreibt.

a kolostor a templom padlásán vagy csak azzal egy tető alatt ¹⁾. A rend alapszabálya, mint tudjuk, sz. Benedek szabályából (*Regula S. Benedicti* ²⁾) áll; de ennek rendelkezése hasonló zárda építésről, vagy elrendezésről épen mit sem tud. A monostor építését és helyzetét illetőleg benne csupán az rendeltetik, hogy a kolostorra nézve szükségeseek, mint: a víz, malom, kert st. mind egy helyütt legyenek, azaz mintegy bekerített elzárt udvarban, hogy a szerzeteseknek zárdájok falát túllépnük ne kellessék. Hogy lehetett volna tehát mindez a templom felett, de csak a templommal egy tető alatt is?

Azonban a sz. Benedek szabályában a monostor egyházáról még kevésbé lehet szó, s így a felette való lakásról sem. Nem pedig azon egyszerű oknál fogva, mert a sz. Benedek által szervezett szerzetes élet első századaiban sajátlag egyházak sem voltak a monostorokban, hanem csak egyszerű ima-szobák léteztek, melyekbe csupán a néhány szerzetes, rendesen akkor 12 egy monostorban, végzé imáját, a zsolosmát, s egy szóval az isteni-tiszteletet; honnét a közönség úgy, mint általában a zárdából, ki volt zárva. Ezen czélra tehát minden hajlék elégséges volt, mielőtt tizenkét egyént magába fogadhatott ³⁾.

De a szerzet későbbi összes egyéb rendszabályai sem emlékeznek arról, hogy a templom felett lettek volna a kolostori lakok, vagy hogy csak ott kellett volna szabályszerűleg lenniük ⁴⁾.

Sőt ellenkezőleg a részletes vizsgálatból kitévnik, hogy rendesen egy tágabb

¹⁾ *Monasteriologia* I. 259. Nullum in Hungaria vidi, e pristino aevo benedictinum aedificium, quod ideam a *regula praescriptam* (itt csak sz. Benedek reguláját lehet érteni) melius repraesentaret quam Deákienae. Ecclesiae, cellae, aliaque conclavia monachorum sub uno tecto continebantur.

²⁾ *Regula S. Patris Benedicti* (Párisi kiadás 1604.) cap. 66: *Monasterium autem ita debet construi, ut omnia necessaria, idest: aqua, molendinum, hortus, pistrinum vel artes diversae, intra monasterium exerceantur, ut non sit necessitas vagandi foras.*

³⁾ Lásd: Gattico, *De oratoris*. Edit. Rom. 1770. A VII. és VIII. fejez. 42—69. lapon át tárgyalva a szerzetesek eredeti imahajlékeit, mondja hogy ezek egyszerű imaszobák voltak. Csak később a IX. század felé épültek a zárdákban nagyobb rendszeres egyházak. De ezek is eleinte csupán magányi templomok voltak, melyekből a közönség rendesen vagy csak legalább a nők ki voltak zárva. Nyilvánossá a monostori egyházak azonban csak akkor lettek, midőn egyszersmind lelkésziak is csatoltattak hozzájuk, vagy egyes esetekben bizonyos szentek ereklyéinek, melyek ily egyházakban letéve voltak, tisztelete végett. De mindez több századdal sz. Benedek után, s épen nem rendszabályai szerint vagy szellemében, sőt inkább ezek ellenére történt.

⁴⁾ A benedeki szerzetesek szabályaira nézve kimerítő kütfők: Martene, *Commentarius in regulam S. Benedicti literalis, moralis, historicus, ex variis antiquorum scriptorum commentationibus, actis sanctorum, monasteriorum ritibus aliisque monumentis concinnatus*, Parisiis 1690. — Martene: *De antiquis monachorum ritibus*, Lugduni 1690. (az utóbbi különösen egyházi szertartásaikra vonatkozik). Henriquez: *Regula, constitut. privilegia Ordinis cister.* Antverp. 1630. Azon tekintetben némileg érvényes lehet, a mennyire a zizek a benedeki szabályt eredeti szigorával igyekeztek visszaállítani. Martene et Durand *Thesaurus Anecdotorum*. 1243—1646-ig a szerzet által tartott káptalanok rendeletei. Végre Yepes: *Chronicon gener. ord. S. Benedicti*, edit. Weiss Colon. 1648. Henrion: *Allg. Gesch. der Mönchsorden*. Verm. v. Fehr. Tübing. 1845.

bekerített és zárt udvarban, később pedig midőn már nagyobb s részben nyílt egyházaik voltak, a templom körül, vagy inkább ennek egyik oldalán alakítottak mindazon épületek, melyek a szerzetesek számára szükségesek voltak. E szerint az egyház rendszeren az éjszaki oldalt foglalta el. Hozzá legközelebb állott a hálótér, hogy a szerzetesek éjjel felkelve az éji szolysomára, minél közelebb érhesék az egyházat. Felebb, többnyire keletnek, állott a káptalanház, melyben ajtatos olvasmányra, leczkére, s közös ügyeik elintézésére gyülekeztek. Általában leg-távolabb állott a déli oldalon az étterem (refectorium), a mellette s alatta levő konyhával, eleségtárakkal és pinczével. Ezenkívül voltak még közös dolgozó szobák vagy műhelyek, a télen át fűlő terem. Elöl a kapu felé az apát vagy perjel cellája, a vendéglak. kórház, fürdő sat. Virágzóbb kolostorokban főleg a könyvtár és levéltár is többnyire a káptalanház vagy hálótérrel alott s fölött. Távolabb állottak a gazdasági épületek, melyek olykor külön, de az előbbivel érintkező udvart képeztek. Mindezen lakok, nem mint a mai kolostorok kinézése szerint vélhetnők: összefüggő, emeletes, szárnyas épületet képeztek, hanem inkább mindannyi különálló, többnyire csak földszinti vagy legfeljebb egy-emeletes kisebb-nagyobb házikók voltak, s épen csak a leglényegesebb részek közt képezték egyes folyosók, csarnokok (portiens) az összeköttetést. Később rendszeren már az úgynevezett keresztfolyosó szolgált erre, mely egyfelől a templom oldalához alkalmazva négyszögű tért foglalt körül. Ennek közepén kis kert díszlett, de gyakran a temető-hely is volt, rendszeren pedig az étterem s konyha felé a kút; körülle léteztek a monostor fenebb elsorolt leglényegesebb részei ¹⁾.

Íme ez volt egy középkori kolostornak mintegy a XIII. század végéig közzséseges alakja, mint azt a részletes leírások tanúsítják sőt egykorú alaprajzok és képek mutatják ²⁾. Sehol, mint láttuk, nem akadunk annak nyomára, hogy a szerzetesek az egyház fölött, annak padlásán laktak volna, annál kevésbbé, hogy ez az eredeti szabály szerint megeshetett volna, midőn tudjuk, hogy eredetileg a

¹⁾ Érdekes eredeti adatokat szolgáltatnak a monostori épületek elrendezésére nézve a kolostori krónikák, midőn a zárdák egyes épületei és termei keletekezéséről tudósítanak. Nevezetesen e tekintetben a régibb korra nézve a Chronicon Fontanellense D' Achery által kiadva Spicilegiumában II. 230–240. lap. hol részletesen leírtnak a keletkező kolostori épületek. Igen szíveshétéleg találjuk legújabbban összeállítva a régi kolostori épületek elrendezését Caumont nál történeti s műtörténeti leírásában: Abe. ou rudiment d' Archéologie. Architecture civile, Constructions monastiques 21. s következő lapokon át. Hasonlóan kimerítőleg tárgyalja az ezekre nézve szóló szabályokat és rendeleteket Feil: Heiligen Kreutz. Historische Einleitung. Klostergebäude, a Kunstdenkmale des oest. Kaiserstaates I. 10. című gyűjteményben. Bővebben tárgyalatik szinte a keleti és nyugati szerzetes-egyházi-építészet Lenoir által: Architecture Monastique című terjedelmes két-kötetes munkájában; — de mint az előbbiek, úgy az utóbbi sem ismeri ezen templom-fölötti sajátos alakítást.

²⁾ Ily nevezetes alaprajzát bírjuk a VIII. századi sz. galli monostornak, kiadva: Keller, Bauriss des Klosters St. Gallen 1844. Más kolostorok kinézését részint egyes részleteikben, részint madártávlatban lerajzolva találjuk Lenoir Architecture Monastique munkáján át több helyütt, s különösen Caumont-nál is az előbb idézett helyen 63. s köv. lap.

monostorokban ily nagyobb alakítású egyházak, melyek felett termek és külön cellák lettek volna, épen úgy nem léteztek, mint sajátlagi cellák sem, a szónak tudniillik mai külön szerzetesi-szoba értelmében. Csak kivételesen, s így is később volt az apátnak vagy perjelnek ily külön cellája, szobája, de e mellett ők is még rendszeren többi társaikkal a közös dormitoriumban háltak, míg a többi szerzetesek mind együtt a közös nappali lakó, dolgozó, valamint háló-termekben tartózkodtak. A benedeki szabályt követő szerzetesek közül csupán a kamalduliak voltak, kik szinte félreértve inkább az eredeti szabályt, használák a külön-cella rendszert.

Azért, mint láttuk, még kevésbbé állhatná ki a bírálatot Fuxhoffiernek Deákmonostorról szóló azon adata, hogy az egyház fölött a nagyobb termek mellett még cellák is voltak. Alaprajzunk mutatta (II. Táb. 2. ábra), hogy ott fen az egyháznak három alsó hajójához hasonló három hosszszas osztály van. Szerzőnk tudósítása e szerint alig magyarázható, mikép mondhatta, hogy nyolcz nyílás ugyanannyi cellába vezet be a középső hajóból ¹⁾. De már ezen ajtóféle nyílások száma is hibás, miután nem nyolcz de összesen tizenhét ily nyílást számítottunk. Ezen nyílások azonban sem nyolcz sem tízenkét cellába nem vezetnek, hanem egyszerűen az alsó egyház mellékhajóhoz hasonló keskeny hosszú osztályba. Arra ugyanis hogy itt cellákat találjunk, szükséges volna, hogy ezen osztályok a nyílások vagy ajtók szerint megfelelő közfal által ugyanannyi kisebb osztályra vagy szobára legyenek felosztva. De ily közfalak schol sem léteznek, sőt nem is léteztek, mint az oldalfalak szorgos megvizsgálásából kitűnt, melyeken a hozzá-építésnek és lerontásnak legkisebb nyoma sem vehető észre, de igen is az ellenkező: hogy t. i. egyenes minden közfal nélküli oldalfalakat képeztek. Másképp is nem ment az ellenmondástól s magával való ellenkezéstől szerzőnknek, mint már fennebb is megjegyeztük, pontatlan és hűtlen leírása. Mert ezen a helyen, melyet csak imént egy középső teremre és cellákra osztott, lejebb már: refectoriumot, dormitoriumot, cellulákat és magány imádság meg szemlélődés hajlékait s termeit véli, melyek azután mind ezen cellulákban foglaltattak volna! A refectorium és dormitorium azonban már legalább két terem feltételezne az oldal osztályokban levő cellákon kívül ²⁾. Pedig ezeken felül a középső osztály már csak egy terem állíthatna elő.

Semmivel sem biztosabbak azon adatok, melyeket szerzőnk a pannonhalmi, lébényi, sőt dömölki benedeki egyházak fölött levő hasonló cellákról felhoz; s nüt az idézett Eitelberger is részben röviden után mond, a nélkül nyilván hogy az egyikét vagy másikat vizsgálta vagy csak látta volna is. Pannonhalmára néz-

¹⁾ In medio visitur conclave maius, tantum nempe, quanta est navis ecclesiae. E majori hoc conclavi patent 8 introitus in minores cellas, idézett h. szavai.

²⁾ Ut omnino videantur refectorium, dormitorium, cellulae et loca orationis privatae, piarumque meditationum intra has ipsas cellulas, sub unius portae clausura contenta fuisse:

ve, hol ezen cellákat tüzetesen felemlíti, leírásunk fogja mutatni, hogy azokat nem látta, nem láthatta; mit egyébként hiteles tanúktól, mint személyes kísérettől bizonyosan tudok. A többire nézve pedig, melyeket az előbbi mellett csak mellékesen érint, saját leírásából kivethető, hogy az illető helyeken nem is volt. E tárgyra vonatkozó adatait tehát, melyek úgy sem mondanak többet vagy mást Fuxhoffer adatainál, és csupán a szakértő ítélte és tekintélye által erősültek volna, ha azokat saját vizsgálata nyomán hozza elő, itt tökéletesen mellőzhetjük, és csupán Fuxhoffer adataira szükséges vonatkoznunk.

Legjelentékenyebb ezek közül a Pannonhalmáról szóló hely. Itt e szerint ismét az egyháznak éjszaki része fölött lettek volna a szerzeteseknek cellái. Ezeket azonban szerzőnk természetesen nem tekintheti már úgy, a terjedelmes és régi pannonhalmi monostor mellett, mint a szerzetesek eredeti és szabályszerinti lakásait. Véleménye tehát felőlök oda módosúl, hogy bennök valószínűleg csak az úgy nevezett reclususok, a magányba ajtatos szemlélődésre ideiglen többi társaiktól visszavonuló szerzetesek laktak ¹⁾.

Tűzetes vizsgálatom nyomán ellenben kitént, hogy a pannonhalmi egyház felett levő és celláknak mondott épület, egyszerű folyosó csupán, mely az egyháznak alacsonyabb mellékhajója felett az által alakult, hogy ezen alacsonyabban boltozott mellékhajónak egyik oldalfalát a magasabb közép-hajó egyik oldala, másik oldalfalát pedig a mellékhajónak boltozatán felül a középső hajó magasságával egyenlőre kiépített falazata képezi. Így egy mély és hosszú négyszögű folyosó alakul az egyik mellékhajó boltozata felett. Oldalfalain hosszú keskeny ablakok vagy inkább csak falrészek nyílnak, melyek e szerint egyfelől az egyháznak középső hajójába, másfelől kifelé, az egyház melletti éjszaki térre szolgálnak, s úgy látszik, mintha eredetileg inkább csak les- vagy nyíllőrések mintsem ablakok gyanánt készültek volna. Sehol sem találunk benne közfalat, mely ezen ép oly szűk és hosszú folyosót a minő az egyház mellékhajója, kisebb osztályokra, cellákra, szobára vagy lakokra osztaná, mint azt Fuxhoffer s Eitelberger vélik; sőt ily közfalak beépítésének nyoma sem mutatkozik. Az oldalfalakon csupán az egyháznak alúlról felfutó kültánjai szöknek elő. Fölül semmi födőzet, bolt-hajtás vagy lapos fölep nem fűdi, de mint említém, a tető alá nyílik.

Rendeltetése alig lehetett más, mint hogy az éjszak felé kitett, magas közép-hajónak kiálló külső falait védje; egyiránt talán az itteni hegy-magaslaton kétszeresen erős káros éjszaki vihar, valamint talán az ellenséges megtámadás ellen is. Tudjuk hogy a monostor várszerű erődökkel volt védve; és lehet, hogy ez is

¹⁾ Monasteriologia I. 54: Cellarum vestigia etiam supra septentrionalem partem ecclesiae visuntur, quas non abs re et fundamento suspicio eorum fuisse, qui ab humano consortio segregelem vitam agere, et reclusi familiaris arctiusque Deo servire volebant. Hanc in ordine nostro vivendi rationem olim observatam fuisse, noverunt omnes, quibus de reclusis sua sponte monachis Mabillonius alique scriptores noti sunt.

védművei egyike volt, mely ezen oldalról épen úgy szolgálhatott mint védfal, vagy bástya az egyház- és zárdaépületek fűdőzéséül, valamint a várdáknál látható rejtett külső folyosóúl és lőhelyül (úgynevezett Mordgang, Mordgallerie) a védelmi őrség számára.

Tekintetbe jöhet azonban még azon hagyomány is felőle, melyet Fuxhoffer előbbi véleménye mellett Czinár közöl: hogy ezen a helyen Sz. István király olykor két-három napig is ajtatoskodott ¹⁾. Sz. István királyról ugyan itt nem igen lehet szó, mintán Czinár adatai szerint is a pannonhalmi egyház csak a XIII. század első felében épült fel mai alakjában, mit átmeneti építészeti ízlése is minden kétségen kívül helyez, és semmi különös ok sem mutat arra, hogy az egyháznak épen ezen része korábbi, netalán az eredeti épületnek maradványa volna, legkevésbé pedig ezen folyosó, mely teljesen az egyház mostani alakítása által feltételeztetik. — De azon tekintetnél fogva, hogy csakugyan az egyháznak ezen a felén állott egykor az itteni ismeretes királyi lak, palota vagy vár, könnyen föltehető volna, hogy ezen folyosó a királyi lak felől az összeköttetést képezhette az egyházzal és monostorral. És lehet hogy ezen esetben, ablak- vagy falrészei az egyházba nyilván, talán némi oratoriumúl is szolgálhatott volna. Egy szóval ezen hosszú, mély, keskeny, magasan helyezett, födetlen s mindenha nehezen hozzáférhető, most pedig, az új torony-épület s a szentély későbbi átalakításai miatt majdan hozzáférhetetlen folyosó, minden más lehetett inkább, mintsem cellák, szobák, szerzetes lakok helye. Azért még csak az sem látszik valószínűnek, hogy, mint Fuxhoffer véleményét módosítja, a Reclususoknak, a magányosan szigorúbb elzártabb életet élő szerzeteseknek, szolgált volna lakhelyül. Ezek többnyire egyes kisebb cellákban vonták meg magokat az egyház mellett, hol mások közellé általában nem voltak háborgatva, s az eledel is rendszeren csak cellájok kis ablak-nyílásán nyújtott be nekik ²⁾, mire ezen magasan helyezett, pajtyszerű, nagy és tág

¹⁾ Czinár, Fuxhoffer *Monasteriologia* II. 9. javított s bővített kiadásában: *Alae templi sinistrae fornix eubilia sustentat* (hogy itt szobák nincsenek láttuk már), *quorum angustiae et humiles fenestrae* (az említett falrészek inkább mintsem ablakok) *in muro navis ecclesiae excavae, acceptum ex ista lumen transmittunt* (láttuk hogy a másik oldalán is hasonló falnyílások vannak). *Haece S. Stephanum pietati peculiarius vacantem biduo triduoque inhabitavisse, vetus fert traditio, nec a S. Regis moribus absona. Religiosos Benedictinos tecta ecclesiarum olim incoluisse vel ecclesiae Deakiensis structura, saeculi XIII opus, clare demonstrat* Hasonlóan említették itt a dömölki egyház fölött való lakás, melyről mindjárt alább lesz szó, valamint megjegyzi a szerző, hogy a pannonhalmi egyházba szolgáló ezen kis ablakok most részben képek által vannak elfűdve.

²⁾ Lásd a Reclususokról Mabillon, és Martene adatai mellett legkimerítőbben összeállítva az adatokat Dueange *Glossarium*-ában az *Inclusus* szó alatt. Ezek sem említik a Reclususok templom-feletti lakását: sőt úgy látszik hogy lakásaik rendszeren ugyan a templomhoz voltak mint kis alházak és szobák ragasztva, de alul, földszint és a templom-épület falán kívül, az ajtó vagy a szentély mellett, hol azután kis nyílás volt, melyen át áldozhattak. Így Radernál (*Bavaria Sancta Ord. Inclusorum. Regula solitar. c. 16.*) *Inclusa, id est domus inclusi, debet esse lapidea, longitudo et latitudo in 12 pedes abeat*, (épen egy szűk cella, holott a mi folyosónk valószínűleg háromszor 12 lábnál is hosszabb), *3 fenestras, unam contra chorum* (karhely, szen-

folyosó az egyházba szolgáló szűk s hozzáférhetetlen falrésekkel bizonyára legkevesébbé lett volna alkalmas hely.

Lássuk a lébényi egyházat, mint a hol szinte hasonló cellák lettek volna az egyház boltozata felett. Fuxhoffer azonban itt sem ereszkedik a helynek leírásába, és csak röviden azt mondja, hogy ott is a magányba elvonuló szerzeteseknek külön szobái voltak ¹⁾. A lébényi egyház is hasonlóan levén alkotva mint a pannonhalmi, t. i. magasabban boltozott s kiálló középső hajóval, s alacsonyabb oldalhajókkal, melyek mindegyike tehát külön földél alatt áll, már emélfogva sem lehetett az egyháznak három hajója felett hasonló egyarányú s összefüggő háromosztályos alakítás, minőt a deákmonostori egyház egyarányú magasságú hajói felett láttunk. Lébényben is tehát, ha lett volna az egyház boltozata felett némi építmény, ez csak a pannonhalmihoz hasonlóan egy vagy más hajója felett külön állott. Csak hogy ennek jelenleg még oly kétes nyomára sem akadhatunk, minő a pannonhalmi bizonytalan rendeltetésű alakítás. Vizsgálatunk szerint itt a déli mellék-hajó fedele fölött volna csupán egy oly fal-vonal helye észrevehető a középső magasabb hajó oldalfalán, mintha talán egykori hozzá épült alkotvány nyoma volna. Miután ezen déli oldal felől érintkezett az egykori monostor is az egyházzal, lehet hogy ez is csak a pannonhalmihoz hasonló folyosó volt; de melynek itt csupán az lehetett célja, hogy az egyházat a kolostornak felső, netalán későbbi emeletes részével összefüggésbe hozza. Lehet azonban hogy ezen falvonal csupán egy előbbi, magasabb tetőzetnek vagy földélnék helyét jelöli, mely alá a mai későbbi alacsonyabban alakíttatott, s így annak a nyoma látható. De lakra vagy cellákra, melyek ezen hajó felett lettek volna, semmi sem mutat; úgy hogy itt tehát még csak hasonló folyosóféle alakítást sem találunk, jelenleg legalább nem, mint a minőt Pannonhalmán láttunk. Vajjon talán több volt-e még ebből látható Fuxhoffer idejében? Kétkem. Szerzőnk általános felemlítése, a nélkül hogy a tárgy leírásába ereszkednék, arra mutat, hogy inkább csak hírét hallá, mintsem hogy tüzetesen vizsgálta volna e helyet.

Föltűnőbb a dömölki benedeki apátságának egyházáról Fuxhoffer azon már

tély), per quam corpus Christi accipiat, alteram in opposito, per quam victum recipiat, tertiam unde lucem habeat, quae semper debet esse clausa vitro vel cornu. — A vita Rayneri solitarii I. mondja: clausus est in clusorio juxta ostium majoris ecclesiae. Annyi tehát kilátszik, hogy igen is az egyház körül voltak ezek a cellák, de nem annak boltozata felett. Képzeltük csak, hogy lehetett volna a pannonhalmi egyházba beszolgáló folyosónak ezen 4—5 ölnyi magasságban levő ablakain át őket áldoztatni, vagy másfelől, a még egyszer tán oly magas oldalon, az eledelet beadni, mely csak a legszűkebb adagokban lett volna befogadható, miután a nyílásokon át alig fér be a kéz.

¹⁾ Fuxhoffer: *Monasteriologia* I. 184. visuntur super ea (t. i. abbat. ecclesia in Lébény) adhuc conclavia quaedam Benedicutorum, qui olim nescio amorene sacrae solitudinis an privatae pietatis ergo passim super ecclesiis suis cellulas quaspiam habere solebant. Czinár kiadásában (I. 252.) e hely is lényegesen hasonlóan hangzik. Hogy Eitelberger is csak ezeket utánozmondja, fenebb látnak. Essenwein egyébként, ki az egyházat tüzetesen és megfelelő szakismerettel tárgyalta, (Mittheilungen II. 7.) egy szóval sem említi.

előbb röviden említett adata, hogy ott is a templom boltozata felett lakott 1739. körül, legalább ideiglenesen és szükségből, néhány évig egy-két szerzetes, midőn visszafoglalván birtokukat és egyházukat, a romba dőlt régi zárdát nem voltak képesek fölépíteni ¹⁾. Ezen esetről Fuxhoffer, mint majd egykorú, nem csak bizonyos tudomással bírhatott, miután a helyben is lakott, s az illető szerzeteseket is még ismerhette, vagy hogy csak azokkal szóltatott, kik azokat a templom-feletti lakásuk alkalmával még ismerték, de e tény maig is a szerzetben az egykorú történetek nyomán ismeretes.

Itt azonban legelől az jöhetne kérdésbe, vajjon midőn 1730—1739-ig a szerzetesek csupán szükségből vonták magokat a templom boltozata felett levő lakásba, akkor építkeztek-e ott ezen célra, vagy pedig már kész lakásokat, szobákat találtak a templom felett? vagy ha szobákat nem, legalább szinte talán oly alakítást minő a deákmonostori vagy a pannonhalmai egyház felett levő? melyet azután könnyen lehetett volna cellákká, padlásszobákká alkalmazniok.

Az előbbi eset ugyanis, — hogy t. i. 1730-ban szükségből újonnan építettek volna magoknak lakokat az egyház ívezete felett — aligha valószínű. Mert valamely egyháznak boltozata felett való építkezés jóval alkalmatlanabb, költségesebb és terhesebb lehetne, mint más, szükség esetére szolgáló kis lak építése. S e szerint, ha fel nem tesszük, hogy néhány szerzetes a múlt században ott a puszta padláson lakott, a mint hogy föl nem tehetjük Fuxhoffer szerint, ki ott világosan szobákat említ (*conclavia monachorum*), csakugyan legvalószínűbbnek látszik felténnünk, hogy ott némi, talán a deákihoz hasonló régibb alakításnak kellett léteznie, melyet lakul alkalmaztak. De arról, hogy milyenek voltak ezen akár előbbi akár később a mondott időben épült lakok, falazatuk elrendezéséről s kinézéséről általában jelenleg semmi bizonyost sem mondhatunk. Mert a Fuxhoffer szerint már 1778 után elhagyott régi egyház ²⁾, jelenleg pajtává átalakítva, boltozattal már nem bír; ez valószínűleg leroskadt, s a falak most pajtaszerűleg nyitva állnak a földel alatt. A boltozat feletti lakoknak vagy alakításnak nyomát tehát itt hasztalan keressük.

Ezen dömlői adat azonban már általában azon gyanút képes gerjeszteni, mintha épen a dömlői néhány szerzetesnek egyházuk padlásán való ezen ideiglenes elhelyezkedése bizonyos régibb épület-részekben, ébresztette volna fel a vé-

¹⁾ Fuxhoffer, Mon. I. 155: Visuntur adhuc supra fornicem (t. i. ecclesiae) conclavia monachorum, qui cum vastum monasterium restaurare non possent, abalienatis fere omnibus bonis, usque ad annum 1739. eadem incoluerunt duo tresve religiosi cum abbate loci. Ezen adat változatlanul jó elő Czinárnál is (I. 174.), de előbb (I. 9. lap) felhozza már határozottabban megjelölve az ezen esemény idejét, s ama szerzetesek nevét: Dömlőkini quoque patres Benedictinos: Anselmum Maracsói, Bonifacium Lancsics, et Emericum Mákóczy, circa annum 1730. adeoque recente satis aere, priusquam abbas eius loci monasterium extruxisset, antiquae ecclesiae tectum incoluisse.

²⁾ Monasteriologia I. 155.

leményt a felől, hogy a szerzet monostorainak néhány egyháza felett létező ismeretlen rendeltetésű épület-maradványok a szerzeteseknek hasonló egykori lakai voltak, mint azok, minőkben akkorában a dömölkiek megvonták magokat. Ezen gyanítás erősbülhet az által, hogy Bél, ki, mint láttuk, első említi hírből vagy halásból Deákinál ezen véleményt a szerzetesek templom-fölötti egykori lakáról, midőn munkája II. kötetét 1736-ban kiadta, épen egykorú volt ama dömölki eseménynyel, mely az előbb idézett adatok szerint 1730-ban vette kezdetét. S ez adhatott azután Fuxhoffernek is bővebb alkalmat tovább kifejtett véleménye indokolására.

Ezzel már az adatok bírálati vizsgálata teljesen ki volna ugyan merítve, de az által, mint látjuk, még a deákmonostori egyház felett levő építmény rendeltése távolról sincs megfejtve.

Elmondom előbb felőle közben keletkezett egyik véleményemet, hogy azután a tárgyat annál biztosabban, és mint hiszem, véglegesen meghatározom.

Eleve meglevén az előre bocsátott vizsgálat nyomán győződve, hogy az egyház boltozata felett sajátlagi cellákról és lakásról szó nem lehet, midőn ezen egyházat első ízben a műemlékek fenntartására felügyelő központi-bizottmány meghagyásából vizsgáltam, rögtön azon véleményre jöttem, hogy a padlásan, a boltozat alatt kiálló falak egyszerűen a templom boltozatának későbbi átalakítása által jutottak a jelenlegi helyzetbe.

A dolog mintegy szembevetendő volt. Emlékezzünk csak vissza arra, mit az egyház leírásában a csarnok-egyházakról tárgyaltunk. Mondottuk, hogy a román ízlésű hármashajós egyházaknál, a középső hajó rendesen jóval magasabb, sőt majd még egyszer oly magas, mint a mellékhajók; hogy ezen magasabb s a mellékhajók felett kiálló oldal-falaiba helyezett ablakokon át kapja a világosságot; és hogy mind a három hajó e szerint azután külön födél alatt állott. Ilyen volt pedig hazánknak is majd valamennyi eddig ismeretes román egyháza. Mondtuk ellenben, hogy a csarnok-egyházak azok, melyeknek mind a három hajója egyforma magasságú s egy arányban van beboltozva, és hogy ilyen jelenleg a deákmonostori egyház is, mint egyetlen kivétel hazánkban. Képzeljük már most, hogy egyházunk is eredetileg nem így, de egy magasabb középhajóval s alacsonyabb mellékhajókkal épült. Bedőlván azonban eredeti boltozata, vagy beroskadván föle, később midőn javítatott mind a három hajó egyarányban átíveztetett, úgy, mint az jelenleg látható, hogy t. i. valamennyi hajó magassága ugyanaz; nem lévén e szerint már szüksége a középső hajónak külön-födélre, mind a három hajó egy födél alá helyzetetett. Kérjük már most, hová lett a középső hajónak előbbi magasabb fala, mely a két mellékhajón fölfel kiállott, ha ez le nem döntetett, a mi az épületre nézve homlokcsúcsai és a toronyépület végett veszélyes lehetett volna? Nyilván a boltozat fölé, s az által a padlásra, a födél alá jutott. Íme ez volna tehát azon két közfál, mely három osztályra osztja most a padlásan a boltozat fe-

lett levő tért. Ezen falak tehát esupán a középső magasabb hajó oldalfalai lettek volna ?!

E szerint már azon ajtó- vagy ablakféle nyílások is (Lásd a IV. Táblát), esupán a középső hajó kiálló magasabb oldalfalaiba alkalmazott egykori ablakok nyílásai volnának. Fuxhoffernek azon észrevétele is, hogy, a most már hiányzó, faragott kő ablakkereteken nem voltak láthatók a pántok és sarkak helyei, ez által könnyen megmagyarázható volna; miután a régi kis ablakok rendesen nem voltak nyíló és zárható ablakfelekre készítve, de az akkor drága üveg a kőbe s ölomba bealkalmaztatott. Azon fülkék is, a kivájt falhajlékok, az ablakok közt hasonlóan a román idomnak úgy szólván benső rendszeréből kimagyarázhatók. E szerint ugyanis részint arra voltak intézve, hogy alkalmazásuk által a rideg egyhangú faltömegeket és tereket tagozzák, beljők azután faragott szobrok vagy falfestmények alkalmaztatván élénkítésül; részint hogy a falak tömeges súlyát az oszlopok s ívek felett az ablak-nyílásokkal együtt kevésbé megkönnyebbsíték.

Ezen kiálló közfalakon nem lehet ugyan észrevenni, hogy valaha átboltozva lettek volna. De ez sem szülhet nehézséget, sőt inkább megfejté feltevésünket. Ismeretes, hogy az egyszerűbb alakítású román basilikák középső hajója még a késő román korban is úgy, mint előbb rendesen: boltozatlan maradt, s egyszerű lapos föléppel, deszka padlattal záródott. Hazánkban a kora román ízlésre e nemben példa a pécsi székes-egyház, a késő románra az erdélyi harinai templom. A mellék alacsonyabb és szűkebb hajók azonban már rendesen boltozva voltak. Meglehet, hogy itt is úgy volt. Talán elégett az egyház födele és vele a középső hajó fölépve is, vagy hogy csak bedőlt sat. egy szóval új szilárdabb alakítására volt szükség; s emelől fogva átfévetett egyarányban a többi hajóval, ez előbbi födözetnél jóval alább. S így jutott fölső fala ablakostúl a padlásra ?

Ez volna tehát a templom boltozata felett levő építménynek oka s eredete ? Első tekintetre kétségtelenül tetszős magyarázat; mert általa mellékesen még más nehézségek is megfejtve volnának. Így, ha egyházunk boltozata újabb, későbbi XVI—XVII. századi átalakítás, meg volna fejtve azon némileg építészeti-történeti anachronismusként látszó tünemény, hogy egyházunkban a XIII. századból, a kereszt- s leveder-ívet ezen kifejtett korából kivételesen donga-ívetet találunk. Hasonlóan látnók, hogy azon kivételes eset is, mely szerint román ízlésű egyházaink közt maga egyedül csarnokeyház, nem az eredeti tervezet, de csak a későbbi esetlen átalakítás műve.

Ezen tehát nem csak tetszősnek, de sok tekintetben kielégítőnek látszó magyarázatomat, melyet akkor hivatalos jelentésemben bővebben kifejtettem ¹⁾, a szakértők is elfogadták; s Eitelberger tanár is, ki, mint láttuk, nem saját vizsgá-

¹⁾ Mittheilungen d. k. k. Centralcomission f. Erforsch. u. Erhalt. d. Baudenkmale. III. 268. lap.

lata, de Fuxhoffer adatai nyomán itt cellákat említ, magán nyilatkozata szerint magyarázatomban megnyugodott.

Meg nem nyugodhattam azonban én ezen véleményemben sem; ha bár ideiglenesen a legvalószínűbbnek tartottam. Annál kevesebbé elégíthetett pedig ki, mert nem csak hogy azon első alkalommal csupán futtában s az elkerülhetetlenül szükséges építész felvételek nélkül kellett vizsgálatával beelégednem; de azért is, mert némely mellékes ugyan, de mégis döntőnek látszó körülmények sehogy sem voltak megegyeztethetők az előbb adott megfejtéssel; eltekintve attól, hogy ezáltal a monostori kettős-egyházak felől való magyarázat is, valamint a nem épen minden igény nélküli hagyomány a templom-feletti szerzetes lakról, egészen, de talán kevesebbé jogosan visszautasított volna.

Ha ezen véleményemet tehát itt ismét előhozom, inkább azért teszem, hogy ezen fontos tárgyban egyrészt az elfogulatlan bírálatot felhívjam, és másrészt biztosítsam a műértőt, hogy a tárgy iránt ezen tekintetben is tájékozva s gondos figyelemmel voltam.

Alapos és kimerítő építészeti felvétel és vizsgálat után kitént ugyanis, hogy több okok határozottan az előbbi feltevés ellen szólnak. A technikailag is gyakorlott műépítésznek, kinek felvétele szerint készültek az ide mellékelt rajzok, mindjárt felvétele nyomán határozott ítélte oda nyilatkozott, hogy általában már építész constructivus okok ellenzik e feltevést, s minden arra mutat, hogy a boltozat feltett levő alakítás bár mily ismeretlen czélra, de már is eredetileg a többivel egyszerre tervezve volt. Mert misem istápolhatja azon feltevést, hogy a mai boltozat későbbi alakítás volna; ellenkezőleg, eredetileg s mind a három hajón egyszerre alakítottnak mutatkozik. — Erősíti ezt a padláson levő oltárhajlékok boltozata is, melyeken tehát e felső boltozatnak nyilván bizonyos czélra kellett készülni. Mert ha feltesszük is, hogy a középső apsisnak második átboltozása lejjebb akkor keletkezett, midőn a hajó is lejjebb később átboltoztatott: de a mellék-hajók apsisának felső második átboltozása, s általában a padlásra fölerő magaslata mindenesetre feleslegesnek mutatkozik, ha ott fen is nem czéloztatott volna bizonyos alakítás. Sőt feltéve azt is, hogy az egyházhajók új átboltozásánál a mellék-apsisok is egyarányban lejjebb átboltoztattak, s régiebb előbbi magasabb boltozatuk a padlásra került, az alig lehet, ha tekintjük a padláson látható két negyedkúp-boltozatot, hogy ily rendkívüli alakban lehettek volna az alsó egyházban az apsisok valaha boltozva. Felső boltozatuk nyilván mutatja azon rendeltetésüket, melyet már az előbbi részben magyaráztam, hogy némileg mint a felső közfalak tűn- vagy szökívei szolgáljanak. Sőt ha ezen féldonga- vagy negyedkúpnyi-boltozatot vizsgáljuk, úgy mutatkozik, mintha a megfelelő felső mellék-osztályok egész hosszában is hasonló boltozattal lettek volna fűdve. Az újabb harántosabb tető megkívánta, úgy látszik, hogy ezen másképp is talán gyenge és roskadozó boltozat lerontassék, míg az apsisokon, melyek külön esücsös tetővel bírnak,

megmaradhatott. Hogy ezen mellékhajók külfala fölül mindenesetre átalakíttatott, mutatja az is, hogy közvetlen a földel gerendázata alatt, mintegy lábnyi magasságban új falakat vehető észre. A középső osztálynak ellenben itt úgy látszik csak fa padlása, lapos deszka- vagy gerendafölepe volt. Erre mutat nem csak azon körülmény, hogy a boltozás nyoma sehol sem látszik; de az is, hogy még egy helyütt elől, hol t. i. a fal eredeti magasságában megmaradt, rajta kevésbé kiálló előszőkő falazat vehető észre, mely kétségtelenül a fa fölepe gerendáinak vagy deszkázatának viselésére szolgált.

Továbbá az egyháznak építészeti felvételéből kitűnt az is — valamint hossza átmetszetének rajza (IV. Tábla) mutatja, hogy a felső közfalak ablak féle nyílásai és fülkéi korán sincsenek úgy elrendezve, mint azt az arány s építészeti okok kívánják vala, ha felveszszük hogy ezen falak az alsó templom középső magasabb hajója oldalfalait képezték. E szerint ugyanis az ablakféle nyílásoknak az alsó ívnyílások fölé kellett volna rendszeresen jutni, az arány végett, s hogy itt a gyengébb ív felett a faltömeget kevésbé könnyítsék. Míg a fülkék azután a tömörebb táмок fölé esnének. De látjuk, hogy ennek itt csak részben van helye, és részben a fülkék ép úgy az ívnyílások fölött alkalmazvák, mint az ablakok a táмок felett. Mi nyilván azt tanusíthatná, hogy a felső és alsó épület nem volt egyhúzamos egészenk tervezve, de már eredetileg külön osztályokra volt szánva. Másképp sehogys volna okadatollató ezen szabálytalan, rendszerellenes s aránytalan elrendezés. Fel kell azért tennünk, hogy a felső osztálynak különös rendeltetése vezérelte az építéssz ezen szabálytalan elrendezésben.

Majdnem fontosabb érvényűek azonban a constructivus s általános okoknál fogva, némely csekélyebb mellék-körülmények annak bebizonyítására, hogy a boltozat felett levő építmény valóban eredetileg saját külön célra készült. Meglepő példálul mindjárt az, hogy ezen padlás talaja a boltozat felett akkép ki van egyengetve mint bármily más lakásra, vagy járás-kelésre szánt lakhelyen lenni szokott. Bejárhatjuk száz meg száz boltozott egyháznak padlását, s mindenütt kiálló boltozat-kúpokat fogunk csak találni; sehol sincs egy is egyarányú talajjá kiegyengetve; a minthogy ily fáradságos és költséges munka természetesen teljesen fölösleges is volna oly helyütt, melyet sem lakásul sem járás-kelésül nem használunk. Íme ezen felső térnek már tehát ennélfogva is valami külön használatra kellett szánva lennie, mint a hol emberek csakugyan laktak vagy legalább fel s alá jártak és keltek.

De, mint gyakran történni szokott, úgy itt is, majd a legesekélyebb alig észrevehető tárgy árulja el nagyrészt építményünk célját. A középső felső apsisnak déli oldalfalában, mintegy közepe felé látható egy parányi falfülke, melyet egyházunk hossza átmetszetének rajzában is megjelelve találunk (IV. Tábla). Ezen fülke sokkal kisebb, szűkebb és magasabban is áll a többi fülkéknél. Alakítása is eltérő; mert míg amazok félkörűleg vannak kivájva, s fölül is félkörívvvel záród-

nak: addig ez egyenes szögletben mélyed a falba és föltúl csúesszögben végződik. Amazokhoz képest tehát inkább falüreget mintsem fülkét képez. Ezen falüreg pedig itt semmi más nem, mint a középkori, de sőt olykor az újabb egyházakban is látható azon közönséges kis falmélyedés, mely az oltárok mellett arra szolgál, hogy benne az áldozatra szükséges edények elhelyeztessenek. Tehát a szűkebb helyeken, egyszerűbb oltároknál, az úgynevezett credentiát pótló repositorium, mely olykor piscinául is szolgál. Azaz, ha közepén kis lyukat találunk bemélyedéssel, akkor arra is van rendelve, hogy a kéz-mosásnál vagy másképp clöntött, szükség esetén a kehelyből kiöntött folyadék beléje öntessék. Olykor ily falüreg az oltárok mellett tágasabban is, és díszesebben alakítvák, mint a szentség s a szent olajok rejtékhelyei, úgynevezett pastorofoiumok, szentségházak, szent olaj repositoriumok; de az előbbi esetben később rendszeren az ellenkező vagyis az éjszakai evangéliumi oldalfalban jönnek elő.¹⁾

De az oltárok mellett levő hasonló falüregek közül, kétségen kívül minden oltár mellett legszükségesebb volt azon credentiát pótló hajlék, hová az áldozatnál szükséges sz. edények helyeztetek. A credentia nevű, erre sajátlag rendelt állványra vagy asztalkára szűk volt többnyire az ily keskeny oltárhajlékokban a hely. Liturgiai okok és symbolikus nézetek pedig tiltották, hogy ily bevágások vagy üregek magában az oltárasztalban alkalmaztassanak, mint jelenleg olykor szabálytalanul történni szokott²⁾. E helyett tehát rendszeren a mellék oldalfalba voltak bevájva.

Kérdem már most, mit keresne itt a padláson az oltárhajlékban, azon a helyen merre éppen az oltárasztal oldala áll, egy ily fülke? Vagy mi célja lehetett volna ily hozzáférhetetlen magasságban, (feltéve t. i. hogy ezen felső rész is az alsó egyházhoz tartozott és csak később boltoztatott lejjebb át), — ha hogy itt fönk is nem lett volna külön egyház s az apsisban külön oltár? Mert míg a többi fülke rendeltetése, mint láttuk, könnyen megfejtethető volna amúgy is: emennek sajátságos és csupán csak az oltárhoz repositoriumnul illő alakítását, semmi más sem volna képes megmagyarázni.

De igen is jól megmagyarázza azt, mint oltár-melletti repositoriumot, azon még nevezetesebb körülmény, hogy ugyanitt a felső főapsisnak közép falán régi,

¹⁾ Lásd: Magyar Műemlékek I. 81. 146. hol e nemű több repositoriumok sajátosságabb alakítására utaltam Csallóköz gót egyházaiban. Legnevezetesebb román repositoriunk és sajátlag piscinánk a pannonhalmi katakomba falfülkéje, melyről legközelebb Pannonhalmi leírásában szölok. Ily credentiát pótló falfülkéket találunk az oltárok mellett Lébényben is az apsisokban. L. Mittheil. II. 38. Essenwein leírásában.

²⁾ Gavantus: Thesaurus sacrorum rituum (edit. Aug. Vind. 1763. I. 127.): Altare nullum foramen habeat (ex actis eccles. Mediolan.) ad designandum plenitudinem et integritatem Christi (S. Thom. 3. par. qu. 8. art. 5.). Vacuum enim erat Hebraeorum altare sine Christo. A Gavantusnál előbb idézett Acta ecclesiae Mediolanensis szerint (Lásd d. Caroli Bor. instructionum Fabricae ecclesiast. Paris és Arras. 1855. 50. lap.): Altaria debebunt ita undique exstrui, ut fenestella foramenve nulla ex parte in ipsis relinquatur, ubi quidquam asservari recondi possit. Lásd Van Drival ezen kiadása 40-dik jegyzetét is.

s mint hallani fogjuk, az egyháznak keletkeztével egykorú falfestmények töredékei láthatók, még pedig oly alakban s oly helyzetben, hogy már elrendezésökből is világosan kitűnik, miszerint az előttök s a falfülkéhez oldalvást álló oltár felett voltak alkalmazva.

Ezen mellék-körülmények tehát, nem kevésbbé, mint a technikai constructivus építési okok, meggyőzhetnek az előbbi vélemény ellenében arról, hogy itt az egyház boltozata felett csakugyan eredeti alkotású külön építménnyel van dolgunk. Sőt ezen építmény egyik osztályában, t. i. a középsőben, főnlévő nyomok mutatják, hogy itt oltár is volt, s e szerint tehát csakugyan valószínű, hanem kétségtelen, hogy itt főn is egyház volt; vagyis, hogy a deákmonostori basilika valóban oly kettős egyház volt, a minőnek már eleve véleményeztük, azzal magyarázván felső alakítását, hogy ily kettős egyházak állítólag olykor léteztek a monostorok mellett, alsó osztályuk a hívek, a felső pedig a szerzetesek külön isteni-tiszteletére szolgálván.

Csak hogy ez által, mint már előbb is figyelmeztettem, itt még minden nehézség nem szűnt meg. Ha nem lehet is többé azon kételkednünk, hogy ezen középső osztály csakugyan a szerzetesek magány-egyháza, sajátlagi oratoriuma volt, hol magány ajtatosságukat, a zsolosmát, s isteni-tiszteletet különválva a hívek közönségétől végzik: kérdjük, mire volt elválasztva ezen középső tér a mellék-osztályoktól? Minek voltak itt főn ezen közfalak, holott sokkal egyszerűbben lehetett volna az alsó egyház felett levő ezen egész felső tért is ezen célra az alsó egyházhoz hasonlóan alkalmazni; mi által a súlyos és költséges közfalak elmaradhattak volna. Jele tehát, hogy itt fen külön három osztály czéloztatott. De mire való volt tehát ezen két mellékosztály? Mire valók voltak ezen ajtó- vagy ablak-féle számos nyílások, melyek a középső osztályból a mellék-osztályokba szolgáltak? Talán ezek mégis a szerzetesek lakai voltak? Íme, a látott hagyományos adatoknak — melyeket úgy sem lehet egykönnyen egészen mellőznünk, — jogosultsága ez által ismét az előtérbe lép. De felvesszük-e azért, hogy itt csakugyan úgy, mint Fuxhoffer a hagyományt e felől véleményezi: cellák, refectorium, dormitorium s oratorium volt? Már ez megint jóval több volna, mint a mi ide férne vagy ide illenék.

Mert legelől is cellákról, egyes magány szobák értelmében, mint szerzőnk vélte, sajátlag itt szó nem lehet. Láttuk hogy nemcsak semmi nyoma a közfalaknak ezen mellék-osztályokban, melyek nélkül pedig itt cellák nem képzelhetők; de tudjuk már azt is, hogy a középkori kolostorokban cellák, azaz a szerzetesek számára szolgáló külön magány szobák, e szóinak t. i. mai értelmében, épen nem, vagy csak kivételesen egyes esetekben léteztek, mint a főnökök, vagy reclususok számára. A XIII. században a rendeletek egyenesen meghagyják, hogy az apáton s a perjelen kívül kinek se legyen külön szobája; de hogy a többi szerzetesek éj-

jel csak úgy mint nappal az erre szánt külön teremekben együtt tartózkodjanak ¹⁾).

Tehát ily közös laktermekül szolgáltak talán ezen mellék-osztályok a deák-monostori egyház fölött is? Ez ugyan már hamarabb föltehető volna, miután csak kellett valami céljuknak lenni, s a hagyomány is egyenesen ottani szerzetesi lakásokról szól; de amúgy megszorítás nélkül mégis ezt sem lehetne állítani, hogy, mint Fuxhoffer mondja: ott a cellák, refectorium, dormitorium s az ajtatos szemlélődés helyei egy zár alatt léteztek volna. Mert valamint cellák, mint láttuk, esakugyan nem lehettek: úgy alig hihető, hogy a refectorium is az egyház felett lett volna. A monostori épületek előbbi rövid vázlatában érintők már, hogy a refectorium közönségesen a konyha mellett állott; a mi magában a mily czélszerű és természetes volt, ép oly czélszerűtlen leendett, ha a távolabb levő konyhából, melynek általában, mint szinte már előbb említve volt, legtávolabb kellett állania az egyháztól, föl az egyház fölé kellett rendesen az étkeket hordani. Volt legyen ezen étkezés akkor, mint szinte tudjuk, bármily egyszerű és frugalis, még is itteni elköltése mindenesetre nem kis fáradsággal, idő- és hely-pazarlással járt volna. Pedig ezek megkímélésében szerzeteseink mindig a takarékosság példányai voltak. Eltekintve azonban általában attól, hogy itt étkezniök alkalmatlan leendett, nem kevesebbé illetlen is lett volna talán; s e tekintetben még kevesebbé gondolható, hogy konyhájok is templom-feletti étteremük mellett volt.

Maradna tehát, hogy ha itt éttermök és celláik nem voltak, úgy legalább hálótermek, dormitoriumaik, és más lakó vagy dolgozó szobáik voltak?

Hogy erre nézve a kérdést véglegesen — mint hiszem — elhatározzuk, emlékeztetnem kell röviden ismételve arra, mit a középkori zárda-épületek neveiről, és elrendezéséről mondtam.

Láttuk e szerint, hogy minden rendes kolostornak lényeges részei néhány elkerülhetetlenül szükséges lakból vagy tereméből állottak. Ilyenek voltak az *egyház* vagy előbb csak *imaterem*, s ismét később is a nyílt egyház mellett, a külön *imaterem*, *oratorium*. Azután az előbbivel gyakran azonos *káptalan ház*, (*capitulum*, *curia*, *beleuterion*, *domus conventus*), hol nem csak a tanácskozásokra, de a szent leczkére is, inára, bizonyos szertartásokra és szent elmélkedésre vagyis *meditatio*ra összegyűltek. A *hálóterem* (*dormitorium*); az *étterem* (*refectorium*) az *konyhával* (*coquina*) és *eleségtárakkal* (*grania*). A nappali *dolgozó*, és télen át *fűlő szobák* (eszerint *stuba*, *officina*, *camera*, a fűlő terem *caminata*, *domus calefactoria* ²⁾). Ezekhez

¹⁾ Lásd még alább idézve ezen rendeleteket, és Feil: Heiligenkreuz Mittelalt. Kunst-denkmale I. 12.

²⁾ Így *domus calefactoria*-nak mondatik a s. galli kolostor régi tervrajzán l. f. idézve, hol ezen fűlő nagy lakterem felett volt a *dormitorium*. Ellenben hazánk monostoraiban az okiratok szerint *stuba calefactoria* lett volna neve, így az 1082-diki okiratban (Cod. Dipl. I. 454.): *calefactores stubae*; s a pécsváradi monostor szolgálai közt nevezetnek: *balneorum*

csatlakoztak a nagyobb zárdákban a külön *apátlak* (domus vagy cella abbatis), a *kórház* (domus infirmantium vagy infirmaria, ha külsők s idegenek számára is külön kórház volt: hospitale). *Fürdő* (balneum, stuba). A *könyv- és levéltár* (domus librorum vagy pyrgiscos és domus chartarum) e mellett az *írószoba* (stuba scriptoria). Az *iskola* (schola és külön novitiatus, újonczok terme). A *vendéglak* (domus hospitum). A *fogadó terem* s olykor díszvendéghely is (parlatorium és solarium, honnét a saal és salon ¹⁾. Ezek közül a főbb osztályok, mint láttuk, folyosók, csarnokok (porticus), különösen a fő kereszt-folyosó által többé vagy kevésbé szorosabb összeköttetésbe léptek ²⁾.

Önkényű értetődik már, hogy a nagyobb rendesen szervezett apátságok sokkal terjedelmesebben és rendszeresebben építkeztek, mintsem a kisebb fiókmonostorok, a mezei perjelségek, az úgynevezett cellák és grangiak vagy szerzetesi majorságok, hol csupán néhány szerzetes lakott, és főleg a mezei munkával és gazdasággal foglalkozott az anyakolostor számára. Az ily helyeken sajátlag a gazdasági épületekből állott az udvar lényeges része. A szerzetesi lakok csupán csak a legszükségesebb termekre szorítkoztak. Ezek azután itt is rendesen az egyháznak közvetlen közelében állottak; míg ama gazdasági épületek a terjedelmes udvar nagyobb részét elfoglalták. ³⁾

Deákmonostor, mint láttuk, íme épen ily cella, grangia, szerzetes-majorság és gazdasági perjelség volt; kétségtelenül tehát a gazdasági udvar és épületek mellett csak a legszükségesebb szerzetesi lakokkal volt ellátva. Minél fogva már gyanítható, hogy sajátlag külön kolostori udvara nem is volt, hanem a szerzetesek a gazdasági udvarban laktak is, hogy ott voltak legalább dolgozó szobáik

servituti deputati, quos a stuba stubanos nominare possumus (Cod. Dipl. I. 297.): nyilván a fülő szobától, miután a fürdő is fült.

¹⁾ Ilyen nyilván a dömösi monostor vagy a királyi lak terme, mely I. Béla királyra szakadt: in Demes — corrueute solio confractus (Chron. Budense 121.). Lásd: Dueange-Hentschel Glossar. (VI. 281.), magasabban fekvő nagyobb terem; németben is eleinte a kisebb: Söller. Hogy a kolostorokban is ez volt a neve, lásd Caumont i. h. 25. lap.

²⁾ Lásd erre Caumont és Feil-nak már előbb idézett helyeit, valamint még lejjebb egy tárgyaknál felhozandó Chronicon Fontanellense adatait, hol ezen lak elnevezések többnyire előjönnek.

³⁾ Közlöm erre nézve egész terjedelmében s eredetiben Caumont leírását, mely a legszemléltetőbben állítja elő a középkori szerzetes majorságok alakját (Ab. Archéol. Architect. Civil. au moyen âge. Construet. monastiques 63. lap): On conçoit que, suivant leur importance, les établissemens monastiques ont offert une développement plus ou moins considérable. Les riches abbayes représentaient un village tout entier, une bourgade; les petits prieurés ressembloient à une ferme. Les prieurés ruraux, qui n'étaient occupés que par trois ou quatre moines, n'avaient souvent qu'une seule cour et pas de cloître. La maison des religieux se trouvait près de l'église; les autres constructions étaient disposées autour de la cour. La grange aux dîmes était ordinairement la plus importante de ces constructions. Toutes ces maisons formaient une enceinte autour de la cour et, comme dans les abbayes, on y entrait par deux portes, l'une pour les charrettes, l'autre pour les piétons. Ainsi, que l'on détache de l'exploitation rurale, qu'on y annexe une église et l'on aura l'image d'un prieuré rural. — Erre leírja és rajzokban előállítja a román és gót idomban épült nagyszertű s valódi művészi alakítású magtárait.

melyekben tartózkodtak, s hogy azután talán egyéb legszükségesebb zárdai terméskertü lakaik és termeik lehettek volna az egyház felett.

Lássuk már most melyek az elkerülhetetlenül legszükségesebb zárdai lakok, és vizsgáljuk mennyire volna alkalmazható az egyik vagy a másik az egyház fölött levő építmény-részekre.

Legelől is a dormitorium jöhet tekintetbe. Mert ez annyira lényeges sőt szükséges volt, hogy például a szinte sz. benedeki szabályt követő zircziek egyik káptalani határozata szerint, tilos volt a szerzeteseknek valamely monostorba beköltözni, mielőtt a dormitorium elkészült volna ¹⁾.

Ily hálólhelyül pedig már sz. Benedek szabálya valamint minden szerzetesnek külön ágyat, úgy mindnyájoknak közös termet rendelt. Csak ha egyben el nem fértek volna, foglalhattak el még egy másik termet is, tízen- vagy húszan-ként beosztva s külön előljáró felügyelete alatt ²⁾. E szerint a benedeki szabályt követő valamennyi szerzetben — kivéve a cellákban lakó kamalduliakat — közös nagyobb termekben háltak a szerzetesek apátjokkal vagy perjelökkel együtt; ezeknek ágya rendszeren a közép helyet foglalta el; és csak később engedtetett meg, például a zirczieknel, hogy az apát vagy perjel a közös teremben alakított külön cellában háljon; de ezen esetben sem volt szabad celláját ajtóval vagy kilincsesel elzární ³⁾. A szerzetesekkel háltak az érkező egyházi vendégek is, az idegen szerzetesek, átutazó papok, püspökök ⁴⁾. A hálóterem éjen át ki volt világítva. Ha a zárda szegény volt, használhatta az egyház-mécesest is, az úgynevezett öröklámpát ⁵⁾. A hálóteremben gyakran kápolnájok is volt, vagyis oltár-hajlékuk, hol a felállított oltár előtt esteli és éji imájokat végezhatték ⁶⁾.

Vajjon illenék-e már most ily szerzetes hálóterem az egyházunk boltozata felett levő mellékosztályokba? Valóban ha ezen építmény csakugyan szerzetes lakul is szolgált, mi sem illenék jobban ezen keskeny, hosszú és mindenha sötét mellékosztályokba, mint hasonló hálóterem. Ilyen hosszú, keskeny, sötét, alacsony folyosó-alakkal bírnak többnyire a monostorok azon régi, gyakran kéthajósán, s oszlopokkal közben, alakított hálótermei, melyek még fennmaradtak, mint például a Bécs melletti sz. keresztí zircziek monostorának régebbi dormitoriuma ⁷⁾. Majd hihetetlennek látszik ha szemléljük, hogy ezen alacsony sötét helyen valaha emberek lakhattak volna.

¹⁾ Lásd Statuta an. 1234. c. 19. Henriquez: Regula, constitutiones et privilegia. és Martene et Durand, Thesaurus anecdotorum 1242—1646.

²⁾ Regula S. P. Benedicti c. 26.

³⁾ Henriquez: Regula, constit. etc. 1001.

⁴⁾ Martene Commentarius 801.

⁵⁾ Martene Comment. 354.

⁶⁾ Martene com. 870.

⁷⁾ Lásd rajzát: Heider, Mitteltalt. Kunstdenkmale. I. 51.

Képzeliük már most, hogy egyházunk boltozata felett levő ezen szűk mellék-osztályok ép úgy féldongaívezettel voltak boltozva, mint ezt azon apsisok boltozata mutatja, melyekkel végződnek, és hogy boltozatuk ezeknek csupán folytatása volt; alig lehet elgondolnunk, hogy ezen sötét, keskeny s alacsony osztályok másra szolgálhattak volna mint hasonló hálótermekül, melyeket a szerzetesek, mint tudjuk, csupán az éjnek rövid nyugalmi óráiban használtak, midőn lámpafénnyel kivilágítva voltak. Másképp nappal úgy látszik csupán a középső osztályból, a látott ablak- vagy inkább ajtóféle nyílásokon hatott be némi kis világosság; ha csak a külső oldalfalakon is nem voltak ablakoeszkákkal ellátva, melyeknek most természetesen semmi nyoma, miután, mint mondók, a falazat ezen része az új tető miatt leszedetett, s mintegy lábnyi magasságban újra rakatott.

Hálóterem tehát e hely lehetne, sőt még alkalmasnak is látszik erre, nem csak hosszas alakításánál fogva, mely az oldalfalaknál az ágyak elhelyezésére legtöbb helyet hagy, de a hálóteremre nézve megkívánt szerzetesi szabályok- és kellékeknél fogva is. Így tudjuk már, hogy a dormitoriumnak rendesen az egyház, az imaterem közvetlen közelében kellett állania, hogy a szerzetesek az éjjeli zsolozsma elmondására felkelve, az egyházat minél közelebb érhessék. A mi itt valóban a legkönnyebb módon megtörténhetett; mert csak kilépniök kellett amaz ajtó-féle nyíláson, és már is a középső osztályban voltak, mely, mint láttuk, oratoriumul szolgált. Jól illik ide még azon már előbb említett körülmény is, hogy a hálótermekben kápolnák és sajátlag oltárhajlékok oltárokkal alkalmaztatnak, hol a szerzetesek éjente is imáikat végezhessek ¹⁾. Íme itt nem csak a középső osztályban, mindjárt a mellék-hálóterem mellett lett volna oratoriumok, de mint rajzaink mutatják, ezen mellékosztályok is hasonlóan apsisal, oltárhajlékkal záródván, ezek nyilván igen alkalmasan használtathattak a hálóterem oltárhajlékaiúl.

Az utóbbi körülmény eloszlatja még azon nehézséget is, hogyha talán illetlennek látszanék a hálótermet az egyház fölé s az oratorium mellé alkalmazni; miután látjuk, hogy a hálóteremnek berendezéséhez is már kápolna vagy oltárhajlék oltárral rendesen tartozott. Valaminthogy például maig a szerzetes kórodák tereibein kápolnákat s oltárokat találunk, hol az ágyban fekvő betegeknek a sz. mise szolgáltatik. De egyébként is láttuk már, hogy rendesen a templom mellett közvetlenül állott a hálóterem. Az sem képezhet végre nagyobb nehézséget, hogy itt ezen hálóterem nem fülhetek télen át, vagy hogy csak általában nem képzelhető itt a templom tetején kéménynyel ellátott kályha és fűtőhely.

¹⁾ Lásd Balluzius: Miscellanea III. pag. 45, hol a monsi kolostor építése leíratik a Gesta Aldrici ezimű emlékekben: Hic (t. i. Aldricus Episcopus Caenomacensis) fecit monasterium, — in quo et dormitorium novum decenter composuit, et in ipso dormitorio *absidam in orientali parte* (igy áll egyházunkon is) mirifice construxit. Lásd szinte Martene, Comment. 870. hivatkozásában.

Mert tudjuk, hogy a szerzetesek hálótermei rendesen csakugyan nem fültek ¹⁾, épen úgy például, mint maig számos újoncz-növendékházakban fületlen szobákban hálnak.

Más a hálóteremmel nem kevésbé szükséges hely volt az oratorium, imaterem, s a káptalanház, mely a kisebb kolostorokban, hol sajátlag az utóbbira egymagában annyira szükség nem volt, egy teremben egyesült; hol pedig külön voltak, ott rendesen egymás vagy az egyház közelében s ezzel szoros összeköttetésben is állottak. Mert ott, hol a zsolozsmát az egyházban végezték, ezután rendesen a reggeli szent leczkére, szemlélődésre az oratoriumba vagy a káptalanházba tértek. Ebben is azután hasonlóan kápolna vagy oltárhajlék állott, a román apsisok modorában ²⁾.

Hogy Deákmonostorban ha nem is káptalanházra, de a nyílt plebániái egyházon kívül ily külön imateremre szükség volt, az az előbb mondottaknál fogva kérdésbe sem jöhet már. Kellett lenni ha nem oly oratoriumoknak hol a szerzetesek az egész isteni-tiszteletet külön végezzék, legalább egy oly imateremnek hol magány-imákat, a zsolozsmát, a szent leczkét, ajtatos olvasmányt és meditációt magok közt tarthassák. De erre, ily oratoriumúl, külön egyházuúl, itt alig képzelhetünk alkalmasabb helyet, mint a minő ezen középosztály az egyház boltozata felett volt, mely a többinél magasabb, tágasabb sőt a mai kinézés szerint világosabb is volt; s a hol csakugyan még jelenleg is az egykori oltárnak és falfestvényeinek határozott nyomai észrevehetők. S úgy látszik, hogy e szerint azon rendszeresen elhelyezett falfülkék is ülőhelyek lehettek. Erre nézve, tekintve az akkori primitív állapotokat s egyszerű kényelmet, igen is alkalmasak lehettek. Elégge is tágasak s alant állanak, hogy kényelmesen beléjük lehessen ülni. A sokkal későbbi gótegyházakban is, akár hányszor találhatunk hazánkban is még e nemű alakításokat; hol például a szentély oldalfalában átvezett mélyedésekben egyszerű padon a papság sőt káptalanok mint stallumjokon székeltek ³⁾; hasonlóan körülbelül, mint most az egyházak előcsarnokában vagy tornáczában az úgynevezett koldusházban az ülő padokat a falba alakítva látjuk.

Meglehet tehát, hogy itt is, az egésznek egyszerű elrendezéséhez képest, mely a szükségesen túl nem emelkedett, ezen fülkék voltak az egymás átellenében zso-

¹⁾ Ez iránt a zizezieknel még egy későbbi káptalani rendelet is intézkedik, hogy a hálótermekben felállított kályhák szétszedessenek. Statuta anni 1482. 3. i. h.

²⁾ Lásd e felől: Martene és Durand, Thes. Anecd. I. 609. Martene Commentarius 94. 603. 756. A Chronicon Fontanellense nevezetesen már igen korán tanúskodik egy ily káptalanházról: jussit praeterea et aliam condere domum juxta absidam basilicae, — ad plagam septentrionalem, quam conventus, sive curiae, quae graece beleuterion dicitur, nomine appellari placuit; propter quod consilium in ea qualibet in re perquirentes convenire fratres soliti sint. Ibi namque in pulpito lectio quotidiana divina recitatur, ibi quidquid regularis auctoritas agendum suadet deliberatur. D'Achery, Spicilegium III. 239. Lásd egyébként a káptalanház oltárhajlékkal való ily alakítását a Mittelalt. Kunstdenkmale I. 11.

³⁾ Több példát felhoztam a Magy. Műemlékek. I. 82.

lyozsmázó karnak üllhelyei. A fiülkék száma, — összesen tíz, mind a két oldalon négy-négy, meg az apsisban kettő, — elárulhatná hány egyénre volt ezen mezei perjelség számítva. Ámbár e szám meg nem üti a közönséges kolostorok szerzeteseinek legkisebb rendes számát, t. i. 12-öt, még is tetemesebbnék látszik már egy ily fiók perjelségre nézve; mind a mellett valószínű, hogy a plebániái egyházat ellátó egy-két pap szerzetes s azután a főnök és gazdaságra felügyelő mellett, conversus laikusok is nagyobb számmal tartózkodhattak itt a mezei munka végzése és intézése végett. — Teljes bizonyossággal még sem akarom állítani, hogy e fiülkék czélja nem lehetett volna más is, például az imateremnek szentek szobraival és képeivel díszítése, minők ily fiülkékben rendszeren alkalmaztattak. Annál inkább, mert legalább az apsisban levő két első fiülkében polychrom festvénymaradványok nyomai láthatók. De lehet hogy így is. a beművelésében festménynyel díszített két első fiülke a többitől elválasztott helyen, az oltárhajlék elején, a zárda-főnököknek, a perjel-s talán a látogató főapátnak üllhelyeül szolgálhatott a chorus és ima alkalmával.

Kittűnőleg alkalmas lehetett azonkívül ezen hely itt a dormitoriumok közt úgy mint oratorium, azon esetben is, midőn a szerzetesek éjjeli zsolozsmájokat végezve, ha még addig meg nem virradt, a mi csak nyáron az eset, rendszeren a káptalanházba vagy oratoriumba gyülekeztek, hol virradásig a lámpa világánál ajtatos olvasmánynyal foglalkoztak. A mi itt, különös és felesleges káptalanház hiányában, mindjárt egy helyütt ezen oratoriumban alvótermeik mellett megtörténhetett, hol reggelig együtt s egyhelyütt maradhattak a horák és a szent olvasmány meg meditatio, azután az isteni-tisztelet bevégzése.

Ekkép telát mér általában is a lakás annyiból alkalmasnak mutatkozik: hogy ha este a munka végeztével egyszer ide nyughelyökre feljöttek, mindjárt egy helyütt az esteli, éjjeli és reggeli horákat, valamint azután a szent olvasmányt, a meditatiót s a misét elvégezheték, a nélkül hogy egész nap, vagy csak gyakrabban ide feljárnok kellett volna.

De azon nyugtalan korban, midőn a kolostorok is és egyházak várdákként erődökkel épültek hazánkban, s Deákmonostor is mint láttuk többször megtámadtatott szomszédai által, igen előnyös lehetett legalább éjen át a legbiztosabb s legkevésbébb hozzáférhető helyen lakni. Erre jobb hely ily kisebb szerzetesmajorsági udvarnál alig lehetett, mint az erős szikárd falú magas egyháznak tetején. födele alatt félig-meddig rejlő enyelet, hová nem egy-könnyen lehetett férkőzni.

A hálóterem, az oratorium s egyszersmind káptalanház ha kell, tehát meg lehetősen biztosan el volna már helyezve ez egyház felett levő építmény két osztályában. De mit helyezünk a harmadikba? Hálóterem volt-e ez is, mint úgy is az előbbi mellékosztályhoz mindenben hasonló? Mert a többi lakok, melyek még ily kis kolostor lényegesebb alkotó részei lehettek, nem igen akarnak bele illeni. Nem a refectorium, az előbbiek mellett minden esetre egyik legszükségesebb helyiség, de mely, mint előbb láttuk, közelében már konyhát is feltételez, s itt min-

den tekintetben nem kevésbé alkalmatlan, mint egyetlen volna. Épen úgy nem volna alkalmas dolgozó nappali teremnek, a télen át fűlő tartózkodási nagy szobának, minő mint minden kolostorban volt, úgy ily szerzetesi-majorságban sem hiányozhatott, mert épen ezen hely volt azon nappali lakás, hol a szerzetesek rendszeren foglalkoztak és tartózkodtak. De hogy lehetett volna ezen, télen át fűlhetetlen és másképp is mindig sötét, szűk, nehezen hozzáférhető, ha nem padlásalakban, de magasan fekvő helyen foglalkozni, dolgozni vagy csak nappal lakni is, hol legfelebb éjjelre felszállva s meghálni lehet; de nappalra bizonyára csak denevérek lakhelye lehetne inkább, mintsem embereké; ha csak le nem lettek volna itt tartóztatva mint rabok, vagy hogy ha mint asketák önsanyargatásból magokat ily lakókra szánták.

Láttuk hogy a hagyomány vagy csak historiai feltevés a pannonhalmi főmonostorban is ily helyet tulajdonít a reclusoknak, a társaiktól megváló, elzártabb szigorúbb életű szerzeteseknek. Ezek mindenestre igen alkalmasan vonhatták meg magokat ily csendesebb fiókkolostorokban is; valamint az efféle cellákról szóló adatok is, mint láttuk, tanúsítják. De ámbár itt a templom tetején, sőt saját templomok, oratoriumok közvetlen közelében lettek volna: még is ily magányba vonulókra alkalmasabbak lehetnek amolyan az egyházakhoz ragasztott külön cellák, minőkben, mint láttuk, laktak, mintsem ily több helyütt nyíló, hosszú folyosó-üreges, minők ezen mellékosztályok. A nélkül is az elkülönzés itt kevésbé lett volna elérve, hol mint láttuk a másfelől levő hálóteremmel, valamint az oratoriummal folyvást érintkeztek volna.

Még kevésbé gondolhatjuk már ide a többi más ily kisebb kolostorban létezett, úgy is többé-kevésbé felesleges monostori lakokat. Legvalószínűbb azért, hogy ezen mellékosztály is az előbbihez hasonló második hálótermet képezhetett, melyenre többre lehetett szükség bármily zárdában. Mint ilyen, szolgálhatott a vendégek, talán a főnökök hálóterméül, talán kórodául is.

Ezenfelül már úgy is csak a gazdasági épületek maradnának alkalmazásúl, melyek közül nem tudom mikép helyezhetnénk ide talán épen valami magtárt?! Igaz hogy ezen mezei perjelségek kitünő épületei épen a különösen díszesen alkotott nagyszerű magtárak (grania, grangia), pajták, aklok, ólak voltak. Kiválólág az előbbieket, oszlopcsarnokosan, több hajóval díszelgetek, mint előbb már a Caumontnál i. h. előző példák nyomán említettem. De épen azért is egyrészt, mert azok ily nagyobbyszerű külön épületet igényeltek hasonló nagyobb gazdaszatnál, nem helyezhetjük őket ide a templom tetejére; mi egyébként is épen úgy az ajtatossággal, valamint a látott oltárnyomokkal meg nem volna egyeztethető.

Marad tehát, hogy ezen templom-feletti alakításban, a középső osztályban biztossággal kivethető oratorium vagyis a szerzetesi főlső egyház mellett, legfelebb csak dormitoriumokat gyaníthatnánk. Természetesen fenmarad még e mellett is kérdésül több nehézség vagy csak kétes tárgy. Így nem mondhatunk semmi bi-

zonyost a mellék-osztályok fölepéről, s csupán mint valószínűt véleményezhetjük, hogy hasonló donga-boltozattal voltak átfévezve, mint az azok végén levő apsisokon még látható. Azt sem fejtethetjük meg teljesen, mire szolgált a sok ajtó-féle nyílás a középső osztályban; ha csak talán arra nem, hogy az ebbe beható szinte csekély világosságot a mellék-osztályokba is áteressze. Mindenesetre még kevésbbé volna az ezen nyílások megmagyarázhatók, ha föltemmők, hogy ezen mellék-osztályok czéltalan s üresen állottak a padlás alatt, eredetileg is úgy, mint most; mert akkor ezen ajtó- vagy ablak-nyílások is a sötét helyre egészen czéltalanok lennének; sőt a legképtelenebb izetlenség lett volna az oratoriumból ily rendes ablakokat a sötét üres föld alá nyitni. Ha pedig fölteszszük, hogy a mellék-osztályok fölött külön harántos tető volt alkalmazva, s a középső osztály oldalfalainak ablakai így fölöttök a szabadba nyíltak volna: úgy nem tudjuk mit csináljunk az ezen mellék-osztályok végén kiálló apsisokkal, melyek ezen harántos mellék-tető fölé jutottak volna. De másképp is bár mily jól illenék ezen magyarázat, a mellék-osztályok feletti tetőket alig lehetne lézsútosan úgy alkalmazni, hogy amaz ablak-nyílásokon fölül ne érvénék még akkor is, ha egészen laposan alakíttatnának. Átmetszeti rajzunkon ugyanis látható, hogy a mellék-osztályok külfala jóval magasabb a középső osztály ablak-nyílásai alsó falánál, sőt ezen nyílásoknak mintegy közepéig emelkedik. Végre föltűnő még az is, hogy mind a három osztály alul a torony-épület felé nyíltan végződik; legalább jelenleg a zárfallak semmi nyoma. Lehet hogy ez csak később, talán a tornyok átalakításánál rontatott le vagy hogy csak egyszerű deszka-fallal volt elválasztva itt, hol a fő bemenet volt — elég, hogy jelenleg teljesen ki nem magyarázható. Pedig ily pusztán, mint most, aligha állott; s épen ezen úgy szólván befejezetlen része e hármassó osztálynak az, mi a szemlélőt leginkább meglepi és megzavarja ezen építmény megítélésében.

Ennyiből áll az, mi hitem szerint a deákmonostori egyházboltozat felett levő alakításról véleményezhető, ha hogy azt, mint mondtam, nem későbbi átalakításnak, de eredeti elrendezésnek tekintjük; a mint hogy erre nézve alig lehet kételkednünk, mintán mind a két vélemény ellen és mellett szóló okokat leplezetlenül s bírálati szigorral előállítottam.

Kérdés már most, vajjon hasonló rendeltetéssel bírtak-e a felhozott többi monostorainknál, mint Pannonhalmán, Lébényben és Dömölkön előjövő vagy csak létezett templom-fölötti alakítások?

A dömölkiről ugyan mit sem mondhatunk többé annyiból, mert már nem létezik. De a határozott tudósítás, hogy még a múlt században, ha csak ideiglenesen is, a templom boltozata felett lakhattak a szerzetesek, valószínűbben arra mutat, hogy ott némi ehhez hasonló alakítást s építményt találtak, melyet azután könnyen czélukra alkalmazhattak, csekélyebb fáradsággal és költséggel, mintsem ha ott újonnan építkeztek volna. Föltehetnők tehát, hogy az egyház itt is eme-

letes lehetett, s hogy a második emeletben legalább a szerzetesek külön egyháza állott, ha nem a dormitoriumok is.

A pannonhalmi nyom annyiban merően eltér, hogy itt csak egy mellékhajó felett levő osztályról lehet szó. Hogy lehetne ebben a fényes monostor számára oratoriumot gondolni, midőn itt úgy is kizárólagos egyháza volt; vagy csak dormitoriumot is keresni, midőn látjuk hogy a monostor az ellenkező déli egyházrészen alakult volt régóta rendes keresztfolyosója körül; hol tehát ily monostornak legszükségesebb lakai is, mint a hálóterem, állottak, nem pedig hogy ide földre északnak az egyház padlása fölébe tétetett volna? Hogy egyébként ezen osztály is valami használatban volt, mutatja szinte az egyház-boltozat felett rendesen kiegyengetett talaja; jeléül hogy erre is jártak és keltek. Véleményem föléle ez irányban már fenebb kimondtam, hogy védőfolyosónak vagy legfelőbb összeköttetési csarnoknak tartom. De hamarább megengedném még, hogy talán reclususok tartózkodási helye is lehetett, ámbár megfejteti nem tudom mikép, mintsem hogy a deákmonostorihoz hasonló feltemplom és hálóterem volna.

Hogy milyen volt végre a lébényi templom feletti építvény, arról, mint láttuk, szinte keveset, s bizonyost épen semmit sem mondhatunk. Csak annyira különbözhethet még is ez a pannonhalmitól, a melyhez máskép hasonlóan csak az egyik mellék-hajó s nem az egész egyház felett lehetett, hogy itt dél felé levén gondolható nyoma, az e felől álló kolostorral teljesebb — ha nem teljes — összeköttetésben állhatott, mint a földre eső pannonhalmi, s így lehet hogy azután épen úgy folyosó, mint talán oratorium, és ha tetszik reclusus-lak is volt, de aligha dormitorium, s még kevésbbé az oratoriummal együtt, úgy mint Deákmonostorban.

Egyébként a dolog természeténél fogva feltehető már, hogy ily alakítást ha valahol kereshetünk és gyaníthatunk, úgy azt mindenesetre csak ily mezei perjel-ségeknél, minő a deákmonostori, gondolhatjuk, hol sajátlag monostor nem, és csak gazdasági szerzetes-majorságok s udvarok léteztek. Így hallottuk már régibb korából itt nevezetni helyén Salai Vág-feletti Sz. Mária egyháza mellett a duae „villae clericorum“ helyeket, azaz a két majorságot, udvart, hol a papok, a szerzetesek laktak; és csak egyházunk építése után később a XIII. század vége felé halljuk Deákmonostornak, monasterium Deáki-nak nevezetni; midőn már az ottani gazdasági udvarokban lakó szerzeteseknek legalább rendes dormitoriumok s oratoriumok zárdaszerűleg az egyház felett be rendezve volt. Itt tehát ezen alakítás a sajátos természetű grangiai szerzetesi laknál fogva teljesen okadatolva volna, míg nagyobb kolostoroknál, rendes szerkezet mellett aligha lehetne a dormitorium alakítását az egyház felett gondolni, ha meg engednők is, hogy kettős, emeletes szerzetesi egyházak előjönek; a mint hogy erre, mint láttuk, példát az emeletesnek mondott, de egészen más természetű egyházak körében csakugyan szinte nem sikerül találunk.

S enuyiból áll ime az, mi a magyar monostori építészet ezen nevezetes sajátságáról véleményezhető. Lehet hogy folytatott további vizsgálat kün és hazánkban még határozottabb vagy csak legalább bővebb nyomaira is akadhat, ha egyszer iránta a figyelmet felébresztők; de eddig példátlanul áll, mint oly egyetlene nemének, melynek az egyházi monostori építészet párját nem ismeri; és lehet hogy csak hazánk látta és tartotta fen.

Ezen tekintetben pedig annál inkább kiemelendő, mert a magyar monostori építészet története máskép és jelentékeny nevezetességeket képes felmutatni. Csak hogy ezen nemekben már nem áll egyedül, ámbár itt is ritkítja párját. Ilyenek a benedekiek sziklába vésett nagyszerű s majd művészi barlangcellái, hol a szerzet remetesködő tagjai szinte tartózkodtak. A tilanyi ezen sziklacellák nevezetessége inuár a műtörténeti leírásokban is felemlítettett, s hozzájuk hasonlók is Franciaországból a fondgaumbi szerzetesi sziklalakokban ismeretesek ¹⁾. De tudomásomra hazánkban erre még más helyütt is bírnánk példákat. Ilyennek mutatkozik különösen a sziklákról nevezett Szalkai régi benedeki apátság (Szalka de Rupibus), hol az egyház maig még e szikla-üregek felett áll ²⁾. És talán a sz. jakabi remetességi apátság elpusztult helyén is még ilyesmi volna keresendő ³⁾. De ezen érdekes nyomok tűzetes műtörténeti tárgyalását egyik jövő feladatommúl szemteltem ki.

A másik e nemű nevezetesség erődszerűleg épült hegyi várkolostoraink volnának; minő legelől is, a minden tekintetben annyira érdekes s annyi ostromot ez által visszavert, pamiontlalul főmonostor, azután a zabori, szigligeti zárdák; melyeknek egykor még szinte talán egy érdekes fejezetet szentelhetünk. De ezen utóbbi nemből is már érdekes példákat bírnak a külföldön, mind a régi hasonló franeczia zárdákban, mind különösen a keleti, maig is erődszerűleg alkotott számos hegyi kolostorban.

¹⁾ Lenoir, Architecture Monastique I. 8.

²⁾ Hazánkban egyébként más egyszerű régi szikla- s barlang-egyházak nevezetes példáival is bírnak; egy ilyen leírását és rajzeit fogom közölni Mátyusföldről Magyar műemlékeim következő részében.

³⁾ Fuxhoffer I. 187. S. Jacobi in Fremo. Figyelmeztetek itt még, hogy a deáki egyház mellett is egy fallal körülépített mesterségesen felhordott kalvaria-hegy látható most, benne is barlangszzerű kápolna alakítással. Nehogy valaki idővel szinte hasonló régi szerzetesi barlangnak vélje a nevezetes és régi egyház mellett, megjegyzem, hogy újabb, ezen század harmadik tizedéből származó mű, mint a plebánián az alapító levél mondja, és a műértő a nélkül is a mesterkelt kicsinyes alakítást könnyen felismerheti.

VI.

Deákmonostornak románbasilika idomú egyházánál és sajátzerű monostori építészeténél nem csekélyebb műérdeket gerjesztenek eredeti, egyháza keletkeztével egykorú falfestvény-maradványai.

Mert ha tanulságos műtörténetünkre nézve egyháza építészetében a román basilikai idom egyik mintaszerű példányát látnunk; ha érdekes a monostori építéset egyik nevezetes sajátágát egyedül hazánk ezen műemlékében fentartva bírunk: semmivel sem kisebb érdekű benne a XIII. századi monumentalis falfestészetnek példányát hazánkból felmutatnunk.

A műtörténetnek azon szaka, mely a *falfestészet*ről szól, a XIII. században és különösen annak első felében, mely időből falfestvényeink is származnak, még annyira parlag, hogy, mint mondani szoktuk, könnyen ujjaikon felszámálhatók azon néhány példányt, mely e nemből ránk maradt, a hasonlíthatatlanul sokkal dúsabb számban létező rakművek (mosaique), befestett faragványok, zománczok (émaill) és különösen hártya-meg más kisebb képecsek (miniature) mellett.

A történeti adatok ugyan az antik művészet hanyatlása óta is, az új keresztény basilikai és byzancei műirány keletkezte kezdetétől fogva újra folyvást élénken szólnak és tudósítanak az egyházaknak épen úgy domborművekkel, valamint különösen falfestményekkel és musívművekkel való díszítéséről. Sőt a festmények, már a dolog természete-nél fogva, jóval gyakoribbak voltak. A technikai kivétel könnyebbsége, valamint liturgikai okok, sőt dogmatikai nézetek, ezen műirányt tetemesen előmozdították. Mi több, a műtörténelmekben összeállított adatok szerint majdnem biztossággal felvehető volna, hogy a román műkorszakban alig létezett már jelentékenyebb egyház, mely ha nem egészen, legalább részben kifestve ne lett volna. Még is, míg ezen egyházak építészeti s ékítványi műrészelei, faragványaik és domborműveik oly nagy számban maradtak ránk, hogy a műleírás már alig bír velök elbánni: addig a falfestészetre nézve csak azon történetadatok morzsálekáiból kénytelen élődni, melyek nagyobbára határozatlanul felemlítgetik, hogy itt is, meg ott is, ez s amaz egyház kifestve volt, sat. a nélkül hogy jelenleg csak a legkisebb nyomát is látnók.

Mi sem természetesebb ennél. Míg a szilárd kőalkotvány daczol az idő enyészetével, a faragvány letörve bár és bevakolva, vagy elmeszelve ellenáll úgyszólván mindazon barbár méltatlanságoknak, melyeket rajta a századok keze egymás után elkövetett: addig a gyöngébb és gyöngédebb természetű falfestvény a legcsekélyebb változást is megérzi. Az évek sora elhalványítja színeit; a változó időjárás, a nedves-ség és szárazság befolyása alatt lehámlik, lepattog, elporlad. Sőt csekélyebb sérülések miatt is gyakran tarthatatlanná lesz. S egyetlen újítás, me-

szelés, ha nem tönkre, legalább láthatatlanná teszi. Pedig hányat hányszoros meszelés borít el azon kérgével, mely mint szemfödél borúl a mű örökös sírjára, melyből csak oly ritkán s nehezen csik meg a többnyire véletlen föltámadás.

Íme azon okok, miért hogy a történet sűrű adatai fölszedése mellett is, a műtörténet azon lapjai többnyire puszták, hol a falfestészeti műemlékek maradványait elősorolniok kellene; míg ellenben szerencsésebb testvéreiknek a miniatűröknek stb. e nemű tárgyaknak felhozásában túláradoznak.

Pedig a festészetnek éppen kitünőbb monumentalis neme a falfestészet. Tág téreken, nagyszerű mérvben alkot e nemben nyilvános hathatós befolyású műveket, melyek a legdíszesebb helyeken alkalmazva, nem csak az istenházának ékítésére, de a magasztos hitérzet és hittudat ébresztésére, eszméi és alakjai élénk és sokoldalú kifejezésére szolgálnak, még pedig oly mértékben, minőben a más művészetek erre hasztalan törekszenek vagy éppen képtelenek.

Ezen szempontból indul ki a műtörténet, midőn a falfestészetnek kevésbbé jelentékeny töredékmaradványait is méltányolja, kettős gondnal és figyelemmel kíséri. Ezt kell, gondolnám, nekünk is szem előtt tartanunk, midőn máskép talán csekélyebbnek látszó falfestvény-töredékünk tüzetes vizsgálatába és méltánylásába ereszkedünk.

Legelől is tájékozunk tehát magunkat iránta az e nemű műemlékek rövid sorozata áttekintésével, hogy lássuk mily helyet foglalhat el közöttök sajátunk.

Túl az ókeresztény katakombai és basilikai művészetnek körén, — melyet a nyugati Európa úgy is kevésbbé élvezett, mintsem hogy itt különös tekintetbe jöhetne, — a román korszaknak első fejlődése korából, a X—XI századból is még csak adatokat bírnak a falfestészet köréből felmutatni, és nem műveket ¹⁾.

A XII. századból az egyetlen nevezetesebb Franciaországban a st. sauvin-i egyház falfestménye ²⁾. Ezenfölül innét csak néhány töredék említetik az auxerre-i, poitiers-i, tournous-i és bourbonnais-i egyházakban ³⁾.

Németországban ezen korból szinte csak néhány töredék ismeretes. Ilyenek a soesti ⁴⁾, salzburgi ⁵⁾, schwarz-rheindorf ⁶⁾ falfestmények egyes részletei, s nagyobb részt csupán töredékek Quedlinburgban és Halberstadtban ⁷⁾.

¹⁾ Kugler, Geschichte der Malerei illettő szakaszain át, és Kunstgeschichte (3. kiad.) I. 82.

²⁾ Merimée et Seguin, Peintures de l'égl. de St. Sauvin. Caumont, Bulletin Monumental XII. 193. és Abc. archit. relig. (3. kiad.) 193.

³⁾ Didron, Iconographie Chrétienne 291. Viollet le Duc, Diction. raisonné de l'arch. franc. III. 242. Caumont i. h. 18.

⁴⁾ Lübke, Mittelalt. Kunst in Westphalen. 321.

⁵⁾ Heider, Jahrbuch d. k. k. Centralcommiss. II. 19.

⁶⁾ Denkmäler der Kunst. T. 49. Kugler, Kunstg. II. 180.

⁷⁾ Kugler i. h. 181.

Nem sokkal több az, mit maga a művészet hazája Olaszország ezen korból előmutatni képes, s ez is nagyobbára csak töredékekből áll, minők a sarzanói, milanoi, gradói, reggioi egyházak falfestvény-maradványai ¹⁾.

Angolországból adatokon kívül ezen korszakból épen mi sem maradt volna ránk ²⁾.

Így áll az első korszak.

A következő XIII. században, melyből valók a deákmonostori basilika festvényei, Németországból már tetemesebb számát ismerjük, de szinte csak az ily töredékes falfestvény-maradványoknak, melyek hasonlóan többnyire csak legújabbban fejtettek ki a műszekéreg alól. Legnevezetesebbek a brauweileri káptalanház ívezetének képei ³⁾; későbbiek a kölni Gereou- és Kunibert-egyházi maradványok ⁴⁾. Egyéb kisebb töredékeknek már hosszabb névsorát halljuk ugyan említetni Németország minden részéből, de kevés ebben a korra nézve teljesen meghatározott vagy minden kétségen fölül helyezett. Így említetnek a gurki, halberstadti, bambergi, braunschweigi, mödlingi, siedlingi sat. egyházak falfestvény-maradványai ⁵⁾.

Olaszországban ugyan már ezen időszakban mind erősebb lendületet vesz a festő művészet. E századon túl már ott nevekkel is és iskolákkal találkozunk ⁶⁾. S itt a művészet sajátlagi honában töredékünk-féle maradvány különös jelentékenységgel alig is bírna. De nevezetes hazai műtörténetünk tekintetéből, s épen ezen XIII. századi falfestvény-maradványunk irányában is, hogy midőn Magyarországból az egyetemes műtörténelem lapjai is ezen korból már jelentékeny falfestményeket említnek, mint a veszprémi Gisela-kápolna képeit; mi pedig műemlékeink vizsgálatának majdnem úgy szólván első léptén ezen újabbat fölfüzdözzük; addig ugyanezen korból oly előrehaladott nemzeteknél mint a francziák és angolok, e nemű műemlékeikről teljesen hallgat, vagy csak semmi bizonyost, semmi említésre méltót nem tud felhozni a műtörténelem ⁷⁾.

¹⁾ Rosini, Storia della pit. itali. ant. II. 288.

²⁾ Kugler, Kunstgesch. II. 179.

³⁾ Ezen, a compositio és conceptio tekintetéből egyik legérdekesebb de szinte csak töredékes emlékeknek legkimerítőbb leírását lásd Reichenspergernél: Verm. Schrift. II. christ. Kunst. 72.

⁴⁾ Baudri, Organ f. christ. Kunst. II. 10.

⁵⁾ Otte, Grundzüge 75. Mittheilungen I. 22. 229. III. 221. 263. Heider, mittelalt. Kunst. II. 163. Kugler, Kunstgesch. II. 286.

⁶⁾ A legrégibb olasz egyházi falfestményeket l. másolatokban: Ramboux, Unrisse zur Veranschaulichung alt-christlicher Kunst in Italien v. 1200—1600. 1853.

⁷⁾ Nehogy ez csupán saját véleményemnek látszassék, mintegy az idegennek talárvadására a hazainak kiemelése, hivatkozom Kuglernek, e tekintetben elismert tekintélynek, közbeeső műtörténetére. Hol midőn a veszprémi Gisela-kápolna képeit a jelentékenyebb XIII. századi falfestmények között felsorolja (természetesen Németország festészeti művei rovata alatt, (!) mintán már előbb Eitelberger hallatta felölök véleményét, hogy aligha volna hazai nemzeti művészetünk terménye), ugyanakkor egy lappal tovább mondja, hogy e korszakban: Frankreich u. England haben für die Malerei der romanischen Schlussepoche keine erhebliche

Ezen rövid vázlat ha csak nagyjából sorolná is el a X—XIII. századi, román műkorból való falfestészet fönmaradt emlékeit, még is biztosan tájékozhat az iránt, mily becsesél bírhat a műtörténet ritka példái közt egy XIII. századi falfestménynek bár mily csekély maradványa. Ezek ismerete által kijelelve látjuk már azon szempontot is, melyet műtörténelmi vizsgálatunknak falfestmény-töredékek irányában elfoglalnia kell.

De nekünk irányában úgy szólván kettős külön szempontunk van: egy az általános, más a hazai. Úgy kell nyilván szinte tekintenünk, mint ritka példányát az e műnembeni hazai műgyakorlatnak, mely iránt tanúságot tesz. Tekintetbe kell tehát még vennünk ezen korabeli hazai falfestészetünk emlékeit is. — De hol találjuk ezek sorát összeállítva?! A magyar műtörténetet még eddig senki sem írta meg, s valószínűleg még sokáig is íratlan marad. Ha tehát tárgyunknak kellő helyet akarunk emlékeink közt kijelölni, magunknak kell azok rövid sorát fűzünk.

Nem sok a mit felmutathatunk. De sajátságos, hogy valamint egyéb műemlékeink kis száma közt majdnem minden nemben és minden korszakból bírnunk legalább egy-két epochalis nevezetességgűt, mintegy talán jeléül annak, hogy mink volt, vagy csak mink lehetett volna: — úgy falfestészeti maradványainkban is majd valamennyi műtörténeti mozzanatot, ha csak egy-egy epochalis fontosságú példányban is, képviselve bírjuk.

Bátran kezdhetnők hazánk falfestményei sorát az antik classicus római festészet ilyes maradványaival, minők például az újabban fölfödözött lövi sírboltok falain is találtattak ¹⁾, — ha itt az egyházi művészet körén túl mennünk szándékunk volna. De így is, egyházi falfestményeink sorát azon római pécsi földalatti keresztény sírkápolna képeivel kezdenünk, mely, az olasz földet kivéve, mint egyetlen talán képez nyugati Európában, páratlanul áll hazánkban. Benne a római őkeresztény katakombai festő művészet IV. századi teljes kifejlődését látjuk, s részben ugyan, a gondatlanság miatt már is enyésző félben levő képein, csak gyanítjuk ²⁾. De közte és deákmonostori emlékünkhöz közt majdnem egy világ-

Bedeutung. És míg az előbbi országból csak néhány alárendelt töredéket tud felcmlitni, addig Angolországra nézve egyenesen ki mondja: in England fehlt es an allen Zeugnissen für den Betrieb grossräumiger Malerei; was an derartigen Notizen vorliegt, gehört ohne Zweifel schon den Anfängen der Entwicklung des gothischen Styles an. (L. Kunstgesch. II. 288—291.). Valamint tehát az angol tudósítások, melyeket Kugler visszaütasít, kétesek, úgy francia részről is, mondja ugyan Caumont, hazájának páratlan műismerője (Abc. Arch. relig. 392.): la peinture murale fut très habituellement usitée au XIII. siècle, et il n'y a guère d'église qui n'en offre encore quelques traces sous le badigeon, qui la couvre. Még is igen meglep, hogy szokása ellenére mit sem hoz fel, még csak névleg sem, ezen korból állítása mellett, egy alárendeltebb polychrom falmustrán kívül. Oly tárgy, melynek korát meghatározni úgy is bajos.

¹⁾ L. Saeken, Bericht über die Grabhügel bei Lövi in Ung. Jahrbuch d. Centralcom. I. 75.

²⁾ Először leírva Koller által: Prologomena in hist. episc. Quinqueeccl. 28. Újabban röviden de műtértelemmel tárgyalva Eitelberger által: Jahrbuch. I. 129. Ezen leírásokból kitű-

korszak, majd ezer esztendő áll. Elég ok arra, hogy a változott műiránynál sőt technikánál fogva tárgyunk becslésénél csak távolról jöhet tekintetbe.

Közelebb áll tárgyunkhoz az előbbire közvetlenül következő emlékünknél, mely a veszprémi Gíselá-kápolnának nevezetes XII. vagy XIII. századi falfestménye. Mert az ez előtti egész hosszú időszakból csak némi történeti adatok a szalavári, székes-fehérvári, óbudai sat. egyházak falfestvényeiről, de emlékek nem maradtak ránk.

A veszprémi falfestvények azonban már a tökély oly fokán állanak, s oly meglehetősen karban is föntartattak, hogy egyiránt tanúskodhatnak ezen egész korra nézve festészeti művészetünknek akkori fejlődéséről; valamint jelentékenységöknél fogva, alig hogy félig-meddig megismertette lőnek, már is az egyetemes műtörténelemben helyet foglaltak. Itt tehát majdan egykorú emlékünknél vizsgálátánál is különösen tekintetbe jőnek ¹⁾.

Ehhez legközelebb áll — íme saját deákmonostori itt először fehmutatott töredékünk. Semmit sem ismertünk legalább eddig, mit közvetlen e kettő közé vagy mellé helyezhetnénk. Esztergom régi templom-épületei azon végső maradványainak is, melyek még a román korból valók voltak, részletes leírása szinte csak musív- vagy rakművekről, befestett oszlopfő és dombormű faragványokról — a kora román művészet e nemű ízlése szerint — tesz jelentést ²⁾. Falfestvények felfedezéséről hallgat; s azóta, — csak e század harmadik tizede óta! — amazok is nagyobbára elenyésztek.

Későbbiek kétségtelenül, és már a XIV. sőt XV. századi kifejlődött gót ízlés korába tartozhatnak a híres szigeti freskók ³⁾. Hasonlóan a síte-

nik, hogy azon körülbelül alig egy század alatt, mióta napfényre jött, többet veszített műkinéséből, mint talán azon másfél ezred év alatt míg a földben rejtett.

¹⁾ A veszprémi Gíselá-kápolna falfestményei műértő rövid vázlatát szinte Fitelberger tanártól birjuk: Jahrbuch I. 115. Véleménye szerint a XII. vagy XIII. századból valók, s az akkori művészet színvonalán állanak. Fitelberger leírása nyomán vette át az adatokat nyilván Kugler is műtörténetébe (Kunstgesch. II. 288.). De ő már határozottan a XIII. századba akarja helyezni. Kell-e mondanunk, hogy ezen világevezetességű emlékünkek is, úgy, mint a pécsi kápolnának, sem irodalmunkban műértő leírását, sem naponta enyésző festményeiknek megfelelő rajzát nem birjuk. A kápolna belső kinézésének műértőleg ki nem elégitő rajzát Ranolder Elisabeth ezimű munkájában találjuk.

²⁾ Máthes, Vet. Arc. Strigon. monum. descript. 20—21 és 33, 35—36.

³⁾ Fölfüdüzve Lugossy, leírva Henszlmann által (Magy. Akad. Értesítő VII. 32.). Újabban leírta Szilágyi István (Magy. Akad. Értesítő 1850. CCLII. Midőn az Akademia a képek kiadását is, és bővebb tárgyalását kilátásba helyezte). A tárgy felett kimondott, részben ellenkező vélemények megfontolása után alig lehet már kételkedni, hogy e képek legfőleg a XIV. századból, de részben valószínűleg még későbbi időből valók. Az egyház-épület, a mennyire a mai műtárgyalásnak meg nem felelő leírásából kivehető, részben a késő román, részben a gót korszakból valónak mutatkozik. A képek az utóbbi falain léteznek. Ezen műkorszakok idejét hazánkra nézve jelenleg meglehetősen biztosággal képesek vagyunk meghatározni. Az utóbbi a XIV.—XV. századba esik. Csak össze kell hasonlítani ezen képekkel a veszprémi és deáki XII.—XIII. századi falfestményeink jellemét, s azonnal meggyőződhetünk róla, hogy nem tartozhatnak ugyanazon műkora.

riek ¹⁾. Részben kora- és részben szinte késő gót időszakiak a csallóközi várkonyi és püspöki ²⁾, valamint a pozsonyi káptalani egyházban előjövő töredék nyomok ³⁾. Még későbbiek a beczkői várkapolnának, részben úgy látszik már renaissance-modorú falfestmény-maradványai ⁴⁾. Kevésbé foghatók ide a kassai késő gót korszaki nem fal- de fatábla-festvények ⁵⁾.

A többiről, a mi még megvolna, annyi bizonyost sem tudunk, mint a mennyi keveset az előbb említettek legnagyobb részéről. Többnyire csak említésből ⁶⁾, hírből, mondva-hallásból áll. Műértő soha sem látta vagy csak nem szólt tűzetesen felőlök; s alig látott más valaki is többet belőlök, mint talán a meszelésen át-ütő színfoltokat, vagy, a hol a mészkéreg lehámolt, egyes színes darabot addig, míg hamar újra be nem meszeltetett.

Mind annak daczára állhat s áll is, hogy az egész román és gót korszakon át alig épült hazánkban is jelentékenyebb egyház, mely falfestészettel ne lett volna díszítve. Annál inkább, mert akkor a minden tekintet nélküli mai vakolás és meszelés nem uralkodott még korlátlanul. Legalább az épületnek faltagozása, azaz a kiállóbb részek, polychrom modorban vagyis többszínű vonalozással befestettek. De legtetemesebb része ezen festvényeknek elenyészett már az építészeti emlékekkel együtt, más jó részök pedig még a mészkéreg alatti fölföldözésre vizsgálatra vár.

Egy szóval tehát egész román korszaki műkörüink idejéből, azaz a XI. századtól a XIII. század végéig, csak két falfestészeti emlék maradvánnyal bírunk. Az első a láttuk veszprémi, a második pedig íme ezen itt bemutatott deákmonostori maradvány. Hogy más szerencsésebb hazánkban sem maradt ebből sokkal több, láttuk az előbbi vázlatból. Világosabban megérthetjük pedig, ha tudjuk, hogy például az osztrák birodalomnak valamennyi körülöttünk fekvő tartományaiban, kivéve természetesen Olaszországot s a befolyása alatt létezett tengerparti és déli

¹⁾ Révész által felfedezve és Lugossy által leírva (a Magy. Akad. Értes. VIII. 43.). A mennyire a rövid értesítésből s a templom építészetének ismertetéséből is (csúcsív gót ablakok) kivehető, kétségtelenül szinte a gótizés későbbi korába tartoznak.

²⁾ Ipolyi, Magy. Műemlékek I. 156, 128, 104.

³⁾ A torony-alatti egyes hajlékokban látni még a be nem meszelt ívgerinczetet eredeti polychrom sárga és zöld stb. vonalozás befestését.

⁴⁾ Lásd az Akad. Értesítő VII. 39. saját vizsgálatom nyomán az ottani felemlítés ellenében.

⁵⁾ Henszlmann: Magyarország. Sz. Erzsébet kassai temploma fölöttár-kepei. Magyar Szépirodalmi Szemle 1847. I. s. köv. szám.

⁶⁾ Így említi Dittelberger (Mittelalt. Kunstdenkmale I. 94.), hogy a zsámbéki egyházmegye déli faloldalán is festmények nyomai észrevehetők, de egész tudósítása e felől csak is ennyiből áll: An der südlichen Wand sind geringe Spuren von Wandgemälden vorhanden. Bővebb s tűzetesebb leírásai (mint: Szabó Károlytól, Magyarföld és népei IV. 9. lap) ezt sem említik, vagy csak ismétlik (mint: Mittheil. II. 107. mondja: auch Spuren von Frescomalereien sind allenthalben zu entdecken). Valószínű hogy a fődél s boltozat nélküli romon vajmi kevés maradhatott meg, másképp ez is a XIII. századba tartoznék. Lásd szinte Fuxhoffernél (Monast. I. 134.) a régi szilisi apátság egyházmegyéjéről sat.

tartományokat, mindössze szinte csak négy vagy öt, többé-kevésbé határozott s ép maradványt találunk ezen egész korszakból ¹⁾).

Ezen áttekintet által tájékozva volnánk már műemlék-maradványunknak minden esekélysege mellett is azon fontossága iránt, melylyel a műtörténetre nézve általában, s különösen azután a hazai műtörténet tekintetéből bír. Mert úgy vélekedem, hogy az ily műemlék teljes jelentékenysége csak úgy ismerhető fel, ha műtörténeti álláspontját is ismerjük, s azon viszonyt tekintjük, melyben a többi hasonló emlékekhez áll. Egyike ez egyszersmind azon alkalmaknak, melyek hazai műtörténetünket mintegy példában felvilágosítják, és töredékeink az összes műtörténethezi viszonylását kimutatják. Ezen alpnézetek kimentendik, hogy emlékünket minden irányban, talán látszólagos érdemén felül is, kimerítőbben tárgyalom.

Lássuk már, tárgyalásába ereszkedve, legelől falfestményünk helyét és tárgyát.

Sajátságos mindjárt helyzetére nézve, hogy éppen az alsó egyház boltozata felett levő padláson falazaton találjuk fentartva. Ámbár másképp igen természetesnek fog tetszeni, ha tudjuk, hogy az alsó templom folytonos használatban lévén, falai számtalanszor bemeszeltettek; míg ezen felső építmény már századok óta felhagyva használatlanul állott, s az által a felesleges újítást is kikerülte. A rombolást egyébként ez sem kerülte el. A falvakolat sok helyütt leesett vagy leittetett; mint ez nem lehet másképp oly helyen, mely a nyitott ablakokon és földelen át a kedvezőtlen időjárásnak, eső- és nedvességnek ki van téve, s a hol a hányszor újonan földetett az egyház, mindannyiszor sérülést szenvedtek a nyílt falak. Nem csoda hogy keveset, nagyobbára csak az alapszíneket tartották meg; s ezek is leginkább csak egyes mélyedésekben, az apsisban és fülkében láthatók. De lehet, hogy csupán csak ezen részek voltak kifestve.

Ha most a padlásszerű kinézésű sötét helyre fellépünk, kivált midőn a nap-sugarak nyugatfelől az egyház homlokzatának ablakán behatnak, azonnal szemünkbe tűnnek a főoltárhajlék barnás középfalán az élénkebb színek. És ha közelebb lépünk, egy emberi alak éles körvonalai is mindinkább kifejlődnek. Ezen alak az oltár-hajléknek három, már is jelvényiesen alakított ablaka (l. alább) középsője s a baloldali közt (heraldikailag véve az oldalt) mintegy ülő, trónoló főnségű helyzetben mutatkozik. Az ide mellékelt s a hely színén a legnagyobb pon-

¹⁾ Ezek volnának a fenebb említett salzburgi, gurki, siedingi, mödlingi, részben szinte csak töredékes, részben a korra nézve nem teljes biztossággal meghatározható falfestmények, a mennyire némelyek egyes részei már is a gót korba tartoznak (L. Jahrbuch II. 18. Mitteltal. Kunstdenkmale II. 163. Mittheil. I. 22. 229. III. 221. 263.). Említetek ugyan itt is még ezeken kívül egyes nyomok, de fölölök vagy még kevesebbet tudni mint az előbbiekről, vagy még annyira sem állapodott meg irányokban a műtört. véleménye, mint amazok iránt. Egyébként ezek is egytől-egyig mind legújabb fölfedezések, mióta kün a művizsgálatot nagyobb buzgósággal űzik. És bizonyára nálunk sem fognak hiányzani a sürőbb nyomok, a mint keresésükre kiindulunk. Hogy eddig mit sem találtunk, oka nagyobbára az, hogy nem kerestünk.

tossággal készült ábrák, az V. és VI. Táblán, mutatják a festvénymaradványok helyzetét, s nagyobb mértékben külön a képet. A teljes alkatú méltóságos alak testét hosszú, most vörhenyes, egykor talán bíborszínű, köntös fűdi. Itt-ott a hamuszínű, eredetileg talán kékes részletek, s a sűrűbb ránczokat gyaníttató szélesebb alakítás arra mutatnak, hogy az előbb említett vörös öltöny felett balfelől a hónalj alá fogott, vagyis a kéz alatt lefelé kék felső ruha, köpönyeg vagy palást folyt le. Ennek színéhez hasonló színtöredékek vehetők észre a bal váll fölött is. Lehet, hogy szinte ezen köpöny- vagy lepelnek lebegő szélkéi vagy uszályai (flatternden Gewandeen, mint a német jelmeztani nyelv mondaná). Az arez, melynek vonásai már jól ki nem vehetők, csupán erős testszín körrajza levén látható, kevésbé túl-hosszúdad alakkal bír, a mi a felső résznek egyébként arányos alakításánál fogva nyilván arra mutat, hogy alsó részét mérsékelt nagyságú s kevésbé hegybe futó szakáll fedte; de színét veszítve, most csak a vörhőnyös alapszín látszik. A főt a fénykör megfelelőleg élénk sárgára színezve fogja körül. Jobb karját a fő irányában magasan felemelve tartja, úgy hogy a bíboröltönynek széles ujjai egész a könyökhajlásig visszaesnek. A kéz három első ujjá mintegy esküre vagy inkább áldásra van kinyújtva, míg a két végső tenyerére lehajlik. Az alak mögött, mint az oldalain kinyúló vonal s erősebb színezés mutatja, a kartám nélküli ülőhely, a pad vagy trón vehető észre, melyen mintegy felséges alakban trónon képezve székel.

Az egész alakot monorú, tojásdad nagyobb díszkör, az úgy nevezett aureola, mandorla, (I. alább) veszi körül, szélein hármias pásztával tagozva, melynek két szélső vonala élénk sárgára, a közepe vörösre van színezve. A mandorla középső legtágabb domborodása felé, mindkét felől, az erősen kajácsos román idomú ablakok bélétei vágnak be a körbe, melyek eredetileg kétségtelenül szinte be voltak festve. A festőnek nyilván szűk volt itt a hely alakja főnségének kifejtésére.

A középső ablak másik felén, s a jobb oldali ablak közt levő téren, az előbbihez egészen hasonló monorú díszkör vagy mandorla alakítást látunk. Jele, hogy ebben is az előbbihez hasonló arányú alak volt festve. De e festvény színei teljesen elenyésztek, és csupán a többi falnál világosabb udvara mutatja most helyét. Sehöl az egész fal alapszínezetén nem vehető egybeült észre, még egy más harmadik vagy negyedik személyre szánt hasonló tér.

A kép jelentésén alig lehet kételkednünk.

Nyilván a fenségében és dicsőségében uralkodó, trónoló, áldó Istenséget: az *Atya*- vagy *Főistent* állítja előnkbe. E két isteni személy előállításában az egész román műkorszak nem igen ismer nagy különbséget.

Az ókeresztény művészet ugyanis még éppen nem mert az Atyaisten személyes külön alakításához fogni. Mikép is állítsa elő, hogy a pogány bálványzó tévedéssel némi hasonlatba ne essék? Mint többnyire, úgy itt is eleinte csak jelvényekkel kellett beérnie. Egy áldó, olykor felhők közül kinyúló kéznek jelvénye

által, melyet olykor fénykör vesz körül, igyekezett mindenhatóságát, gondviselést, jóságát s áldását ábrázolni ¹⁾. Így találjuk a legrégibb emlékeken a katakombákban, az ókeresztény sarkophagokon ²⁾, s ehhez képest még a román korban is előállíva; mint például nálunk is a veszprémi Gisela-kápolnában, a felső-bári régi kelyhen s egyebütt ³⁾. Ezen képletnek mind bővebb kifejtését, — például hogy már is két kar terjeszkedik ki a felhőkből az alatta álló személynek áldására ⁴⁾ sat. — csak a IX. században követi az Atyaistennek is teljes emberi- és férfi alakban való előállítása ⁵⁾. Ezen előállítás azonban, mint mondók, még az egész román műkoron át, majd teljesen hasonló a Fiúistennek eleinte ifjút, később férfit ábrázoló alakjához ⁶⁾. Az Atyaistennek azon mai, éltes, élemedett, öreg férfiút vagyis atyát ábrázoló képe, csak későn fejlődött ki jelenlegi alakjában tipikus érvényűvé ⁷⁾.

Hogy képünkön az *áldásra emelt kéz* az Istenségnek kitűnő jelvényül tekinthető, látjuk már abból is, hogy, mint mondók, a legrégibb korban az Atyaisten ábrázolásául és jelentésül nagyobbára egyedül épen csak az áldó kéz szolgált. Így áldva jelenik meg az Atya- és Fiúisten mindannyiszor különösen, valahányszor mennyei fenségökben és dicsőségökben uralkodva, trónolva állíttatnak elő ⁸⁾. Valamint falfestményünkön, hasonlóan találjuk a középkor valamennyi e nemű képein és domborművein ⁹⁾. Megfigyelendő az áldás modora is, mely itt, a latin egyháznak a görögötől eltérő szertartás szerint, az első felemelt három ujjal képeztetik. Fontos ez annyiból is, mert ily mellékvonásokban is észrevehet-

¹⁾ Lásd: Didron, *Iconographie Chrétienne, histoire de Dieu* 56. Raul Rochette, *Discours sur l'origine, le développement et le caractère des types imitatifs qui const. l'art du christianisme*. 7. lap. Grüneisen: *Bildl. Darstellungen der Gottheit* 92. Menzel: *Christl. Symbolik* I. 368. A kéz jelentését már Beda de Schematibus et tropis, lásd: *Manus Dei* (kiadásom. Basileae 1536. 112. lap) magyarázza.

²⁾ Arrighi: *Roma subterranea* I. 305. 309. sat. Bottari: *seulture e pittura sacr.* I. 147. 151. sat. Buonarrotti: *Vetri antichi* 5.

³⁾ *Jahrbuch* I. 114. *Magyar Műemlékek* I. 114.

⁴⁾ Arrighi *Roma subterranea* s. Bottari előbb idézett munkáikon át.

⁵⁾ Azt is ritkább példákban nagyobbára csupán a codexek miniaturjein. Lásd erre összeszedve az adatokat: David, *Discours historiques sur la peinture*.

⁶⁾ Nyilván az irás szavai szerint: qui videt me, videt eum (Patrem) qui misit me. Joan. 12. 45. Ego et Pater unum sumus. Pater in me est et ego in Patre. Joan. 10. 30 és 36. Qui est imago Dei invisibilis. Paul. Col. 1. 15. Figura substantiae eius. Paul. Hebr. 1. 3.

⁷⁾ Crosnier: *Iconographie Chrétienne, études des sculptures, peintures etc. qu'on rencontre sur les Monuments religieux du moyen âge*, 81—84 lap. Menzel: *Symbolik* I. 368.

⁸⁾ Didron: *Iconographie* 111.

⁹⁾ Így látjuk már a legrégibb képeken, mint a Sophia-egyház musív művein. (L. például: Salzenberg, *Altchristl. Baudenkmale v. Constantinopel*, Krisztus trónoló alakjának képét az előcsarnokból). Hasonlóan a novgorodi és eggstersteini legrégibb nevezetes domborműveken. (Adelung: *Die korsunschen Thüren in Novgorod*. 5. és Otte: *Handb. d. christl. Kunstarchaeol.* 293). Hazánk XII—XIII. századi emlékein feles számú példákat találunk: a jáki portálén és egyházhomlokzaton kétszer is áldó helyzetben látjuk Krisztus alakját (*Jahrbuch* I. 3. Tábla). Trónolva és áldva sz. István palástján (Szerehney: *Magy. hajdan* 22.). Hasonlóan előző számú ezen kori pecsétnyomó-véséseinken, mint a pozsonyi, eszamai, kővi, titeli, kapornaki kápt. s apáts. pecségein (M. Történelmi Tár II. 15. 38. 49. 54. 76. sz. ábrák.).

jük a keleti vagy nyugati befolyást műemlékeinken, és e szerint gyaníthatunk azon előképekre, melyek után készültek ¹⁾.

Az Istenséget hirdeti a fej körül látható *fénykör* (nimbus) is. Ezen nimbus alakja itt még a rendesen képezett teljes kör, mely sajátlagi eredeti formája a VI—X. századon át, midőn már általános alkalmazásba jött. Eleinte ugyan nagyobbára csak egyszerű vonal jeleli a kört (úgy nevezett diaphan), de már a XI. század óta udvara is sárgára színezve teljesen betöltetik. A XIV. század óta és részben már előbb is, a szabályos kör mellett mindenféle más rendkívüli alakot is felvesz: majd hosszás kört (oval), majd a fej felett fekvő tányér-formát és természetes sugarakat, sőt kagyló-alakot és háromszöget is képez (ez utóbbi esetben jelvényiesen rendesen csak a sz. Háromságra vonatkozva). De a közönséges rendszeres alakítás még a XII és XIII. századon át a képünkön láthatóhoz hasonló ²⁾.

A fénykör későbbben és már a román korban általában megilleti ugyan a szenteket is és az angyalokat, mint a mennyei dicsőség részeseit ³⁾; míg az isteni személyek azután az úgynevezett *keresztes fénykört* (Kreuznimbus, crucifère) viselik ⁴⁾. A fénykörbe t. i. a kereszt alakja úgy képezetik, hogy a fej felett és két oldala felől a kereszt három gerendája látható, míg a negyedik a fej mögé jut. A három látható rész e szerint ismét a sz. Háromság jelvényes jelentésére vonatkoznék. Képünkön a fénykörben a kereszt nyomát már ki nem lehet vennünk. Valószínűleg csupán sötétebb árnyalatú sárga festékkel lévén a világosabb alap-

¹⁾ A felemelt három első ujj a sz. Háromságnak, a lehajtott két végső ujj a Megváltó isteni s emberi természetének jelentésére magyaráztatik (Durand: Rationale div. offic. V. 2. n. 12). Ellenben a görög egyházban az áldást adó kéznek csupán mutató-ujja nyújtatik ki; a középső-ujj kevésbé meghajol, a két utolsó (a gyűrű- és kis-ujj a tenyérre hajlik, a hüvelyk pedig keresztben rájuk fekszik. Magyarázata abban áll, hogy az ujjak alakja e szerint a IC. és XC. (Jesús Christus) betűket képezi, s a Megváltó nevét példázza. Mások a görög egyház eltérő áldásmódorát a két egyház között a szent Lélek származására nézve létező hittani különbségtől magyarázzák. (Lásd: Menzel, Symbolik II. 363. Didron: Iconographie 415. Crosnier: Iconographie 85. S az ellenkező nézetre: Schnaase, Kunstgesch. d. Mittelalt. I. 519.). Mindenesetre igen nevezetes megkülönböztető jelül szolgál, mint fenebb mondók, az egyházművészetben a biznanci és latin befolyásnak kiismerésére. Érdekes például e tekintetben vizsgálnunk a sz. István-féle casulát, mely nyilván biznanci minta után készülvén, észrevehetjük rajta, mint igyekszik művésze nem csak a latin feliratoknak, de az áldást adó kezeknek is a latin egyház szertartása szerint alakításában az utóbbinak határozó befolyását előtűntetni.

²⁾ Lásd a nimbusról általában: Didron, Iconographie 101. Menzel, Symbolik II. 158. Otte, Handb. d. christl. Kunstarheol. 313. Kimerítőbb összeállítást találjuk Crosnier-nél: Iconographie 65. Le nimbe signe caractéristique en iconographie, variété, chronologie sat. de nimbe.

³⁾ Durandus: Ration. div. officii. I. 3. n. 20. A görög egyházban alkalmazása még tovább is kiterjesztetett az ótestamentomi személyekre, sőt rendesen a természet-feletti lényekre is, mint a sátnarra, sárkányra sat. de azon különbséggel, hogy az ördög nimbusa fekete. Didron: Manuel d'iconographie chrét. grecque et latin. 252.

⁴⁾ Elég legyen csak hazai példáinkra a fenebb idézett jáki domborművekre, sz. István palástjára, s pecsétnyomó-véseteinken látható XI—XIII. századi ábráinkra utalni.

ra festve, vagy csak körvonalozva, hasonlóan elenyészett, mint általában a képek egyéb finomabb vonalai és részletei eltűntek.

A kisebb *fénycsík*, a sajátlagi nimbus azonban csak a fűt sugározza körül; ellenben a nagyobb *dicsőcsík* vagy dicsfény, az *aureola*, már az egész alakot körül fogja. S íme festvényünkön ezt is ott találjuk; mert ezen dicsőcsíkt jelentő azon tojásdad, monorú, ellipticus vonalzat, mely a képet köríti. A dicsfény ezen középkori idomításának s alakjának közönséges neve az egyházmű-archaeologia-kban mandorla (mandola alakjánál fogva), vesica piscis (halhólyag) vagy húsvéti tojás (Osterei), mind az említett tárgyakhoz való hasonlatánál, mind pedig és különösen jelvényes mysticus magyarázatainál fogva. E szerint a Megváltónak a Sz. Szűztől, mint a hűjából kiváló mandolának, szűz születését ¹⁾, vagy a hal és tojás alakkal nevét és föltámadása dicsőségét jelentené ²⁾. A mandorla azért rendszeren csak a három isteni személyt s ezek mellett még csak a Boldogságos Szűzet illeti ³⁾; míg a nimbus, mint láttuk, a szenteknek is sajátja.

Falfestvényünk ezen részletei tehát egytől egyig jól megfelelnek az Atya-isten XIII. századi előállításának. De éppen úgy alkalmazhatók a Megváltóra is.

A katakombai ökeresztény előállítás, mely eleinte csak jelvényekben ⁴⁾, utóbb eszményes szépségű ifjúnak határozatlan alakjában ábrázolta az üdvöztőt ⁵⁾, határozottabb alakításnak már korán adott helyt. A krisztusfő tipikus ábrái a keleti és nyugati egyházban egyiránt már a VI. század óta teljesen ki-fejlődtek, s az egész középkoron át, ritka kivétellel, ugyanazon hagyományos, schematicus modorban képezve megtartattak. Mint deli férfi, magasztos, fenséges

¹⁾ Lásd: Konrad v. Würzburg, Goldene Schmiede 432.

²⁾ A halnak ismeretes *ἰχθύς* görög neve által Jesus Christus, vagy Ἰησοῦς Χριστός Θεοῦ *Τὸς Σωτήρ* neve és ezime volt első betűiben kifejezve. (L. Münter, Sinnbilder u. Kunstvorstellungen der alten Christen I. 51.). A hal e szerint már általában régi keresztény symbolumul használtatik folyvást a katakombákban (L. Arringhi, Boldetti f. i. munkáin át számtalanszor). A feltámadásra ezéő Krisztus Urunk saját szavai szerint a Jónást elnyelő hal ábrázolása. De más értelmezései is közelállottak: a halász Apostoloknak ember halászata; a keresztényeknek, mint a halaknak, a keresztvízben újz születése (L. Tertullian, edit. Migne III. 1140. és Vincent. Bellovae. Specul. hist. 30, 78.). Még tovább értelmezik egyes sz. Atyák, mint sz. Agoston (De Civitate Dei, Lib. 18. C. 23.) midőn mondja: Ietis, in quo nomine mystice intelligitur Christus, eo quod in huius mortalitatis abyssu, velut in aquarum profunditate, vivus idest sine peccato esse potuerit. Lásd a húsvéti tojás értelmezésére nézve szinte: Otte, Archaeolog. Wör-terbuch 87. és Menzel, Symbolik II. 179.

³⁾ Crosnier: Iconographie 65. Didron: Annal. Archéol. I. 6. 12. E jelvényes nézet nem minden befolyásra nélkül alakulnak a közép korban egyházi peccseink is a mandorla alakban. Lásd erre egyházi peccseink kiadásait Práy, Péterfi, Batthány és Jerney illető publicatióikban. Hasonlóan vélekedik Lepsius: Spragist. Aphorismen, és Sava: Mittelalt. Siegel. stb. miről más alkalommal.

⁴⁾ Ilyenek: a Krisztus név ismeretes monogrammjá, a hal, bárány alak sat. mint ezek a katakombákban előjönnek. Lásd: Arringhi, Roma subterranea, s Buonarroti: Vetri antiche munkáikon át számtalan példákban.

⁵⁾ Kugler: Von den ältesten Kunstbildungen der Christen 5, 9. Mint ifjú pásztor Arringhi-nál (Roma subter. I. 327.) Kugler: Kunstgesch. I. 252. Didron: Iconographie 246.

arczkifejezéssel, hosszas ábrázattal, rövid, elül szétválasztott szakállal, lefüggő hajfűrtökkel ábrázoltatott. Öltözke közönségesen alsó hosszú bíbor köntös s felső kék színű palást ¹⁾. A musív- vagy rakművekbeni alakítás nagyobbyszerű mérvre, sőt merevsége is nevelte még némileg a képnek feszesen komoly fenségét és megható méltóságát; mit a véső s ecset azután egyiránt utánozni igyekezett ²⁾.

De a kettős isteni s emberi természethez képest, mely az üdvözítőben egyesült, s e szerint, annak diadalmaskodó vagy szenvedő megváltói alakjánál fogva, kettős irányban képződik különösen ábrázolása is: az úgynevezett *Salvator* és *Vespera* képekben. Az előbbi a dicsőségest, a második a szenvedőt állítja elő ³⁾; hogy ne említsük más helyzetekben való kevésbbé önálló alakításait, például: mint kisednek, pásztornak, vándornak ábrázolását sat. ⁴⁾, melyek itt minket kevésbbé is érdekelnek. Tárgyunkat tartva csupán szem előtt, itt a szenvedő Jézus képeitől is eltekinthetünk. — A fenségében és dicsőségében trónoló, kezét áldásra emelő krisztus-kép mindig a diadalmaskodó, az uralkodó Megváltót ábrázolja, a salvatori alakot állítja elő. Gyakran könyvvél is kezében mint tanítót, doctort, az Atyának bölcsességét (*Sapientia Patris*), máskor a sárkányt tapodva, mint a győzelmet, vagy felhőkön és szivárványon ülve, mint a végső napon másod eljövetelekor látható leend, mint az élők és holtak bíráját ⁵⁾.

S íme amolyan képünk is. A hosszúdad arcz, a rövid szakál, a thrónon ülő helyzet, az áldásra emelt kéz, a fény- és dicső, sőt még az öltöny alakja is és színe: az alsó hosszú vörös tunica, a felső bő kék palást, mind megfelel az Üdvözítő ábrázolásának, valamint ez hagyományosan az egész ókeresztény és román műkorban dívott.

De ha ezen vonások ugyanazon korszakon át, mint láttuk, az Atyaisten alakjának is tökéletesen megfelelnek, ki a Fiúistenhez az írás szerint mindenben hasonlónak képeztetett; kérdés, mikép határozhatjuk meg, kit jelentsen képünk a kettő közül?

¹⁾ Crosnier, *Iconographie chrétienne* 87. Kugler, *Gesch. der Malerei* I. 14. Otte, *Handb.* 298. Menzel, *Symbolik* I. 176.

²⁾ Kugler, *Gesch. der Malerei* I. 17, és *Kunstgesch.* I. 253. Menzel i. h. I. 177.

³⁾ Az úgynevezett *Salvator*-képek typusa az ismeretes Abgarus-féle arezkép volna, míg a szenvedő *Vespera*-képeknek a Veronica-kendő ábrázata szolgálja alapul s előképül. Lásd: Didron, *Manuel* 163., és Menzel, *Symbolik* I. 177. Ezen közönségesebbtől eltérő véleményeket lásd: Raoul-Rochette, *Sur l'origine etc. des types imitatifs du Christianisme* 18. lap, és Piper kevésbbé ide tartozó irányú munkájában: *Mythol. u. Symbolik d. Christl. Kunst* I. 94. s köv. l.

⁴⁾ Crosnier i. h. 8. Menzel i. h. 183.

⁵⁾ Crosnier i. h. 90, 101. Hasonló előállításokra hazánk románkori művein útalok ismét a jáki egyház homlokzatának és portáléjának szobrain; mindkettőn a Megváltó könyvet tart kezében. Sz. István palástján sárkányt tapodva látjuk. Pecsétnyomó-véseteinken a XIII, XIV. században így könyvvél a felhőkben lebegve a pozsonyi, eszamai kövi pecséteken, könyvvél trónolva a kapornakin és titelin; nevezetesen az utóbbin nyilván mint az Atyának bölcsesége, vonatkozva egyenesen a prépostság S. *Sapientia* címére.

És valóban ezt nem egy könnyíti az egész középkor hasonló képein felismer-nünk. Ilyenkor olykor az attributumok, máskor a mellék-körülmények és ren-de-sen a helyzetet határoznak. A ritkább esetben előjövő jelvények, attributumok itt is hiányzanak, vagy eltűntek. A könyv, a kereszt, a földteke, a jogar, a láb alatt fekvő sárkány, mint az Istenség egy vagy más személyének úgy is nagyobbára csak később-ben mutatkozó jelvényei, képtünkön sehol sem vehetők észre. Tekintsük tehát a mellék körülményeket s a helyzetet. S ezek csakugyan meglepőleg határozók.

Láttuk, hogy az oltárhajlék falán, a középső és jobb oldali ablak között levő téren egy épen oly mandorla vagy discskör alakjának körvonalai világosan kive-hetők, mint a minőt azzal egy arányban képtünk mutat. Ez nyilván feltételezi, hogy bal felől is hasonló alakú kép volt a második mandorlába befestve, hol most még a világosabb színezet helyét mutatja.

De ezen discskör, a mandorla, az aureola, mint mondtuk, e korban ren-de-sen csak az isteni személyeket s legfelebb a Boldogságos Szűzet illette. Lett volna tehát jobb felől a Fitiústen s bal felől talán a Boldogságos Szűz? Ilyesmi azonban szokatlanabb előállítás volna, különösen képtünk korában ¹⁾. A Megváltó anyjával rendesen bizonyos viszonyban állítatik elő, mint kisdéd Jézus karján, ölében ülve. Vele együtt, egymás mellett thrónolva rendkívüli eset volna.

Ellenben az Atyának jobbán ülő Fitiústen már is a legrendesebb, leggyako-ribb ábrázolás. Az itt bal oldalra (heraldikailag véve) festett, megmaradt képtöre-dékünk tehát épen az Atyaistent jelentené, míg a hiányzó, elenyészett baloldali, melynek csak discsköre, mandorlája maradt meg, a Fitiúst állította volna elő Atyjának jobbán ülve. De ez a Szent Háromság közösleges ábrázolása volna?! És valósággal képtünk is az lesz. Erre mutat már a helyzet is. Hallottuk, és ha festvényünkre tekintünk, láthatjuk is (V. Tábla), hogy ezen képek az oltárhajlék három ablaka közt vannak elrendezve, daczára annak, hogy e tér épen nem volt kedvező, mert a kajásos ablak-béllet mindenütt bevág a mandorlába. Hogy ha a festő valamivel felebb alkalmazza képeit a még eléggé téres falon, úgy sérthetet lenül fejthette volna ki azok discskörét. Csak hogy neki épen erre a három ablak-közt levő térre volt szüksége. Miért? Azért, mert festvénye jelentését már ezen hármias ablak alakítása is magyarázta. E két tárgy tehát: a festvény képei s a há-rom ablak az oltár felett, viszonyos vonatkozásban voltak ugyanazon czélra, t. i. a *Sz. Háromságnak* előállítására.

Az egyházi archaeológiákban elfogadott, számtalan példákkal igazolt véle-mény, hogy a román egyházak rendes alakításánál az oltárhajlékban többnyire előjövő azon három ablak, mely mintegy az oltár fölé van helyezve, mindenkor a *Sz. Háromságnak* jelentésére vonatkozik ²⁾. A főoltár fölötti hely

¹⁾ L. Raoul-Rochette: Sur l'orig. des types du Christian. 32.

²⁾ Nevezetesen mondja Crosnier Iconographie 74: Il convenait, que le tabernacle que Dieu s' était choisi pour habiter au milieu des hommes semblât continuellement retentir, même

mindjárt, mily határozatlan volt kezdetleges ábrázolása. A IV. századig körülbelül, semmi nyoma összetes előállításának. Innét kezdve a X. századig az Atyaisten közönségesen, mint már láttuk, csak a felhőből kinyúló áldó kéz képében, a szent lélek pedig mint galamb voltak jelentve a Megváltó felett. A X. század már félénken kísértgeti a három alaknak szorosabb, egymás melletti csoportos ábrázolását. Tudjuk már, hogy ezen időben kezdődött az Atya- és Fiúistennek is egymáshoz teljesen hasonló képzése, miután az előbbinek emberi alakban való addig szokatlan ábrázolására, szinte a Fiúisten kifejtett alakja szolgált típusul. Így jönnek már most többnyire elő egészen hasonlóan ábrázolva a Sz. Háromság előállításában is. Csak a helyzetet, jobb és bal oldal, felső és alsó rész tette néha a jelvények hiányában, mint láttuk, a különbséget. Mi több, olykor még a szentlélek is, nem a szent írásnak megfelelőbb ismeretes galamb-alakban, de szinte egészen hasonlóan az előbbi két isteni személyhez, csak hogy olykor kevésbé ifjabb arccsal ábrázoltatott ¹⁾. Tehát a Sz. Háromság mind a három személye is hasonló alakban képezve előjött. Lehet hogy nem minden dogmaticai vonatkozás nélkül az írás szavaira: *Tres unum sunt*; lehet hogy még a csupán meg nem állapodott műgyakorlat miatt, mely sokáig küzdött a Sz. Háromság megfelelő ábrázolásának terhes feladatával ²⁾.

Ily és hasonló kétes alakítások mellett, melyekben gyakran csakugyan nehéz volt a Sz. Háromságra ismerni, igen jól felfogható azon igyekezet, hogy jelentésére más külső jelek is felhasználtattak. S ilyen, mint láttuk, a három ablak is, mely közt festvényünk alkalmaztatott. A jobb-oldali ablak között tehát az, mit festvényünk ábrázol, csak Atyaisten alakja lehet; míg a bal oldal ablakközén látható mandorla festvényében a Fiúisten képe volt. De hol állott a Szent Lélek képe?

¹⁾ Lásd: Didron, *Iconogr.* 446. Crosnier, *Iconogr.* 78. Menzel, *Symbol.* I. 216.

²⁾ A szent Háromság egyéb, részben későbbi, részben rendkívüli ábrázolásainak tüzetes tárgyalását, nem levén szorosabb viszonyban tárgyunkkal, itt abban hagyhatjuk. Elég legyen csupán röviden felelnünk, hogy a régibb alakításokban ezen egység és teljes hasonlatosság alakítására, nem csak esetleg és szükségből de szándékosan is, törekedtek. Így történt azon kísérlet is: egy testben s alakban hármias arccsal vagy csak tagokkal ábrázolására. Ezen előállítással az ellene keletkezett *resensu*s miatt ugyan fel kellett hagyni: mégis, hogy mennyire foglalkoztató az elméket a XII. század elején, lásd: Crosnier, *Iconogr.* 7. és különösen Sabatier, *Notions sur l' iconographie sacrée en Russie*, Pétersbourg, 1849. 37. lap. Egyes mű-emlékeket felhozva találunk Didronnál: *Iconographie* 575. és *Annal. Archéolog.* II. 22. — Hasonlóan már a XII. században vette kezdetét, de sajátlag csak a XV. és XVI. században jött szokásba a szent Háromságnak azon maig divó képe, mely függőlegesen egy vonalban egymás felett állítja elő mind a három személyt: az atya ölében tartva a lefüggő keresztben a Fiút, mely felett a sz. Lélek galamb-alakban (Didron, *Iconogr.* 520. Crosnier i. h. 74. Menzel, *Symbol.* I. 216.). Későbbi alakítások, hol az Atyaisten mint vén, szakálás ösz férfi, királyi, császári vagy pápai jelvényekkel s öltönyben képeztetett: hármias koronával, jogarral, földtekével sat. Mellette a Fiúisten szenvedése és szent sebé jeleivel, félig mez nélkül, kereszttel karjában, vagy szinte a eszázrírhoz képest királyi, a pápaihoz cardinalisi jelmezben. (Otte, *Handb. d. christl. Archäol.* 293—8.). E mellett egyébiránt az egész középkoron át még számos jelvényekkel jelentetett, minők: az Y és Tau betűk, hármias lóhere-levél, háromszög, sat. Lásd: Twinning, *Symbols.* 37. Tábla.

Alig lehetett nyilván másutt, mint a két alak közötti vagy feletti téren; tehát mint rendesen, kevésbé felebb a két isteni személy közt, mintegy az által is már a Szent-Lélek származásáról szóló hitágazatot (a Patre Filioque) kifejezve. Nyomat ugyan festvényünkön most nem találjuk; de mint a másik személy képe teljesen elenyészett, és csak megmaradt dicsőre jeleli még helyét, épen úgy még könnyebben elenyészhetett a nyilván gyöngédebb fejr színnel egyszerűn festett és kisebb galamb-alak, mely lebegő, leszálló helyzetében az előbbiekhöz hasonló dicsőréll is alig bírt.

Feltelhetjük egyébként azt is, mi az ily alakításnál s elrendezésnél igen valószínű, hogy épen talán a középső ablaknak, most szinte hiányzó üvegén, üveg festvényben volt előállítva; vagy hogy talán csak a színes üvegre faragványban alkalmazva. Az utóbbi, mint tudjuk, régi és maig élő szokás egyházainkban a Sz. Lélekek ábrájának alkalmazására.

Falfestvény-maradványunknak tárgyát láttuk. Képünk eredeti kora, valamint tárgyának jelentése ezen vizsgálat által úgy hiszem minden kétségen kívül állhat: hogy a Sz. Háromságnek XIII. századi ábrázolása. Lássuk most a festvény alaki formái, és technikai részleteit, melyek műbecslésében korának s ízlésének meghatározására nézve nem kevésbé fontosak, mint érdekeseek.

Már a festvény tárgyának vizsgálatából észrevettük, hogy az a román műkor iconographiájának mindenben és pontosan megfelel, olyannyira, hogy csak ennek, s alig más korábbi vagy későbbi műkornak lehet sajátja; mondhatjuk, hogy erre utalnak a műnek alaki és technikai részletei is.

Első tekintetre félreismerhetetlen művünkön azon iránynak teljes jelleme mely az ókeresztény művészetben egyszer megalapítva a román korszakban azután teljesen kifejtett. Ezen irány a katakombai keresztény művészet kezdetleges symbolismusának elhagyásával, eszméinek személyes, realisálőbb alakításával, már az ókeresztény egyházi műízlésben azon törekvést láttatja, mint igyekszik nem többé csupán a jelvényt, a symbolumot s az allegóriát, de magát a lényegét, a személyt, a vallási mozzanatot és történetet vagy csak jelenetet, lehetőleg és megközelítőleg legalább, valósága ábrázolásával előtűntetni. Mivel pedig az istennek, a szentnek, a vallásosnak valóságát különösen magasztos fenséges tulajdonságában képzelé, innét a törekvés, a szent alakokat, de különösen az isteni személyeket, a lehető legnagyobb fenséggel és méltósággal előállítani.

Ez kitűnő jellemvonása az ókeresztény képzőművészetnek; mely leginkább a mosaikban, mint a festőművészet akkori legelőbbkelő szakában, melyben még legtöbb is maradt ránk, mutatkozik. Sajátságosra a musív mű nem csak hogy megfelelő mód volt ezen fenség előállítására — a mint hogy minden kor és eszme műkifejezésére a legmegfelelőbb műnemet keresi, — de ezen kifejezést még in-

kább nevelte. A nagyobb mérvű alakítás, a dermedtebb rajz, a mereven mozdulatlanság és szigorú komolyság által némi természet-feletti, bámulásra ragadó s tiszteletet parancsoló méltóságos föniséget, s megható kifejezést kölcsönzött a képnek.

Ezen a fokon éri el a byzanci művészet, a rakmú a mosaik ezen legnagyobb mestere, virágzása legfőbb fokát. És mi több, ezen a fokon meg is állapodik. Az addigi szerzeményből azontúl típusokat alkot, melyeknek schematikus határozott és szabályos formái megtartása s utánzása képi további egyházi festőművészetének gyakorlatát, a conventionalis alaknak modoros kivitele által.

A keleti egyház, melynek fejévé lesz Byzancez, ezen előképeket nem csak elfogadván, de mintegy sanctionálván, modorosan utánozza és követi maig ¹⁾. A nyugati egyházművészet, legalább az első századokon át, nem menekedhetik határozott befolyásától. A fő típusok úgy is közös eredetűek voltak; eleinte általában elkerülhetetlenül szükséges is volt a járatanabb előállításnak bizonyos határozott előképekhez tartania magát, az önkény és zavar elkerülése végett; de a formai változatosság, a technikai képzettség is még kevésbé volt kifejlődve, hogysen saját útát törve a modoros utánzástól szabadulhasson. Az egész román kor testélete tehát még félig-meddig a byzanci irányt osztja, nem ugyan annyira szabályból, — mint ez sajátlag magában a byzanci ízlésben az eset, — de inkább képzelenségből újat, mást, jobbat és szebbet alkotni. Eszerint azután többé-kevésbé korlátozott is a fogalmazásban, modoros a kivitelen, és csak annyira vesz természetesebb, valóbb, szabadabb irányt, a mennyire itt-ott részben, de ritkábban az antik formákat, gyakrabban de gyengébben a természetet utánozza. Fejlődését tehát már csiréjában bírja, mert nem köti le magát szabályból azon meghatározott előképekhez, melyeket nem elvből, de szükségből követ.

Az egyházi műfestészet első korszaka állapotának s kifejlődésének itt vázolt alapvonásai kimutatják képiünk alaki jelentékenységét.

Félreismerhetetlen képiünkön is, ismétlem, a román ízlés ezen jelleme. Észrevehető rajta még általában az előképek szerinti szigorúbb alakítás, miben tehát a román ízlés byzanci elemeire figyelmeztet. Minden töredékes volta mellett is meglátszik alakításából a feszes merev alkat, de mely az egyszerű előállításban is nem minden méltóság sőt ünneplényesség és fenség nélkülinek jelenkezik. Hasonló ebben már nevezetesen a veszprémi román műkorbeli festményeinkhez ²⁾.

¹⁾ A szent képek szabályai ily típusok szerint a keleten már korán tankönyvekbe foglaltattak az egyházi festők számára; ezen tankönyveknek, az úgynevezett zographusoknak, már XI. századi példányaik bírjuk, minők például az athosi kolostor szerzetes festőinek azóta maig szabályul szolgálnak. Kiadva egy ily Didron által: Manuel d' iconographie chrétienne grecque et latine. Paris, 1845. Más e nemű érdekes kéziratokat ismertet újabban Sabatier már szinte fenebb idézett műve: Notion sur l' iconographie sacrée en Russie, 25. s. köv. lapokon.

²⁾ Így jellemzi ezen festményeket már Kugler is Eitelberger nyomán (Kunstgeschichte II. 288.). Arbeiten in feierlicher würdiger Fassung der überlieferten Stylmotive.

Föltűnő ellenben a testnek meglehetősen teljes s kerekded rajza; ni igen előnyösen tér el épen úgy a kora, mint a késő már is gótizáló román ízlésnek sovány, szögletes, s túl-hosszúra nyújtott vékony alakjaitól ¹⁾. Ezen hibától pedig a veszprémi festvények apostol-alakjai sem mentek ²⁾. A kéznek, az ujjaknak tartása ugyan képünkön is ép oly merev, mint amott. Az előbbi tekintetből azonban legalább nem lehet tagadnunk, hogy festőnk már az alak formálásának értelmesebb, szabadabb felfogásával bírt, a mennyiben eltérve a bevett modortól, hűbben ragaszkodott a természet utánzásához. Kár hogy az arcvonások nagyobbára eltűntek, valamint a többi finomabb vonalak és részletek. Talán az egyénítés nyomai is észrevehetők volnának már rajta, mint ez a román ízlés jobb művein a byzanci iskola ellenében mind inkább érvényre lép.

A mi végre a technikai kivitelt illeti, tudnunk kell, hogy a XIII. századi festés még nem sokkal volt több, mint a rajz körvonalainak, a rajzolat tércinek egyszerű kiszínezése ³⁾.

Ilyen falfestvényünk is. Rajta az erős körrajznak nem csak vonalai meglátzanak, hanem, mint itt-ott jelenleg is világosan kivehető, úgy látszik hogy a körvonalok egyenesen valamely hegyesebb eszközzel a falba, a vakolatba bevésettek, bekarcoltattak, hasonlóan mint ez más azonkori falfestvényeknél gyakori eset; és jelenben is még az úgynevezett al fresco-nál használtatik, midőn a körvonalok hegyes faeszközzel a friss vakolatba a mustrákról átkarcoltatnak. Ezen körvonalok közé alkalmaztattak azután a legegyszerűbben a különböző színek. Az árnyéklatnak némi nyomát ennél fogva alig látni. Valószínűleg az akkori falfestmények modorában épen nem, vagy csak gyengye árnyalati színezettel bírt, mely utóbbi, mint ilyen gyöngédebb részlet, könnyen elenyészhetett. Az alapszín, mely az egész faltért fűdi, vörhőnyös, mint a s. sauviné és más középkori falfestményeknél látható, midőn az alapszínt rendszeren a kék és vörös színek képezték ⁴⁾. Máskép is a középkori polychrom festészetnek az arannyal vagy sárgával a kék és vörös közönségesen használt színe. Az aranyozott háttérnek azonban, mint azt a byzanci iskola festvényein rendszeren ott találjuk, itt úgy, mint a veszprémi képeken, semmi nyoma ⁵⁾. Ezen tekintetben is tehát már a kifejtettebb román ízlésre mutat, mely az arany musfvnű alapot, mint az a mosaikból a byzanci festészeti gyakorlatba átment, már nélkülözhetette.

¹⁾ Otte, Handbuch. Bildende u. zeichnende Künste. Romanischer stil X—XIII. i. h. 180. lap mondja: die menschliche Gestalt erscheint nach todtten mathematischen Gesetzen entworfen, lang, gedehnt und dabei dickbäuchig.

²⁾ Eitelberger, Jahrbuch. I. 115. Die Figuren sind lang und gestreckt, 7—8 kopflängen. Die Bewegung der Finger steif, ebenso die der Füße. Hasonlóan a mödlingi XIII. századi falfestményekről mondja Sacken (Mittheil III. 267.): Die Gestalten gestreckt, die Hände lang.

³⁾ Kugler, Handbuch, II. 285. Otte, Grundzüge. 155.

⁴⁾ Lásd: Kugler Handbuch, II. 176.

⁵⁾ Eitelberger i. h. 115.

A színek igen világosak, mint a vörös és sárga festék képünkön mutatja. Hasonlóan a testszín is, az incarnatio, majd vörhőnyes. Így látható a veszprémi falfestvényeken is. És hasonlóan a ruha-szín ott is, mint képünkön, csupán kék és vörös ¹⁾. A kék festék képünkön elvesztette eredeti élénkségét, s mint közönségesen a régi festvényeken a zöldbe vagy ibolyaszínbe megy át, úgy itt is azon hamuszínben mutatkozik, mely a vörös alsó ruha felett látható foltokkal jelöli a felső kék ruhát. A fehérszín részletek azonban egészen elenyésztek. A tompa, minden átlátszóság nélküli színezet tanusítja, hogy a fénymáznak semmi neme sem alkalmaztatott festményünkön ²⁾.

A festéknemek képünkön az úgynevezett földfestékekből (Erdfarben) állanak, mint közönségesen az akkori használatban nagyobbára csak földfestékeket találunk, különösen a sárga és vörös oker neveit; mit egyiránt tartósságuk mutat, mely a földszíneknek a nedves, meszes falakon is sajátja; valamint tompa fénytelen kinézésök első tekintetre elárulja, s részletes vegytani vizsgálatuk is tanusítja. A nagyobbára elenyészett kékes szín mivoltát meghatározni bajosabb. De úgy látszik, hogy kobalt.

A színek alkalmazására nézve festvényünk nem mondható sajátlag úgynevezett al fresco-nak, valamint a középkori falfestvények általában nem azok; miután nem a nedves, friss vakolatra, de igen vékony száraz mészrétegre voltak a színek festve. Ezen vékony réteg, mely idővel a festékkel szorosan egyesül, valamint mindezen régebbi falfestvényeknél, úgy itt is alig vehető észre. A letört darabok a vakolattal válnak le, s a levakart festék mögött is csak a vakolat tűnik elő, mint a fresco-nál. De szorosabb vizsgálat után alig lehet kételkednünk, hogy itt is a közönséges akkori módszer használtatott.

A festvények mellett egyszerű úgynevezett tempera festéssel, azaz enyvvel vegyített vízfestékkel készültek ³⁾. Gyánta nemek vagy viasz-ragasztékok (encaustum) alkalmazása, mint a fresco-nál, itt észre nem vehető.

¹⁾ Eitelberger i. h. 115.

²⁾ Nevezetesen öszhangzik ezzel a s. sauviné XII. századi falfestvények analysise Merimée és Caumontnál, fen i. h. 197.: le blanc — est décomposé souvent. Les rouges se sont, en général très-bien conservés. Les jaunes sont également bien conservés. Le bleu est fortement altéré. — Aucune de ces couleurs n'a de transparence. Tout ont un aspect terreux et terne. Il est évident qu'on ne les a jamais recouvertes d'un vernis ou d'un encaustique, comme quelques peintures murales des anciens. Ezen adatok, mint látjuk, nagyobbára megegyeznek a mieinkkel. A fehér színek elenyésztek itt is. A vörös és sárga szín legélénkebben maradt meg. A kék tetemesen megváltozott. Fénytelen kinézésök szinte a fénymáz hiányára mutat.

³⁾ A középkori falfestészet technikájára nézve lásd: Simon, Farbenschmuck mittelalterlicher Bauwerke. Bonner Jahrbuch. X. 147. Egyes közelebbi példákban a salzburgi XII. századi falfestmények leírásában Heidertől (Jahrbuch II. 24.). Hasonlóan az alapkészítés technikájára s a festék-nemekre nézve lásd: Henszlmanntól a kassai oltárképek leírását. Szépirodalmi Szemle 1847. 74. lap; és: Sabatier, Notions sur l' iconographie. 29.

Megjegyzendő végre, hogy a padláson levő ezen középső oltárhajléknak, valamint a mellék oltárhajlékoknak falazatán is, a vörhőnyös alapszín mindenütt észrevehető, ámbár nagyrészt már piszkos barna porkéreg lepi el, különösen élenken mutatkozik a két első falfülke körül is valamint mélyedésekben. Itt-ott vonalak, s megint a hamuszín is föltűntek. Nyilván ez is az elhalaványodott kékszínnek s a polychrom falfestészetnek nyoma. Nem lehet kétkednünk, hogy legalább a három apsisnak fala így, polychromilag egészen ki volt festve; míg ábrák és képek valószínűleg éppen csak a főoltár felett voltak alkalmazva, úgy mint töredék képeink mutatják.

Biztos következtetést vonhatunk pedig innét nyilván arra is, hogy a sajátlagi egyház is alúl bizonyára a művészet ezen festési díszével ékeskedett. Mit anná inkább gyaníthatunk, miután tudjuk hogy az alsó egyház minden tekintetben díszesebben alakult; és más részt, miután látjuk, hogy faragványok és élénkebb tagozás nélkül maradván falai, a vésművek helyét az olcsóbb festészet volt önkényt hívatta pótolni a tág s tömör oldal- és támfalak valamint az ívezet téerein. Az egyszerűbb e nemű alakítású román egyházaknál legalább, hol a faragványok és vésmények hiányoztak, rendesen apolychrom falfestészet pótolta e hiányt.

Vajjon egyházunk számtalanszori bemeszelése után föltálálhatók volnának-e még mészkérgé alatt egykori falfestvényei? Alig lehet kételkednünk. Itt is, valamint legtöbb régibb egyházainknál azonban ős festő művészetünk ezen egyetlen maradványai és emlékei még a feltámadásra várnak.

De addig is, míg az e nemű további vizsgálatokra kedvezőbb körülmények derülnek, vagy a szerencsés véletlen — nálunk a tudományos vizsgálatnak ezen még mindig legtetemesebb tényezője — bővebb felfedezésekre juttat, elég legyen itt eleve ezen kisebbekre is figyelmeztetnünk!

S ennyiből áll az, mit hármas tekintetben is nevezetes műemléktünkről elmondhattunk: I. mint árpádkori egyház-építészetiünk egyik mintaszerű emléké-ről, II. mint monostori építészetiünk sajátzerű nyomáról, s III. itteni egyik legré-gibb adatolt falfestészeti maradványunkról. — De e nyilván classicus hely törté-netének s emlékeinek érdeke, mint láttuk, még jóval azon túl ér, még román műkora előtt kezdődik, s a magyar kereszténység első hajnalpirjág, sőt ős pogánykorunk népségeinek sötét, feledett sírjaihoz visz. Melyeket ha egykor vizsgáltunk, egy ily hely maga azon nemzeti régiségeinknek egyik dús forrásává válik, melyekről bevezetőleg mondtam, hogy ismeretük az egész nemzeti élet megtermé-kenyítését eszközölheti.

Nyilvános köszönetet kell még itt mondanom, jeles és a külföldön, hol bő és díszes munkát talál, jobban mintsem itthon ismeretes hazánkfiának, Aradi Lippert József műépítésznek, ki az ezen leíráshoz mellékelt műbecsű rajzokat és felvételeket készítette. Egyike levén azon kevés szakembereknek, kik a monumen-talis építészet e nemében avatott jártassággal bírnak, mint a bécsi e nemű fényes

publicatiók számos legszebb rajzai, melyek az ő kezéből kerültek, tanusítják, — a mint szándékomról értesült, egész tehetségét hazafiúi előzékenységgel és érzettel följajánlá e célra a magyar akademiának. Ha valaki, úgy bizonyára ő hivatva van arra, hogy hazai műemlékeinket művészi rajzaival illusztrálja.

PÓTLÁSUL.

12. lap. 2. jegyzethez. Azóta hogy ezen sorok világot láttak, az itt dicsért pannonhalmi Főapátság liberalitásánál fogva, a még akkor kiadatlanul idézett okiratok megjelentek a magyar akademia Történeti Emlékei sorában, Wenzel Gusztáv által közzé tett Árpádkori új Okmánytár I. kötetében.

47. lap. 12. sorhoz. A folytatott vizsgálat nyomán azóta is hazánkban még néhány áthajóval alakított régi egyháznak példája merült fel. Ilyen volna a brassói sz. Bertalan egyház Orendi leírása szerint. (Die letzten Ausläufer des romanischen Baustyls in Siebenbürgen. nachgewiesen an einigen Kirchen des Burzenlandes 4. lap). Szinte késő román s részben már átmeneti ízlésben három hajóval épült egyház; melynek azonban aránytalan áthajója meglehetősen szervezetlenül, s úgy látszik talán csak később szükségből inkább, mintsem eredeti alaptervezete nyomán alakult. Egy más példa volna az érdekes arácsi templomrom Torontál vármegyében. Szinte román s részben átmeneti ízlésben épült. Van der Venne festész tudósítása szerint (lásd leírását és képét a Vasárnapi Újság 1860. folyama 45. számában) „maradványaiból határozottan kitűnik, hogy az keresztalakban volt építve.“ E szerint tehát ez is inkább keresztgyház lehetne?

Hasonló, részben román, részben gót idomú keresztgyház a keresztúri is Nagy-Szombat mellett, melyet Műemlékeim II. kötetében, a Mátyás földi műemlékek sorában fogok ismertetni. Mindezen példák ha nem az átmeneti ízlésnek, úgy kettős építészeti korszaknak körébe esnek; s azon gyanút ébresztik, hogy nálunk az efféle kereszthajók, részben legalább, későbbi pótlások művei lehetnek. Az eredetileg áthajóval tervezett román egyházak közé tartozik azonban még a zircziek egykori apátfalvi egyháza Eger mellett.

56. lap. 1. jegyzethez. Hasonlóan kivételes eset a demsusi egyháznak, Erdélyben, sajátos torony-alakítása. (Képét lásd a Magy. Tud. Társaság évkönyvei II. kötetében). Említenem sem kell, hogy ezen épület is, eddigi leirói tájékoztalan véleménye daczára, épen úgy mint a pécsi székes egyház, nem római, de római kori emlék, mely római anyagból épült.

61. lap. 1. jegyzethez. valamint az ezen s az 58. lapon a szövegben is a hazánkban középkori téglapítészetről mondottakhoz pótolandó, hogy csakugyan

legújabbban az alföldön már is sikerült egyes nyomokat felfedeznem, melyek arra mutatnak, hogy a téglacépítéset hazánkban is művészebb kiképzésnek örvendett, legalább színes mázzal égetve használtatott. Így találom Nyíregyházán egy kis késő gót kápolnán, mely most reformátusok templomául szolgál. Hol rajta a későbbi vakolat lecsott, a színes téglák máig kivethetők, még pedig igen dúsz, kék-, zöld-, sárga-, vörös-, fehér színecettel rétegesen alkalmazva. Hasonlóan értesülök, hogy Karáson is, Szabolcs megyében, az elbontott régi gót egyháznak fennlevő téglá anyaga közt, színes téglák jönnek elő.

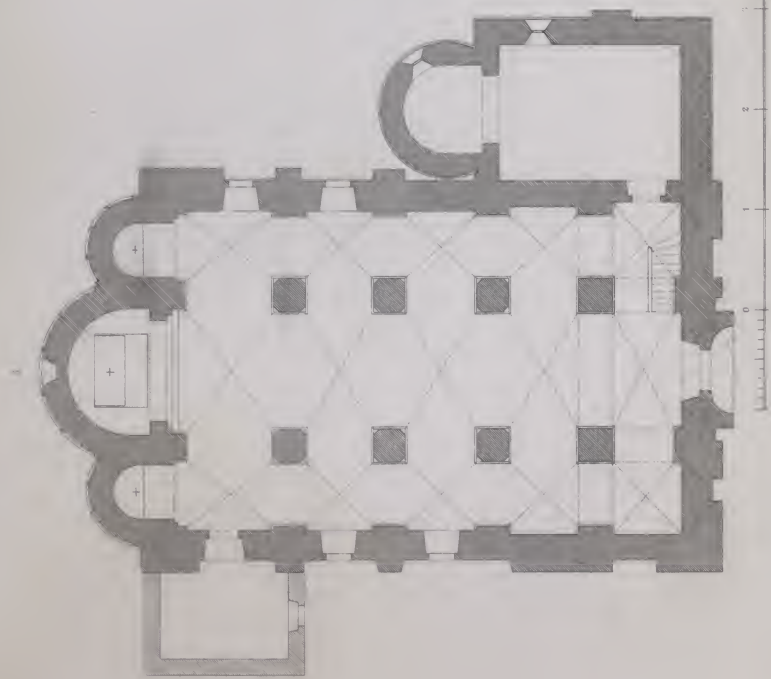
67. lap. 10. sor után. Egy újabb megjelent monographia: Weingärtner Wilhelm: System des christlichen Thurmbaues. Die Doppelkapellen, Thurmkapellen, Todtenleuchten, Karner, alchristlichen Monasterien, Glocken- und Kirchenthürme in ihrem organischen Zusammenhange und ihrer Entwicklung. Göttingen. 1860. mint látni, szinte ezen tárgyat taglalja. De ezen irat is csupán egyoldalulag a kápolna- és toronyszerű mausoleumok, síregyházak, kettős kápolnák és carnariumok tárgyalásával foglalkozik. Mi mellett a kettős egyházak azon nemét, melyre nézve a deákmonostori előttünk eddig egyetlen ismeretes példány, nem is említi. Egyébként nem kis elmeállással s még erősebb dialektikával igyekszik kimutatni, hogy az értekezésünkben tárgyalt ama kettős várkápolnák, sőt részben a tornyok is, eredetileg síregyházak voltak.

99. lap. 5. jegyzethez. Kassán a dom legújabb helyreállítási munkálatainál nevezetes falfestmény-nyomok mutatkoznak. Egy madonna-ábra híven lemásolva a magy. akademia gyűjteményében látható. Hasonlóan a dom melletti Mihály kápolnának falain a mészkéregesen áttűtő érdekes falfestvények egész sorát láthatni. De ezen festmények is a gótizálású egyház későbbi korából valók.

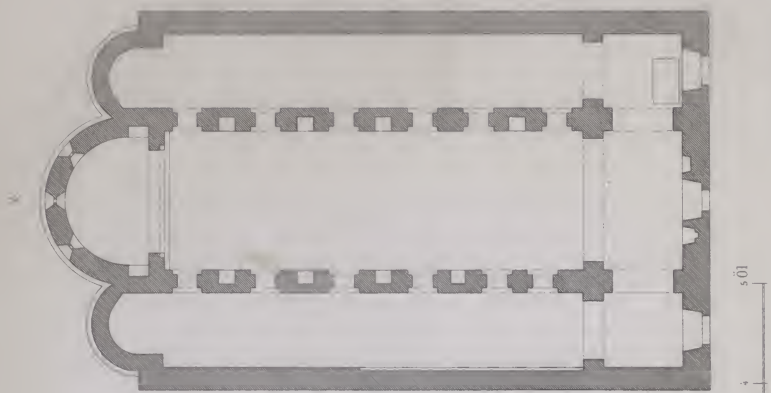
ÉRTÉKES ÉRTÉKES ÉRTÉKES

ÉRTÉKES ÉRTÉKES ÉRTÉKES

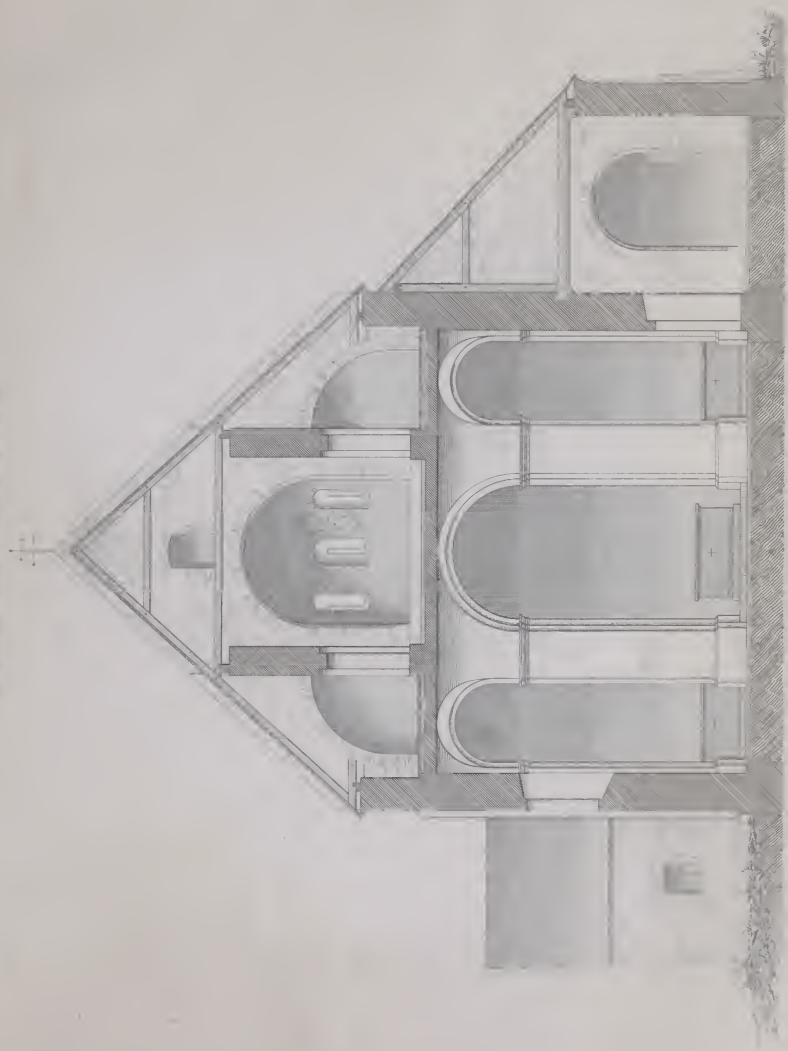
es rajzolta aradi. Lippert Józ.

Az alsóház alaprajza.

metzerte Reiffenstein. 1854.

A felsőház alaprajza.

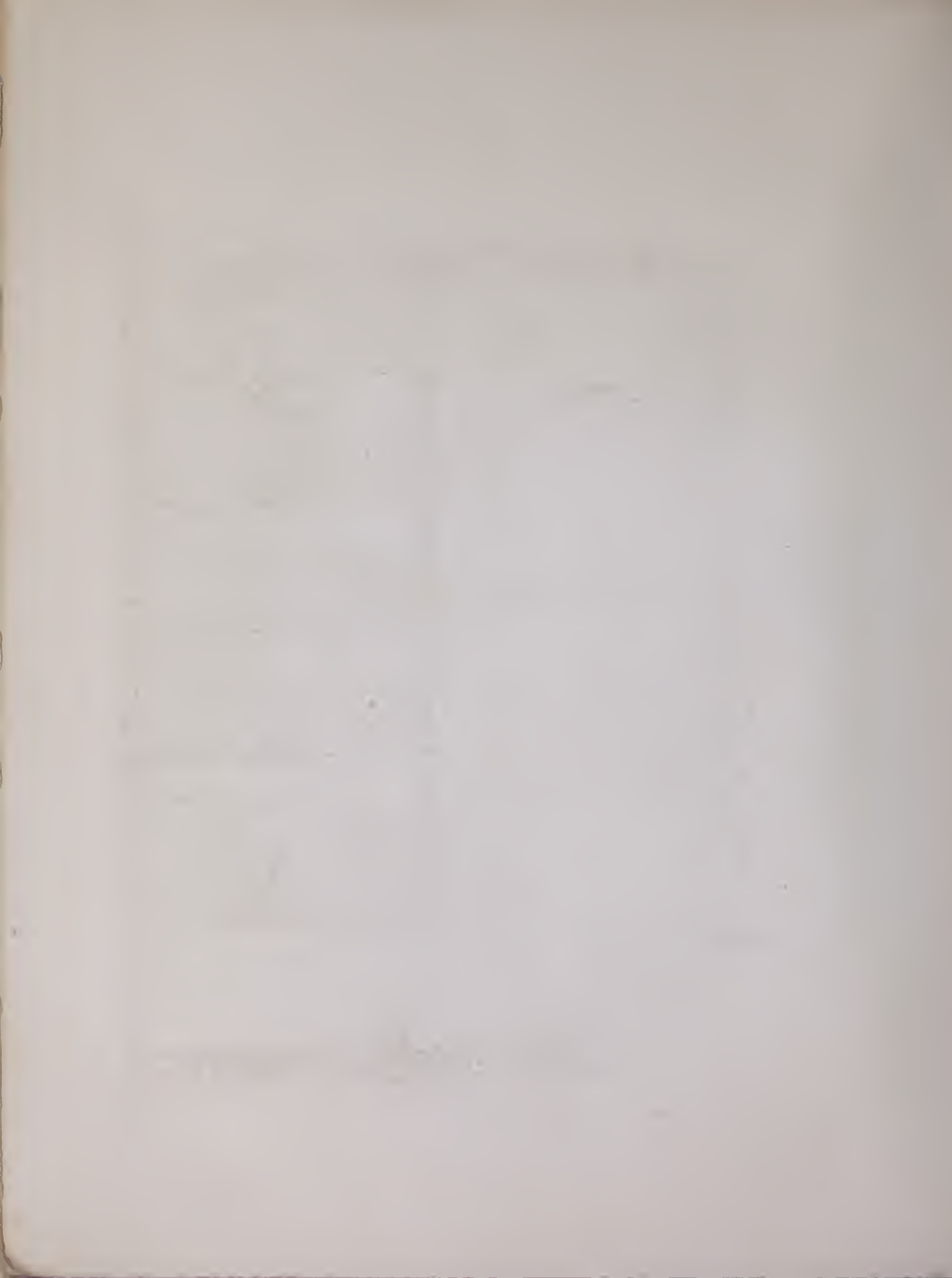

Scale of Feet 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100

3 ft

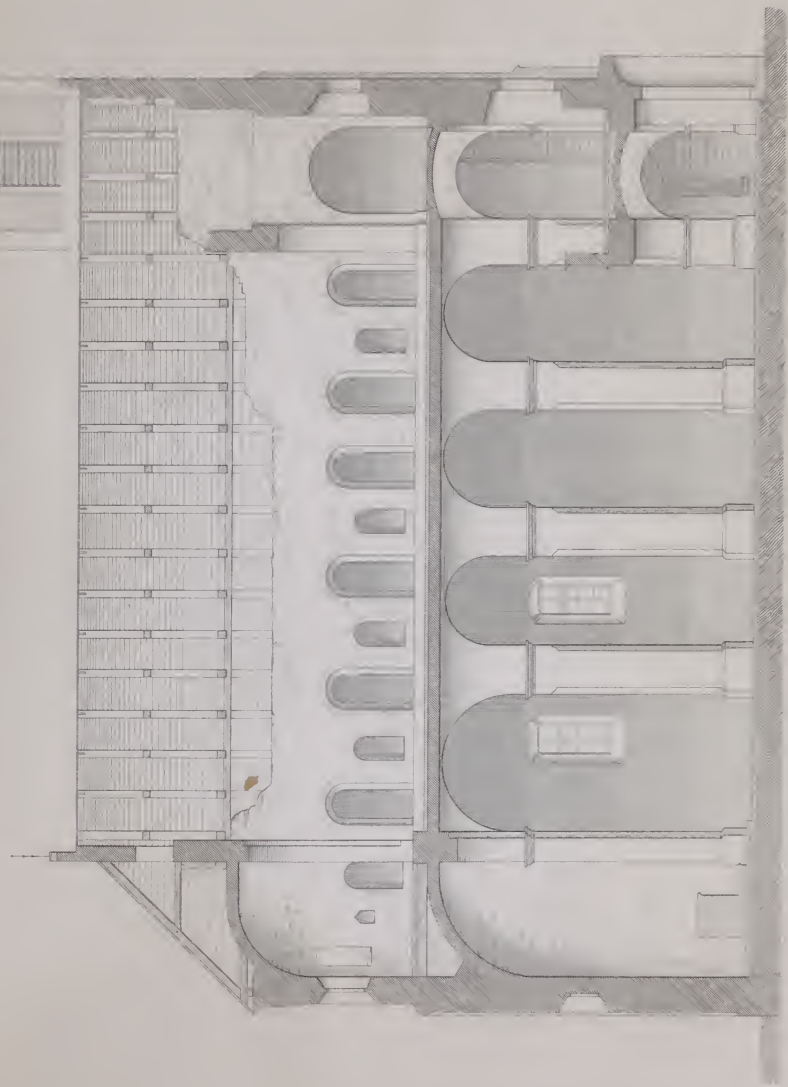
measured by the author

A. cross-section of the church.

PLAN OF MONASTERY

IVT

3.01

0

1

2

3

4

5

6

Architectural drawing of a monastery

Architectural drawing of a monastery

GETTY CENTER LIBRARY

3 3125 00074 5766

L. 1057

Leontideae